

PRACE BAŁTYSTYCZNE 8

język ■
literatura ■
kultura ■

redakcja naukowa
Justyna Prusinowska, Danuta Roszko, Inesa Szulska

PRACE BAŁTYSTYCZNE

8

JĘZYK
LITERATURA
KULTURA

PRACE BAŁTYSTYCZNE

8

JĘZYK LITERATURA KULTURA

redakcja naukowa

Justyna Prusinowska, Danuta Roszko, Inesa Szulska

Recenzenci

*Joanna Chojnicka, Inguna Daukste-Silasproģe, Kinga Geben, Ieva Kalniņa,
Vytautas Kardelis, Danguolė Mikulėnienė, Maria Jolanta Olszewska, Norbert Ostrowski,
Jurgita Žana Raškevičiūtė-Andriukonienė, Ewa Stryczyńska-Hodyl, Sandra Užule-Fons*

Rada redakcyjna

*Paweł Brudzyński, Agnieszka Rembiałkowska, Danuta Roszko,
Inesa Szulska, Joanna Tabor, Marta Wiślicka*

Redaktor prowadzący

Jakub Ozimek

Redakcja i korekta tekstów litewskich

Danuta Roszko, Inesa Szulska

Redakcja i korekta tekstów polskich

Kamil Dźwiniel

Redakcja i korekta tekstów angielskich

Natalia Kłopotek

Redakcja i korekta tekstów łotewskich

Justyna Prusinowska

Projekt okładki i stron tytułowych

Giedrė Mikulskaitė-Voronko

Skład i łamanie

ALINEA

Publikacja dofinansowana przez Uniwersytet Warszawski oraz Wydział Polonistyki
Uniwersytetu Warszawskiego

Publikacja na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 3.0 PL (CC BY 3.0 PL)
(pełna treść wzorca dostępna pod adresem: <http://creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/legalcode>).

Justyna Prusinowska, Uniwersytet Warszawski, ORCID 0000-0001-6188-3300

Danuta Roszko, Uniwersytet Warszawski, ORCID 0000-0001-5566-0522

Inesa Szulska, Uniwersytet Warszawski, ORCID 0000-0002-3355-4419

ISBN 978-83-235-6163-7 (druk)

ISBN 978-83-235-6179-8 (e-pub)

ISBN 978-83-235-6171-2 (pdf online)

ISBN 978-83-235-6187-3 (mobi)

ISSN 2081-6839

Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego

02-678 Warszawa, ul. Smyczkowa 5/7

e-mail: wuw@uw.edu.pl

księgarnia internetowa: www.wuw.pl

Wydanie 1, Warszawa 2023

Spis treści

CZEŚĆ I. JEZYKI BAŁTYCKIE

VELSLAVA ČIŽIK-PROKAŠEVA, Lietuvos lenkų vaizdinys pirmuoju Lietuvos nepriklausomybės dešimtmečiu (Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno pagrindu) 9

KAZIMIERAS GARŠVA, Pietinis ir vakarinis lietuviškas tradicinis vardynas 27

ANTANAS SMETONA, Laisvė kalbėti neapykantos kalba 45

ANŽELIKA SMETONIENĖ, Žodžio *laisvė* atitikmenys M. Daukšos raštuose 57

LORETA VILKIENĖ, Mokinių požiūris į kalbinius stereotipus 71

CZEŚĆ II. LITERATURA, KULTURA

LAIMUTĖ ADOMAVIČIENĖ, Adaptacijos atvejai Evelinos Daciūtės pasakose 91

GABIJA BANKAUSKAITĖ, Laisvė kaip atminties ir vietos sąsaja Antano Vaičiulaičio laiškuose 103

TADEUSZ BUJNICKI, Wskrzyszanie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Utopijna „Szwajcaria” krajowców 119

JURGA DZIKAITĖ, Laisvės (at)mintis DP stovyklų literatūros vadovėliuose 141

SIGITA IGNATJEVA, Freedom and Exile in Language: Latvian Writer and Translator Dzintars Sodums 159

NERINGA KLIŠIENĖ, Laisvės sampratos antinomijos šiuolaikinėje lietuvių dramaturgijoje 167

- ANDA KUDUMA, Balss atgūšana: triju represētu latviešu dzejnieku likteņi **189**
- GRETA PASKOČIUMAITĒ, Laisvės kaina: Lietuvos antisovietinio partizaninio karo dalyvių patirtys šeimų atmintyje **201**
- KATARZYNA PASTERNAK, The Gender Contract after the Fall of the USSR: Soviet Woman in Contemporary Lithuanian Film *Stebuklas* **213**
- ILYA TSIBETS, *Dvēsēļu putenis (Burza dusz)* w reżyserii Dzintarsa Dreiberģsa jako filmowa narracja tożsamościowa **243**
- TATJANA VOLOGDINA, Uwalnianie się od choroby w zamówieniach litewskich **255**

CZEŚĆ I
JĘZYKI BAŁTYCKIE

Lietuvos lenkų vaizdinys pirmuoju Lietuvos nepriklausomybės dešimtmečiu (Dabartinės lietuvių kalbos tekstyno pagrindu)

VESLAVA ČIŽIK-PROKAŠEVA
Lietuvių kalbos institutas
ORCID 0000-0002-3005-0338

Poles in Lithuania in the First Years of Lithuanian Independence

The restoration of Lithuanian independence affected Poles of Lithuania, with their lives undergoing significant changes. The attitude towards Poles also transformed. Based on journalistic texts from the Corpus of the Contemporary Lithuanian Language, the article focuses on the image of Poles of Lithuania painted by selected material, analysing the features which are most frequently mentioned, emphasised, and attributed to them. The structural approach to meaning in the article is combined with a cognitive one, involving the use of appropriate methods of analysis – from the meaning of the word to the meaning of the sentence.

The study shows that in the Corpus of the Contemporary Lithuanian Language, Poles of Lithuania are portrayed primarily as the national minority fighting for its rights, suffering a lot of hardships, discriminated, as people who fear a free Lithuania, as a national minority whose leaders, seeking power, have harmed their compatriots and good relations between Lithuanians and Poles. The analysis of the material shows that at the early stages of Lithuanian independence, Lithuanians considered Poles not as *others*, *foreigners*, but as one of their own.

Keywords: semantics, Poles of Lithuania, independence of Lithuania, Corpus of the Contemporary Lithuanian Language

Istorinės, kultūrinės, ekonominės, politinės ir religinės aplinkybės bei priežastys lėmė, kad Lietuvoje nuo seno gyveno ir tebegyvena įvairių tautybių žmonės. Lietuvoje gyvena virš 162 000 lenkų¹. Tai yra gausiausia po lietuvių Lietuvoje gyvenanti tautinė bendruomenė, išlaikanti savo savitumą ir

¹ 2016 m. pradžioje, Statistikos departamento duomenimis, Lietuvoje gyveno 162 344 lenkai (<https://tmde.lrv.lt/lt/tautines-bendrijos/tautiniu-mazumu-organizacijos/lenkai>).

identitetą. Geografiškai viena šalia kitos esančių Lietuvos ir Lenkijos tarpusavio santykiai prasidėjo XIII a.: lietuviai mėgo plėšikauti ir rengti išpuolius į kaimynines lenkų žemes, dėl to tuo metu lietuvių ir lenkų santykiai nebuvo draugiški. Dviejų valstybių santykiai pagerėjo 1569 m., kai Lietuva ir Lenkija įkūrė bendrą Abiejų Tautų Respubliką. Lietuviams ir lenkams gyvenant vienoje valstybėje, Lietuvos visuomenė nesipriešindama perėmė lenkų kalbą ir kultūrą. Tuo metu Lietuvoje apsigyveno daug lenkų. 1795–1915 m. didumą Lenkijos ir Lietuvos žemių valdė Rusijos imperija. Abi šalys 1918 m. atkūrė savo valstybingumą. Tačiau tarp Lietuvos ir Lenkijos 1920 m. kilo konfliktas dėl Vilniaus ir Vilniaus krašto. Kaimyniškas bendradarbiavimas prasidėjo tik valstybėms antrą kartą atkūrus nepriklausomybę, ir 1991 m. Lenkijai pripažinus Lietuvą². Dėl kildavusios tarp šalių įtampos tiek Lietuvoje, tiek Lenkijoje būta didelės antipatijos viena kitos atžvilgiu. Dėl to dažnai kentėdavo lietuviai, gyvenantys Lenkijai pavaldžiose teritorijose, ir lenkakalbiai, gyvenantys Lietuvoje. Lietuvos nepriklausomybės atkūrimas 1990 m. įgalino ir Lietuvos lenkų tautinį bei kultūrinį atgimimą. Todėl jie tapo labiausiai matoma ir daugiausiai kritikuojama Lietuvoje tautine bendruomene.

Lietuvių požiūris į kitataučius jau yra tirtas įvairių sričių Lietuvos mokslininkų: buvo tirtas jų vaizdavimas folklore, prozoje, talalinėse, Lietuvos laikraščiuose, internetinėje žiniasklaidoje³. Labai dažnai tokio pobūdžio tyrimai remiasi apklausomis: moksleivių, studentų, miestiečių, Lietuvos gyventojų. Kitas būdas pamatyti lietuvių požiūrį į lenkus būtų tekstyno analizė: nuostatai ir stereotipai, įsitvirtinę lenkų ir lietuvių santykiuose, turėtų atsispindėti kalboje⁴. Tekstynų analizė semantikai „teikia objektyvių empirinių duomenų apie intuityviai ar dirbant su tekstynais aptiktus semantinius ypatumus ir dėsningumus“ (Marcinkevičienė 2000: 49). Juose pateikiamas gyvas kalbos vartojimas, o ne išgalvoti sakiniai, kas yra ypač vertinga atliekant semantinius tyrimus. Tekstyno tyrimas „išseina už „kalbotyros, skirtos kalbotyrai“, ribų ir ima tarnauti platesniems, savęs ir visuomenės pažinimo tikslams“ (ten pat: 54). Dėl šių priežasčių empirinė medžiaga tyrimui rinkta iš Vytauto Didžiojo universiteto Kompiuterinės lingvistikos centre sudaryto *Dabartinės lietuvių*

² Plačiau apie Lietuvos ir Lenkijos santykių raidą žr. https://lt.wikipedia.org/wiki/Lenkijos-Lietuvos_santykiai, <https://www.vle.lt/Straipsnis/Lenkijos-santykiai-ir-ryšiai-su-Lietuva-120477>.

³ Šitie darbai trumpai bus pristatyti vėliau.

⁴ Plg.: „kalboje yra užkoduota ne tik tautos kultūra, tapatybė, bet ir tai, kas vadinama mentalitetu, tautine psichologija“ (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 19).

kalbos tekstyno (toliau DLKT)⁵. Tyrimui pasirinkti tik publicistikos tekstai⁶. Šitie tekstai yra labai svarbūs žodžių semantinei analizei, „nes laisvoje spaudoje galima rasti įvairiausių nuomonių, pasvarstymų ir komentarų apie tiriamąjį objektą. Be to, publicistika daro žmonėms didžiulę įtaką, formuoja sampratą apie tautines vertybes – jas iškelia arba sumenkina“ (Rutkovska, Smetona, Smetonienė 2017: 34). Į DLKT išplėstinės paieškos laukelį buvo paeiliui įrašomos visos žodžių junginio *Lietuvos lenkas* vienaskaitos ir daugiskaitos linksnių formos. Iš pateikiamų DLKT 764 sakinių su žodžių junginiu *Lietuvos lenkai*, analizei buvo atrinkti 132 sakiniai. Likusieji sakiniai buvo neinformatyvūs nagrinėjamam tikslui, nes juose buvo nusakomas bešališkas požiūris į Lietuvos lenkus. Neįtrauktuose sakiniuose žodis *lenkas* vartojamas leksine reikšme, t. y. tiesiog nurodoma žmogaus tautybė, ir jokios papildomos semantinės informacijos apie *lenkus* šiais sakiniais neperteikiama, pvz.: *Šis sutiko, jei Urbšys neprieštarautų korespondento norui išsamiau ištirti Lietuvos lenkų situaciją*. DLKT *O kaip kalbėjo jūsų tėvai? Šeimoje – daugiausia lenkiškai. Jie buvo Lietuvos lenkai*. Be to, į tyrimą neįtraukti sakiniai, kuriuose apie Lietuvos lenkus kalbama kitu, t. y. prieš Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą, laikotarpiu.

Nagrinėjant sakinius, išeties tašku imama struktūrinė semantika. Struktūrinis požiūris derinamas su kognityviniu, einama nuo žodžio reikšmės kaip kalbos vieneto turinio, atsirandančio iš žinojimo, kas pavadinama tuo kalbos vienetu, prie sakinio prasmės, kuris priklauso komunikacijos sferai ir yra pasakymų (predikacijos) rezultatas (Gudavičius 2011: 117)⁷. Analizuojami ne atskiri žodžiai, o nustatoma, kokia svarbi informacija apie Lietuvos lenkus perteikiama visu sakiniu, kaip per konkretaus žodžio semantiką ir jo ryšius su kitais žodžiais, reikšmėmis, konotacijomis, asociacijomis sukuriama aukščiausia pakopa – prasmė.

Šio straipsnio tikslas – remiantis skirtingomis žodžių junginio *Lietuvos lenkas* formomis, parodyti, kokį Lietuvos lenką pirmuoju Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dešimtmečiu vaizduoja DLKT. Šiam tikslui pasiekti naudojami aprašomasis analitinis ir semantinės analizės metodai. Siekiant

⁵ Prieiga internete: <http://tekstynas.vdu.lt>. Pavyzdžiai tyrimui rinkti 2021 m. gegužės mėnesį.

⁶ Publicistikos dalis sudaro 63,8 % viso DLKT, ji apima knygas – autobiografijas, memuarus, atsiminimus, kronikas, metraščius, laiškus, apybraižas ir pan., bendrąją periodiką – respublikinius, vietinius, užsienio ir pan. tekstus, populiariąją ir mokslinę periodiką, kuriose sukaupti tekstai iš įvairiausių mokslų sričių.

⁷ Plg. žodžio reikšmė yra „pažintinė, arba kognityvinė, veiklos rezultatas“ (Mikulskas 2009: 40).

tikslo iškelti tokie uždaviniai: aptarti, kaip lietuviai vertina Lietuvos lenkus; išanalizuoti ir parodyti, kaip jie vaizduojami socialiniame, švietimo, politiniame, skriaudų, bendravimo kontekstuose; palyginti gautus duomenis su ankstesniais tyrimais ir išsiaiškinti, ar požiūris į Lietuvos lenkus pasikeitė aptariamuoju laikotarpiu.

Trumpai aptarkime ankstesnius panašaus pobūdžio tyrimus ir gautus rezultatus. Laima Anglickienė, tyrusi kitataučius lietuvių folklore, nustatė, kad lenkai niekina lietuvius ir lietuvių kalbą, yra išdidūs, pasipūtę (Anglickienė 2006: 212–220), Inija Trinkūnienė, tyrusi miestiečių (vilniečių ir kauniečių) etninius stereotipus, nustatė, kad lenkams labiausiai būdingi pasipūtimas, įžūlumas, savęs aukštinimas, egoizmas, pavydas, mandagumas, aristokratiškumas, religingumas, sąžiningumas, pasitikėjimas savimi, išdidumas ir užsispyrimas (Trinkūnienė 2000: 74t), Dalia Senvaitytė, aprašiusi tautybes studentų akimis, nustatė, kad lenkai yra pasipūtę, save aukština, tingūs, savanaudžiai, pasipūtę lietuvių atžvilgiu, draugiški, linksmi (Senvaitytė 2004: 125), Edmunda Vengrytė-Janavičienė panagrinėjusi kitataučius lietuvių liaudies talalinėse teigia, kad talalinėse visiems kitataučiams priskiriami tokie bruožai kaip žioplumas, nemokšiškumas, minimas lenkų panelių grožis (Vengrytė-Janavičienė 2004: 61t), Dalia Cidzikaitė tyrė kitataučius lietuvių prozoje ir nustatė, kad lenkas yra klastingas, išdidus, pavojingas ir neretai pranašesnis už lietuvi (Cidzikaitė 2007: 108), Silvija Papaurėlytė-Klovienė aprašė kaimyninių tautų atstovų ir jų nacionalinio charakterio specifiką lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje, jos nuomone, išsiskiria lenkų perdėtas savo vertės jausmas bei stiprų ryšį su tėvyne atskleidžiantis patriotizmas (Papaurėlytė-Klovienė 2010: 4). Veslava Čižik-Prokaševa ištyrė lenkų tautybės moters sampratą DLKT. Buvo nustatyta, kad lenkė yra graži, išsilavinusi, sportiška, kilni, tikinti, gabi, gailėstinga, įtakinga, kartais – kai kalbama apie vyresnio amžiaus moterį – baikšti, pikta, bjauri ir nevalyva (Čižik-Prokaševa 2020: 11).

Tirta ir nuomonė apie Lietuvos lenkus. Vida Beresnevičiūtė ir Inga Nausėdienė bandė išsiaiškinti, kaip skirtingi Lietuvos dienraščiai (*Lietuvos rytas*, *Respublika*, *Lietuvos aidas* 1990–1998 m. 1–3 mėn. numeriai) rašo apie tautines mažumas Lietuvoje, kokia yra vartojama retorika. Jos nustatė, kad „tekstuose apie tautines grupes jos neretai vaizduojamos kaip į visuomenės gyvenimą neintegruotos, kriminalinės, socialiai neapsaugotos arba „egzotiškos“ grupės, o asmenų, priklausančių šioms grupėms, problemos dažnai pateikiamos ypač pabrėžiant tautinę priklausomybę arba šioms problemoms suteikiant politinį aspektą“ (Beresnevičiūtė, Nausėdienė 1999: 78). Jų

nuomone, „lenkų tautinės grupės paveikslas sudaro įvaizdį, kad lenkai yra vienintelė grupė aiškiai įvardijama kaip „tautinė mažuma“ ir pati save suvokianti būtent šitaip. Be to, nuolat reikalaujanti „ypatingo statuso“ bei „mažumų teisių“. Tekstų apie lenkus retorikoje pastebimos „atskiro švietimo“ bei lenkų kalbos atsiribojimo nuo valstybinės kalbos tendencijos“, o švietimo aspektas yra ypatingai politizuojamas (ten pat). Artūras Tereškinas analizavo tautinių mažumų vaizdavimą laikraštyje *Lietuvos rytas* nuo 2000 m. lapkričio 27 d. iki 2001 m. gegužės 9 d. *Lietuvos ryto* pranešimai apie lenkus koncentravosi ties švietimo politika rytų Lietuvoje. Lenkų kalbos ir švietimo, tautinio ir etninio identiteto klausimai, anot jo, yra labai politizuoti ir dažnai virsta tarpvalstybine problema, nes Lenkijos vyriausybė nuolat remia ir padeda Lietuvos lenkams (Tereškinas 2002⁸). Lina Auškalnienė ištyrė etninį nepakantumą Lietuvos internetinėje žiniasklaidoje (portalo DELFI 2004 m. sausio – 2005 m. sausio mėn. turinio analizė). Ji nustatė, kad lenkai pristatomi kaip aktyvūs politinio gyvenimo dalyviai, įvairiose visuomenės gyvenimo srityse su dauguma kovojantys dėl savo teisių, jų vaizdiniai paveikti istorijos ir patirtų istorinių nuoskaudų dėl bendrų kultūrinių figūrų bei vietovių (Auškalnienė 2006: 55). Marina Šostko parašė magistro darbą, kuriame nagrinėjo tautinių mažumų vaizdavimą nacionaliniuose laikraščiuose (*Lietuvos rytas* ir *Respublika* nuo 2006 m. sausio 1 d. iki 2006 m. liepos mėnesio 1 d.). Ji nustatė, kad „lenkų etninė grupė – gan sėkmingai integruojasi į Lietuvos visuomeninį gyvenimą, kartu išlaikydama savo kultūrinę savastį, tačiau mažumų vaizdavimas žiniasklaidoje nėra visiškai objektyvus, dažnai jaučiamas priešiškusumas“ (Šostko 2007: 47). Be to, Lietuvos visuomenės „netolerancijos lygis, ypatingai tautinėms mažumoms, yra gana aukštas. Tautinės mažumos spaudoje vaizduojamos negatyviaja prasme, jų interesai ignoruojami, pateikta informacija dažnai yra vienkryptė ir neobjektyvi“ (ten pat). Vytautas Žydonis parašė magistro darbą *Etnonimų „čigonas“, „romas“, „žydas“, „karaimas“, „lenkas“, „rusas“ reikšmės tyrimai tekstynų lingvistikos metodu*. Jame jis nustatė, kad „labai aktuali tema yra lenkų mažumos istorija, gyvenimas ir problemos Lietuvoje. Ši tema yra itin įvairi ir kontraversiška, dažniausiai siejama su švietimo politika ir apskritai politika tiek Lietuvos, tiek tarptautiniu mastu“ (Žydonis 2010: 50t). Vita Petrušauskaitė aptarė socialinę distanciją tarp Lietuvos gyventojų ir įvairių etninių ir socialinių grupių; buvo klausama, kaip per penkerius metus pasikeitė apklausiamųjų požiūris į įvairias Lietuvoje gyvenančių žmonių grupes.

⁸ Atpasakojama remiantis M. Šostko (2007: 22t), nes prieiga internete prie interaktyvaus Tereškino darbo šiuo metu yra neaktyvi.

Beveik pusė jos apklaustų respondentų pareiškė, kad jų nuomonė apie lenkus „greičiau pablogėjo, labai pablogėjo“, tačiau tai neturėjo įtakos gyventojų požiūriui į gyvenimą kaimynystėje su lenkais: gyventojų, nenorinčių gyventi kaimynystėje su lenkais, skaičius siekė apie 8–11 %, panašiai lenkai buvo vertinami ir kaip galimi bendradarbiai ar būsto nuomininkai (Petrušauskaitė 2013: 184). Dovilė Trasauskaitė 2014 m. paskelbė publikaciją, kurioje aprašė atliktos elektroninės anoniminės apklausos rezultatus. Tyrimo tikslas buvo „sužinoti, kokius vis dėl to populiariausius stereotipus turi Lietuvoje gyvenantys respondentai“. Paaiškėjo, kad labai daug lietuvių laikosi neigiamos nuomonės apie lenkus, jie lietuviams atrodo agresyvūs, pasikėlę, rūpinasi tik savais, vagys, nemoka lietuvių kalbos, yra viskuo nepatenkinti, nori sulenkinti Lietuvą (Trasauskaitė 2014: 36t).

Kaip matyti, visų šių tyrimų rezultatai nebuvo palankūs lenkams, juose lenkai buvo vertinami neigiamai. Apie teigiamas lenkų savybes kalbėta labai mažai. Tautinės mažumos apklausose vertinamos nepalankiai, į jų atstovus formuojamas požiūris kaip į „kitus“, svetimšalius žmones, kurie vis kažko reikalauja ir yra nuolat nepatenkinti. Tautinių mažumų problemos, santykiai su lietuviais pristatomi prisimenant istoriją bei suteikiant tam politinį aspektą. Susidaro įspūdis, kad lietuviai labai smarkiai nemėgsta lenkų ir yra prieš juos nusistatę priešiška. Šiuo priežastimi gali būti ir tai, jog naudojami metodai verčia respondentus mąstyti stereotipiškai. Visai neatsižvelgiama į tai, ar respondentai turi bendravimo patirties su kitos tautos atstovais.

Nepriklausomybės atgavimas labai paveikė Lietuvos lenkus, Lietuvos laisvė įnešė į jų gyvenimą daug pokyčių, galima sakyti, kad jis visiškai pasikeitė. Pasikeitė ir lietuvių požiūris į Lietuvos lenkus. Panagrinękime, kokį Lietuvos lenką vaizdavo to meto publicistika, kokie jų bruožai buvo dažniausiai minimi ir išskiriami⁹.

Socialinis ir švietimo kontekstas

Kaip žinoma, vienu metu Lietuvos lenkai bandė įteisinti savo norą rašyti Lietuvos pasuose ir dokumentuose savo vardus ir pavardes lenkiškai. Kokį atgarsį šis noras sukėlė Lietuvoje, rodo DLKT tekstai. Iš jų galima sužinoti, kad Lietuvos lenkai labai piktinosi akivaizdžia neteisybe, juk už užsieniečių

⁹ Straipsnyje pateikiami tik objektyvūs, rasti DLKT faktai, atsiribojama nuo bet kokio politinių veiksmų vertinimo, praeities faktai nesiejami ir nelyginami su dabarties situacija.

ištekėjusioms lietuvaitems galima rašyti pavardes nelietuviškomis raidėmis, o Lietuvos lenkams – ne (žr. 1 sakinį), galima sužinoti, kad šiuo klausimu Lenkija ne kartą rašė nepasitenkinimą ir palaikė Lietuvos lenkus (žr. 2 sakinį), kad Lietuvos lenkai piktinasi ne be priežasties, nes Lietuvos ir Lenkijos geros kaimynystės sutartyje Lietuvos lenkams ir Lenkijos lietuviams numatyta teisė vartoti savo vardus ir pavardes pagal nacionalinį skambesį, taip pat, kad esama nemažai teisinių argumentų, kodėl Lietuvos lenkų pavardės rašomos pagal tarimą lietuviškais rašmenimis. Yra informacijos ir apie tai, kad buvo lietuvių, kurie palaikė šį lenkų norą ir manė, kad leidimas Lietuvos lenkams rašyti pavardes lenkiškai būtų akivaizdus lietuvių palankumo lenkams ženklas (žr. 3 sakinį):

1. *V. Tomaševskis piktinosi, kad šiuo metu už užsieniečio ištekėjusi lietuvaite, nors yra Lietuvos pilietė, gali rašyti pavardę ir nelietuviškomis raidėmis, jei taip rašoma jos vyro pavardė, o nuo seno **Lietuvoje gyvenantys lenkai** tokios teisės neturi.*
2. *Dėl tokios rašybos Lenkija ne kartą reiškė nepasitenkinimą, reikalaujama suteikti **Lietuvos lenkams** galimybę rašyti vardus ir pavardes pasuose pagal lenkišką rašybą ir lenkiškomis raidėmis.*
3. ***Lietuvos lenkų** pavardžių rašyba kaip tik galėtų tapti išraiškingu mūsų palankumo lenkams ženklu, pagerinančiu šalies vidaus ir išorės politinę atmosferą.*

Iš DLKT tekstų galima sužinoti ir apie Lenkijos ketinimą suteikti Lietuvos lenkams Lenkijos pilietybę, ir apie kilsiančias dėl šios priežasties problemas, pavyzdžiui:

4. *Edita Degutienė **Lietuvos lenkai** turės dvigubą pilietybę?*
5. *Iškilus kalbai apie Lenkijos pilietybės suteikimą **Lietuvos lenkams**, atsirastų daug maišaties, pavyzdžiui, kurioje iš dviejų šalių kariuomenių tarnauti, sakė Lietuvos ambasadorius.*

Žiniasklaidoje taipogi buvo kalbama apie badaujančius Lietuvos lenkų vaikus: buvo rašoma, kad Lenkijos dienraščiai, labdaros organizacijos, radijas ir televizija vis kalba apie badaujančius ir skurstančius Lietuvos lenkų vaikus, kviečiama jiems padėti, nes dėl sunkios padėties Lietuvos lenkų šeimos atiduoda savo vaikus į internatus. Šitą informaciją lietuviška spauda pateikdavo kaip melagingą:

6. *Keletą kartų per dieną Lenkijos nacionalinio radijo pirmoji programa transliuodavo leisgyviais vaikų balsais deklamuojamas Adomo Mickevičiaus eiles „Lietuva, mano Tėvyne“, kurį baigdavo diktoriaus raginimas padėti badaujantiems **Lietuvos lenkų** vaikams.*

Didelio susidomėjimo lietuviškoje žiniasklaidoje sulaukė Lietuvos lenkų švietimo problemos. Buvo išskiriamos tokios pagrindinės Lietuvos lenkų mokyklų problemos: lenkų kalba parašytų vadovėlių trūkumas, finansavimo problemos, mokytojų trūkumas, vyresnių klasių mokinių vertimas mokyti iš lietuviškų vadovėlių, netgi noras panaikinti lenkiškas mokyklas:

7. ***Lietuvos lenkų** organizacijos kaltina šalies valdžią neskiriant deramo dėmesio tautinių mažumų švietimo problemoms, nepakankamai finansuojant mokyklas ir vadovėlių lenkų kalba leidimą.*

8. *...Z. Zinkevičiaus pasisakymą spaudoje **Lietuvoje** veikiančios **lenkų** organizacijos suprato kaip norą panaikinti lenkų mokyklas.*

Rasta ir sakinių, kuriuose Lietuvos politikos veikėjai teisindavosi švietimo klausimais, aiškindami, kad lenkiškos mokyklos yra aprūpintos Lietuvoje išleistais vadovėliais, pabrėždami, kad jie kelis kartus brangesni už lietuviškus, be to, nurodydavo, kad Lietuvoje mokosi labai daug lenkakalbių mokinių:

9. *Tuo tarpu **Lietuvos lenkų** mokyklos aprūpintos mūsų šalyje išleistomis lenkiškomis mokymo priemonėmis, sakė A. Kodytė.*

10. *Čia tiktų priminti, kad **Lietuvos lenkų** mokyklose mokosi daugiau moksleivių negu kartu sudėjus visose kitose, išskyrus, aišku, Lenkiją, pasaulio šalyse.*

Politinis kontekstas

DLKT tekstuose nemažai kalbama apie lenkų požiūrį į Lietuvos nepriklausomybės siekį, apie jų norą ar nenorą dalyvauti politiniame ir visuomeniniame gyvenime. Visų pirma paminėtina, kad pateikiama informacija šiais klausimais yra gana prieštaringa: vieni sakiniai rodo, kad Lietuvos lenkai buvo priešiška nusiteikę Lietuvos nepriklausomybės klausimu (žr. 11 sakinį), kiti – kad palaikė šią idėją (žr. 12 sakinį):

11. *Širdies gilumoje tuo metu Lietuvos lenkai nenorėjo nepriklausomos Lietuvos, bijojo jos, buvo ištikti šoko, o tą ypač skatino antilenkiška kampanija spaudoje. Tuo metu joje praktiškai nebuvo galima rasti nieko teigiamo apie Lietuvos lenkus.*

12. *„Polkul Foundation“ laureatais tapo ir kiti Lietuvos Nepriklausomybę palaikę Lietuvos lenkai, kai kurie lietuviai.*

Kai kalbama apie priešišką Lietuvos lenkų nusiteikimą, minimos ir tai lemiančios priežastys: tuo metu spaudoje nebuvo galima rasti nieko teigiamo apie lenkus (žr. 11 sakinį), buvo keliamas lenkiškų mokyklų reikalingumo klausimas, Lietuvos lenkų kilmės klausimas, lenkai bijojo integracijos, nes manė, kad juos tiesiog nutautins, netikėjo, kad nepriklausoma Lietuva bus demokratinė valstybė (žr. 13 sakinį), matė savo ateitį tik Sovietų Sąjungos sudėtyje (žr. 14 sakinį):

13. *Lietuvos lenkai tiesiog netikėjo, kad nepriklausoma Lietuva bus demokratinė valstybė.*

14. *Autorius rašo, kad tuo metu, kai Lietuva kovojo už savo nepriklausomybės atgavimą, lenkų organizacijų veikėjai palaikė Maskvą, Lietuvos lenkų ateitį matė tik Sovietų Sąjungos glėbyje.*

Prieštaringa informacija randama ir apie Lietuvos lenkų norą ar nenorą dalyvauti Lietuvos visuomeniniame gyvenime: yra sakinių, kuriuose sakoma, kad Lietuvos lenkai nenorėjo dalyvauti visuomeniniame Lietuvos gyvenime (žr. 15 sakinį), kituose sakiniuose teigiama atvirkščiai (žr. 16 sakinį):

15. *Lietuvos lenkai, sudarantys 7 proc. jos gyventojų ir didelę daugumą Vilniuje, nenori dalyvauti visuomeniniame bei politiniame gyvenime.*

16. *Be to, jie priešiški lietuviams, o tarp Lietuvos lenkų vis labiau įsivyrąja nuomonė, jog būtina bendradarbiauti su lietuviais.*

Iš DLKT tekstų matyti, kad Lietuvos lenkai, priešingai nei kitos Lietuvos mažumos, drąsiai kovoja už savo teises: jie ne tik priešinasi jiems nepalankiems pokyčiams (žr. 17 sakinį), bet ir gali pareikalauti atstatydinti aukšto rango politiką (žr. 18 sakinį), surengti mitingą prie Lietuvos Seimo (žr. 19 sakinį), parengti programą ir išreikšti norą, kad lenkų gyvenamieji rajonai būtų sutelkti į vieną savivaldų vienetą su savo įstatymais (žr. 20 sakinį), nebijo viešai kalbėti apie lenkų diskriminaciją (žr. 21 sakinį):

17. *Pirmas ir svarbiausias žingsnis buvo lietuvių kalbos įvedimas, įstatymiškai pareikalavęs viešai bendrauti nacionalinės valstybės nacionaline kalba. Didžiausio pasipriešinimo sulaukta ir sulaukiama iš **Lietuvos lenkų**, beveik nesulaukiama iš rusų ir kitų tautinių bendrijų Lietuvoje.*
18. *Todėl **Lietuvos lenkų** kongresas, kuriam vadovauja Seimo narys Artūras Plokštas, pareikalavo švietimo ir kultūros ministro atsistatydinimo.*
19. *Visa **Lietuvos lenkų** bendruomenė vieningai pripažįsta, kad kovo 15-osios mitingas prie Seimo rūmų buvo jų pasiryžimo ginti švietimą gimtąja kalba išraiška.*
20. *Tai suformuluota dar aiškiau **Lietuvos lenkų** sąjungos programoje: „Sąjunga rūpinsis, kad istoriškai susiformavę lenkų gyvenamieji rajonai būtų sutelkti į vieną savivaldų vienetą su savo įstatymais. Bandymai išskaidyti Vilniaus kraštą ir prievartinės asimiliacijos pastangos, remiantis informacijos šūkiu, bus traktuojami kaip žmogaus teisių pažeidimai...“*
21. *Seimo narys Zbignevas Semenovičius perskaitė **Lietuvos lenkų** sąjungos frakcijos pareiškimą „Dėl žmogaus ir tautinių mažumų teisių pažeidimo“.*

Tačiau DLKT tekstuose rasta nemažai pavyzdžių, kuriuose kalbama apie tai, kad, kovodami už lenkų teises, Lietuvos lenkų sąjungos lyderiai peržengia ribas, daro žalą Lietuvos lenkamams, žaidžia jų likimais, žlugdo lenkų ir lietuvių santykius bei santarvę:

22. ***Lietuvos lenkų** sąjunga dėl savo vadovų ambicijų bei nacionalistinių pažiūrų daro didelę žalą tautiečiams.*
23. *Prisiminkime Lietuvos lenkų veiklą. Juk, pavyzdžiui, J. Sienkivičius ir apskritai **Lietuvos lenkų** sąjunga nepaprastai kenkia lietuvių ir lenkų santarvei.*

Rašoma ir apie tai, kad Lietuvos lenkų sąjungos lyderiai manipuliuoja Lietuvos lenkais, galvoja tik apie savo politinę karjerą, o ne Lietuvos lenkų gerovę (žr. 24 sakinį), skleidžia netiesas (žr. 25 sakinį), protestuoja tik tam, kad jų nepamirštų (žr. 26 sakinį), net bando naudoti šantažą, kad tik pasiektų savo tikslus, nusišneka taip, kad tampa pajuokos objektu (žr. 27 sakinį), bando nurodinėti, kaip turi elgtis Lietuvos lenkai (žr. 28 sakinį):

24. *Ne kartą lankęsis Lietuvoje ir su jos lenkų gyvenimu gerai susipažinęs J. Kuczynskis iš Senato tribūnos tiesiai pareiškė: „Tarp **Lietuvos lenkų** vyksta asmeninėmis ambicijomis pagrįsta kova, pinamos intrigos.“*

25. **Lietuvos lenkų sąjungos (LLS) pirmininkas R. Maceikianecas** spaudos konferencijoje, kurioje dalyvavo gausus Lenkijos žurnalistų būrys, paskleidė dar vieną klastotę apie lenkų mažumos teisių pažeidimus.

26. „**Lietuvos lenkų** veikėjai rinkimų į Seimą kampanijoje imasi taktikos protestuoti prieš kiekvieną Lietuvos valdžios sprendimą, nes jeigu nustos protestuoti, tai nebeegzistuos politiškai“, – rašo Plokšto.

27. **Lietuvos lenkų mokytojų sąjungos „Macierz Szkolna“ pirmininkas J. Kwiatkowski** nusišnekėjo iki to, kad pareiškė norįs turėti tokias pat sąlygas, kaip lietuviai Suvalkuose ir Seinuose. O sąlygos ten tokios. Suvalkuose nėra lietuviškos mokyklos, tik tarpmokyklinis fakultatyvas po pamokų.

28. Kur tai matyta, kad net tie, kurie save laiko **lenkais**, bet nori vaikus mokyti lietuvių kalbos, Lietuvoje susiduria ne tik su kliūtimis, bet ir su grasinimais, šantažu.

Aišku, kad tokie lyderių veiksmai smarkiai kenkė Lietuvos lenkų įvaizdžiui, sukeldavo lietuvių nepasitenkinimą bei priešišumą. Daugelis lietuvių manė, kad Lietuvos lenkų tikslas – kelti lietuviams rūpesčius, juos suvokė kaip svetimus savo aplinkoje. Tačiau Lietuvos lenkai nėra atėjūnai, jie gyvena Lietuvoje nuo XVI a., kai Lietuva ir Lenkiją sudarė vieną valstybę, todėl ir suvokia save kitaip nei kitos tautinės mažumos bei jaučiasi turintys teisę reikalauti pripažinimo ir tam tikro statuso.

Skriaudų kontekstas

Dar DLKT tekstuose daug kalbėta apie Lietuvos lenkų diskriminaciją, patiriamą skriaudą. Viena iš temų – diskriminacija per rinkimus. Kalbama apie *Lietuvos lenkų rinkimo akcijos* diskriminaciją, apie blogas rinkimų sąlygas, apie Lietuvos lenkų atstovų eliminavimą iš apygardų ir apylinkių komisijų:

29. **Lietuvos lenkai** nepatenkinti rinkimų sąlygomis Vilnius (BNS).

30. Lietuvos lenkų sąjungos pirmininkas Seimo narys Ryšardas Maceikianecas ir Lietuvos lenkų rinkiminės akcijos pirmininkas Janas Senkevičius kaltina Vyriausiąją rinkimų komisiją, kad ji pradėjo **Lietuvos lenkų sąjungos atstovų eliminavimo kampaniją** iš apygardų ir apylinkių komisijų.

Kitos temos susijusios su Lietuvos lenkų patiriamomis skriaudomis, jų savijauta. Minima, kad Lietuvos valstybė nepasitiki Lietuvos lenkais (žr. 31 sakinį), jie priversti burtis į savotiškus etninius getus (žr. 32 sakinį), juos

bandoma kompromituoti ir sulietuvinti, pastebimas Lietuvos valdžios noras mažiausia proga kaip nors prispausti vietinius lenkus (žr. 33 sakinį), neduodamos aukštesnės pareigos (žr. 34 sakinį), žlugdomi lenkų politiniai veikėjai (žr. 35 sakinius), atrodo, kad Lietuvoje lenkas karjerą gali padaryti tik atsisakęs lenkiškumo, nes pagal Pilietybės įstatymą Lietuvos piliečiai padalyti į dvi kategorijas: lietuvius ir nelietuvius (žr. 36 sakinį), be to, lenkams negražinami jų turtas ir žemė (žr. 37 sakinį):

31. *A. Plokšto teigė, jog tokias pačias teises suteikus Lenkijoje ir svetur gyvenantiems lenkams, šis sprendimas gali tapti spąstais **Lietuvos lenkams**. „Lietuvos valstybė mumis nepasitiki ir nepasižymi tolerancija, todėl Lenkijos pilietybę priėmę vietos lenkai gali būti priversti emigruoti“, – sakė parlamentaras.*

32. *„Norime, kad **Lietuvos lenkams** nereikėtų burtis į savotiškus etninius getus, ir jie pasijustų esą pilnateisiai šios šalies piliečiai“, – sakė Lenkijos parlamento narys Janas Krolis...*

33. *Ir nors atviros diskriminacijos lyg ir nėra, tikina jis, bet pastebimas Lietuvos valdžios noras mažiausia proga kaip nors prispausti vietinius **lenkus**.*

34. *„**Lenkų** tokiose pareigose turėtų būti apie 2 tūkstančius, bet mes to nereikalaujame. Bet nors apskrityje kokiam nors lenkui leistų užimti pareigas.“*

35. *1991 m. rugsėjo 4 d. buvo paleistos Šalčininkų ir Vilniaus rajonų savivaldybės. **Lietuvos lenkai** tuo labai piktinosi. Šis sprendimas lėmė Lietuvai palankesnių lenkų veikėjų politinį žlugimą.*

36. ***Lietuvos lenkas** Seimo narys Arturas Plokšto Lenkijos dienraščiui „Rzeczpospolita“ teigė, kad naujasis Pilietybės įstatymas „daro atranką tautybės atžvilgiu, o Lietuvos piliečiai padalyti į dvi kategorijas – lietuvius ir nelietuvius“.*

37. *Svarbiausia **Lietuvos lenkų** materialinė problema yra lenkų turto ir žemės gražinimas, teigia Vilniaus miesto tarybos narys...*

Kad visos šios problemos neišgalvotos, rodo kiti DLKT sakiniai. Juose sakoma, kad Užsienio reikalų komitetai bei NATO reikalų komisija nusprendė sudaryti specialią darbo grupę, kuri padėtų pagerinti Lietuvos lenkų padėtį (žr. 38 sakinį), kad yra rengiama švietimo plėtros strategiją, kad yra padaryta pažanga sprendžiant Lietuvos lenkų problemas (žr. 39 sakinį):

38. *...Užsienio reikalų komitetų bei NATO reikalų komisijos posėdyje buvo nuspręsta sudaryti Lietuvos ir Lenkijos parlamentarų darbo grupę, kuri galėtų palyginti ir aptarti abiejose šalyse parengtus Tautinių mažumų įstatymų projektus, nes **Lietuvos lenkai** nuolat skundžiasi dėl savo padėties.*

39. *Akivaizdi pažanga padaryta bendrose pasienio perejose. Žymiai geriau negu prieš keletą metų sprendžiamos Lenkijos lietuvių ir Lietuvos lenkų problemos.*

Tačiau, kaip konstatuojama kitame sakinyje, apie Lietuvos lenkų problemas daug kalbama, bet mažai sprendžiama:

40. *Jo nuomone, apie Lietuvos lenkų problemas daug kalbama, bet mažai kas sprendžiama.*

DLKT tekstuose pasakojama ir apie lenkų ir lietuvių tautų kiršinimą (žr. 41 sakinį). Priekaištai dėl to išreiškiami tiek lenkams (žr. 42 sakinį), tiek lietuviams (žr. 43 sakinį):

41. *Kam naudinga sukiršinti lenkus ir lietuvius? Būtina, kad visuomenė įsisąmonintų, jog ji yra ir atviro, ir užmaskuoto puolimo objektas.*

42. *Labiausiai G. Frundos raportu apsidžiaugę kiršintojai iš Lietuvos lenkų sąjungos.*

43. *Net jeigu istoriškai teisūs tie, kurie dėl visų priešasčių pirmiausiai kaltina Lenkiją ir lenkus, vis dėlto šitoks polonofobijos kompleksas tikrai būtų žymiai labiau sušvelnėjęs, jeigu ne atkaklios nacionalistinių sluoksnių pastangos jį gaivinti, nematant skirtumo tarp J. Pilsudskio ir L. Želigovskio Lenkijos ir L. Valensos Lenkijos.*

Lietuvių ir Lietuvos lenkų santykių kontekstas

Iš DLKT tekstų galima suprasti, kad ne visi lietuviai buvo nusiteikę priešišškai Lietuvos lenkų atžvilgiu, net bandė pakeisti ir kitų nuomonę (žr. 44 sakinį). Kaip rašoma 45 sakinyje, tai pavyko naujajai valdžiai, kuri pamažu įveikė Lietuvos lenkų nepasitikėjimą:

44. *Tuo pat metu demokratinis lietuvių nacionalinio judėjimo sparnas stojo prieš bandymus pavaizduoti visą Lietuvos lenkų bendruomenę kolonistais ir okupantais in corpore. Buvo stengiamasi parodyti, jog absoliuti Lietuvos lenkų dauguma yra tokie pat vietiniai gyventojai, kurie turi prigimtines teises lemti viso krašto likimą, tenkinti savo individualius ir kolektyvinius poreikius, vystyti savitą etninę kultūrą.*

45. *Vis dėlto, nepaisant senų problemų, naujosios valdžios priemonės įgailino pamažu įveikti Lietuvos lenkų nepasitikėjimą ja, atvėrė platesnes galimybes moderniai pilietinei visuomenei bręsti.*

Pagerėjusius santykius liudija ir Lietuvoje vykusių rinkimų rezultatai: nepaisant antilietuviškos programos Lietuvos lenkų rinkimų akcijai buvo leista dalyvauti rinkimuose, jie kėlė kandidatus visose apygardose, iškovojo 50 mandatų ir turi du merus:

46. 1995 metų savivaldybių rinkimuose, nuolaidžiauojant ir pataikaujant Lietuvos respublikos teisingumo ministrui ponui J. Prapiesčiui, buvo leista juose dalyvauti su aiškia antikonstitucine ir antilietuviška programa **Lietuvos lenkų** rinkimų akcijai (LLRA).

47. **Lietuvos lenkų** rinkimų akcija (LLRA) kol kas yra vienintelė partija, kelianti kandidatus į laisvas Seimo narių vietas visose keturiose apygardose.

48. O štai trylikai **Lietuvos lenkų** rinkimų akcijai rezultatai buvo palankūs – 50 mandatų Lietuvoje, o reitinge – 8 vieta.

Kiti Lietuvos lenkų pasiekimai irgi leidžia teigti, kad santykiai tarp lietuvių ir lenkų pagerėjo: buvo įkurtos radijo stotis *Znad Wilii* (žr. 49 sakinį), Lietuvos lenkų mokslininkų draugija (žr. 50 sakinį), įsteigta daugybė lenkiškų organizacijų (žr. 51 sakinį):

49. Kita vertus, didžiausias **Lietuvos lenkų** pasiekimas – radijas „*Znad Wilii*“, kurį sukūrė vienas žmogus.

50. Jau antri metai yra susiformavusi Lietuvoje **Lietuvos lenkų** mokslininkų draugija.

51. Kodėl prirėkė kurti dar vieną (ir šiaip yra apie 20) **lenkų** organizaciją?

DLKT pateikiami ir konkretūs faktai: vienos apklausos duomenys rodo, kad Lietuvos lenkų padėtis Lietuvoje akivaizdžiai pagerėjo, nes net 44 % Lietuvos lenkų mano, kad jų užimama visuomeninė padėtis pagerėjo:

52. Gerą lietuvių moterų savijautą galima palyginti tik su **Lietuvos lenkų** vyrų savo padėties vertinimu. 44 procentai vietinių lenkų vyrų mano, kad jų užimama visuomeninė padėtis pasikeitė į gera. 27 procentai mano, kad jų padėtis pablogėjo, 28 proc. – nepasikeitė. Lietuvių vyrų savęs vertinimą mokslininkai vadina „mažumos sindromu“.

Santykių pagerėjimą žymi ir Lietuvoje vartojami terminai *Lietuvos lenkai*, *Lietuvos rusai* vietoj termino *tautinės mažumos* (žr. 53 sakinį), tai, kad Lietuvos valstybė išlaiko lenkiškas mokyklas, remia Lietuvos lenkų spaudą, televiziją, radijo laidas, visuomeninę bei kultūrinę veiklą (žr. 54 sakinį), kviečiasi Lietuvos lenkų kultūros ir politikos veikėjus aptarinėti esamų problemų

(žr. 55 sakinį), kad Lietuvos lenkai yra įvertinami ir jiems suteikiami aukšti rangai (žr. 56 sakinį):

53. Prigijo ir vartojami gražūs terminai: „Lietuvos rusai“, „**Lietuvos lenkai**“, „Lietuvos ukrainiečiai“ ir t. t. Manyčiau, kad terminą „tautinės mažumos“ galėtų pakeisti terminas „Lietuvos tautos“, „tautinės bendrijos“.

54. **Lietuvos lenkai** turi valstybės išlaikomas lenkiškas mokyklas, kurioms valstybės lėšomis leidžiami lenkiški vadovėliai, valstybė remia šios tautinės mažumos spaudą, televiziją, radijo laidas, visuomeninę ir kultūrinę veiklą.

55. Rengdamasis antrajam vizitui į Varšuvą, pasikviečiau **Lietuvos lenkų** kultūros ir politikos veikėjus. Kalbėjomės apie ekonomines Vilnijos problemas, vėluojantį žemių grąžinimą ūkininkams (tam trukdo archyvinių dokumentų trūkumas), švietimo klausimus.

56. Lenkijos spauda sveikina Lietuvos Prezidento Valdo Adamkaus sprendimą suteikti savo konsultantui Česlavui Okinčycui nepaprastojo ir įgaliotojo ambasadoriaus rangą. „Pirmą kartą Lietuvos istorijoje toks titulas suteiktas **lenkui**“, – rašo Lenkijos dienraštis „Rzeczpospolita“.

Iš DLKT tekstų galima sužinoti ir apie Lietuvos lenkų kasdienio gyvenimo pokyčius. Po Lietuvos nepriklausomybės atgavimo Lietuvos lenkai ėmė teikti pirmenybę lenkiškoms, o ne rusiškoms mokykloms (žr. 57 sakinį), vėliau kilo noras savo vaikus leisti ir į lietuviškas mokyklas (žr. 58 sakinį):

57. Rytų **Lietuvos lenkai** ėmė teikti pirmenybę lenkiškoms mokykloms. Dėl to stipriai sumažėjo rusiškų mokyklų...

58. 1994 m. bendro Lietuvos ir Lenkijos sociologinių tyrimų duomenimis, 52,2 proc. **Lietuvos lenkų** norėtų mokyti savo vaikus lietuviškose mokyklose.

Be to, iš DLKT tekstų galima sužinoti, kaip bėgant laikui keitėsi Lietuvos lenkų lietuvių kalbos mokėjimo lygis – nuo 50 iki 86 %:

59. Paaiškėjo, kad Lenkijos lietuviai lenkiškai rašo ir kalba beveik 100 proc., tuo tarpu tik vos daugiau negu 50 proc. **Lietuvos lenkų** moka lietuviškai. Jiems artimesnė yra rusų kalba.

60. Atskirai imant **lenkus**, mūsų tyrimo duomenimis, įskaitant gerai, patenkinamai ir sunkiai kalbančiuosius, tokių buvo 86,4 %.

61. Tada 80,4 % Pietryčių **Lietuvos lenkų** tvirtino, kad gali lengviau arba sunkiau susišnekėti lietuvių kalba. Taigi statistika rodo, kad tik su kas 5–6 lenku Pietryčių Lietuvoje dar negalima susikalbėti lietuviškai.

Išvados

Išanalizavus DLKT publicistikos sakinius, kuriuose buvo kalbama apie Lietuvos lenkus, nustatyta, kad kalbant apie Lietuvos lenkus pateikiami tik objektyvūs faktai. Subjektyvių vertinimų dėl jų charakterio savybių nepasitaikė. Tyrimas parodė, kad DLKT Lietuvos lenkai vaizduojami labai prieštaringai: vieni sakiniai Lietuvos lenkus vaizduoja kaip žmones, kurie bijojo laisvos Lietuvos, kiti – kaip palaikančius nepriklausomybės idėją; vienuose sakiniuose kalbama apie Lietuvos lenkų nenorą dalyvauti Lietuvos politiniame ir visuomeniniame gyvenime, kituose teigiama atvirksičiai. DLKT Lietuvos lenkai vaizduojami kaip kovojanti už savo teises tautinė mažuma: prieštaraujanti nepalankiems pokyčiams, rengianti mitingus ir programas, viešai kalbanti apie jų diskriminaciją. Tačiau ir kaip tautinė mažuma, kurios lyderiai, siekdami valdžios, savo poelgiais kenkė tautiečiams bei geriesiems lietuvių ir lenkų santykiams. Kaip tautinė mažuma, kuri patyrė nemažai skriaudų ir jautėsi diskriminuojama, tačiau ir kaip tautinė mažuma, kuriai buvo daromos nuolaidos. Taip pat užfiksuota nemažai pavyzdžių, kurie rodo, kad Lietuvos lenkų padėtis Lietuvoje bėgant laikui pagerėjo: Lietuvos valstybė išlaiko lenkiškas mokyklas, remia Lietuvos lenkų spaudą, televiziją, radijo laidas, visuomeninę bei kultūrinę veiklą. DLKT sakiniai rodo, kad Lietuvos lenkai sėkmingai integruojasi į Lietuvos visuomeninį gyvenimą, leidžia savo vaikus į lietuviškas mokyklas, išmoko lietuvių kalbą, yra palaimomi dalies lietuvių.

Kaip buvo minėta straipsnio įvadinėje dalyje, ankstesni tyrimai rodo, kad lietuviai lenkus dažniausiai vertina neigiamai, apklausose jie vertinami nepalankiai, į jų atstovus formuojamas požiūris kaip į „kitus“, svetimus žmones, kurie vis kažko reikalauja ir yra nuolat nepatenkinti. Kaip parodė šis tyrimas, DLKT Lietuvos lenkai nėra vaizduojami vien neigiamai, rodomos ir jų teigiamos pusės: pasitikėjimas savimi, ryžtingumas kovoje už savo teises, pripažinimą, normalias gyvenimo sąlygas, noras integruotis į Lietuvos gyvenimą, siekis gerai sugyventi su lietuviais. Palankus lietuvių požiūris į lenkus rodo, kad kitas (šiuo atveju Lietuvos lenkas) ir vėl tampa labiau savas. Tyrimo medžiaga rodo, kad per pirmąjį Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dešimtmetį Lietuvos lenkai pasirinko savo kelią: jie iškovojo kultūrinę autonomiją, integruosi į Lietuvos visuomeninį, politinį ir kultūrinį gyvenimą, tapo lietuvių tautos dalimi.

Šis tyrimas rodo ir tai, kad kintant pasauliui, kinta ir požiūris į supančius žmones. Skirtingais laikais, skirtingomis aplinkybėmis gali atsiskleisti vis kitokia žmogiškoji tapatybė. Tyrimo medžiaga akivaizdžiai leidžia pamatyti

požiūrio kaitą: nepriklausomybės atkūrimo pradžioje lenkas buvo suvokiamas kaip kitas, svetimas, net priešas, vėliau – kaip stipri Lietuvos tautinė mažuma, į kurios norus būtina atsižvelgti.

Literatūra

ANGLICKIENĖ, Laima. 2006. *Kitataučių įvaizdis lietuvių folklore*. Vilnius: Versus aureus.

AUŠKALNIENĖ, Lina. 2006. Etninis nepakantumas Lietuvos internetinėje žiniasklaidoje: komentarai internete. *Etniškumoo studijos* 2006/1, 45–57.

BERESNEVIČIŪTĖ, Vida, NAUSĖDIENĖ, Inga. 1999. Trys Lietuvos dienraščiai („Lietuvos rytas“, „Respublika“, „Lietuvos aidas“) apie tautines mažumas Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* 3 (1), 67–78 <https://www.zurnalai.vu.lt/sociologija-mintis-ir-veiksmai/article/view/6847/4749>

CIDZIKAITĖ, Dalia. 2007. *Kitas lietuvių prozoje*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

ČIŽIK-PROKAŠEVA, Veslava. 2020. Lenkė Dabartinės lietuvių kalbos tekstyne. *Lietuvių kalba* 14, 1–12 <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22459/21721>

GUDAVIČIUS, Aloyzas. 2011. Reikšmė – sąvoka – konceptas ir prasmė. *Res Humanitariae X*, 108–119.

MARCINKEVIČIENĖ, Rūta. 2000. Tekstynų lingvistika (teorija ir praktika). *Darbai ir dienos* 24, 7–64 <https://etalpykla.lituanistikadb.lt/object/LT-LDB-0001:J.04~2000~1367182704588/J.04~2000~1367182704588.pdf>

MIKULSKAS, Rolandas. 2009. Kognityvinė lingvistika ir leksikografijos problemos. In: *Kalba ir žmonės* (sud. A. Judžentis). Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 39–80.

PAPAUŘĖLYTĖ-KLOVIENĖ, Silvija. 2010. Kaimyninių tautų atstovai ir jų nacionalinio charakterio specifika lietuvių kalbos pasaulėvaizdyje. *Lietuvių kalba* 4, 1-8 <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22855/22128>

PETRUŠAUSKAITĖ, Vita. 2013. Etninės ir socialinės grupės Lietuvoje: visuomenės nuostatos ir jų kaita 2013 metais. *Etniškumo studijos* 2, 180–191 http://www.ces.lt/wp-content/uploads/2014/10/2013_2-Etniskumo-studijos.180-191.pdf

RUTKOVSKA, Kristina, SMETONA, Marius, SMETONIENĖ, Irena. 2017. *Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje*. Vilnius: Akademinei leidykla.

SENAVITYTĖ, Dalia. 2004. Etninių stereotipų kaita: tautybės studentų akimis. *Tiltai* 4, 123–129.

ŠOSTKO, Marina. 2007. *Tautinių mažumų vaizdavimas nacionaliniuose laikraščiuose*. Magistro darbas. Vilniaus universitetas <https://epublications.vu.lt/object/elaba:2035652/2035652.pdf>

TEREŠKINAS, Artūras. 2002. Tautinių mažumų vaizdavimas Lietuvos žiniasklaidoje (2000–2001 m.). Politikos mokslų ir diplomatijos institutas: socio-politinės analizės centras [interaktyvus]. 2002 01 25, Vilnius.

TRASAUSKAITĖ, Dovilė. 2014. Stereotipai apie lenkų etninės kilmės lietuvius. In: *Cultural diversity. Stereotypes*, 34–39 https://pdf.viko.lt/media/uploads/sites/9/2016/01/Zurnalas_2-161208.pdf

TRINKŪNIENĖ, Inija. 2000. Lietuvių miestiečių tautinės ir etninės savimonės raiška. In: *Etniškumo studijos: teoriniai samprotavimai ir empiriniai tyrimai*. Vilnius: Eugrimo leidykla, 64–75.

VENGRYTĖ-JANAVIČIENĖ, Edmunda. 2004. Kitataučiai lietuvių liaudies tala-linėse. *Tautosakos darbai* XX (XXVII), 57–63.

ŽYDONIS, Vytautas. 2010. *Etnonimų „čigonas“, „romas“, „žydas“, „karaimas“, „lenkas“, „rusas“ reikšmės tyrimai tekstynų lingvistikos metodu*. Magistro baigiamasis darbas. Kaunas: VDU. Prieiga internete: https://www.vdu.lt/cris/bitstream/20.500.12259/124540/1/vytautas_zydonis_md.pdf

Veslava Čižik-Prokaševa

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5

LT-10308 Vilnius, Lietuva

veslava.prokaseva@lki.lt

Pietinis ir vakarinis lietuviškas tradicinis vardynas

KAZIMIERAS GARŠVA

Lietuvių kalbos institutas

ORCID 0000-0002-2380-3610

Southern and Western Traditional Lithuanian Vocabulary Resource

The former traditional Lithuanian proper names in the south of the Grand Duchy of Lithuania used to belong to one geographical unit spanning Voronovo, Lida, Grodno, Suwalki–Białystok and Lithuania Minor. However, the history of this area is very diverse. Various Baltic tribes lived there and belonged to different administrative units, not to one state. The aim of the article is to find the differences in stress, formation, pronunciation, motivation and contacts with other languages in the proper names of this area.

The former proper names of the Grand Duchy of Lithuania and Prussian borders are now found in three states. The article examines 3,950 place names and personal names: 1) 900 (500 place names and 400 personal names) in current Belarus between Voronovo and Grodno; 2) 1,880 (1,170 oikonyms, micro-toponyms, 110 hydronyms, 600 personal names) in present-day Poland; 3) 1,170 place names from Lithuania Minor in the area of Kaliningrad, now belonging to Russia. These proper names are described in more detail in the following sections, the forthcoming scientific monograph and its appendices.

Keywords: traditional proper names, stress, formation, motivation, contacts

Įvadas

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pietuose buvęs lietuviškas tradicinis vardynas tarp Varanavo, Lydos, Gardino, Suvalkų–Balstogės, Mažosios Lietuvos priklausytų vienam geografiniam vienetui. Bet šio ploto istorija labai skirtinga. Čia gyveno skirtingos baltų gentys, jos priklausė skirtingiems administraciniam junginiams, ne vienai valstybei. Šio straipsnio tikslas yra patikrinti, kuo skiriasi šio ploto vardyno kirčiavimas, daryba, reikšmių motyvacija,

kontaktai su kitomis kalbomis. Tradiciniu vardynu vadinamos seniausios, autentiškos vietovardžių, asmenvardžių formos, natūraliai regione susiformavę, daugumos vietinių gyventojų vartotos ir dėsningai pagarsiu atstatytos iš tarmės į bendrinę kalbą (plg. LTV: 5–7).

Buvęs LDK ir Prūsijos paribių vardynas dabar yra trijose valstybėse. Jose ištirta 3950 vietovardžių ir asmenvardžių: 1) 900 jų (500 vietovardžių ir 400 asmenvardžių) dabartinėje Gudijoje tarp Varanavo ir Gardino, 2) 1880 jų (1170 oikonimų, mikrotoponimų, 110 hidronimų, 600 asmenvardžių) yra dabartinėje Lenkijoje ir 3) 1170 Mažosios Lietuvos vietovardžių liko Karaliaučiaus srityje, dabar priklausančioje Rusijai. Gudijos vakarinio paribio vardynas rinktas iš spausdintų darbų (Grumadienė 2002; LTV: 13–55; Razmukaitė 2002; Razmukaitė, Vidugiris 1993) ir papildytas iš Gudijos Informacijos ministerijos 2000–2010 m. Minske išleistų rajonų knygų *Pamiacj*. Lenkijos šiaurinio paribio tradicinis vardynas rinktas iš svarbiausių šios srities darbų (Buch 1998; Kondratiuk 1985; LTV: 87–97; Uzdila 2018; Zinkevičius 2010, 2011). Mažosios Lietuvos tradicinis vardynas rinktas iš V. Vileišio (2009) knygos ir 1997 m. VLKK patvirtinto sąrašo (LTV: 56–83). Studijuodamas kiekvieno valsčiaus, regiono vardyną straipsnio autorius pats nustatė bendrą vardino skaičių, lietuviško vardino skaičių, jo procentą, ypatybes. Šis vardynas smulkiau aptariamas tolimesniuose skyreliuose, rengiamoje mokslinėje monografijoje ir jos prieduose¹.

1. Pietinis lietuviškas tradicinis vardynas Gudijoje

Remdamiesi XX a. pabaigos oficialiais Gudijos apylinkių kaimų sąrašais apskaičiavome Gudijos vakarinio paribio su Lietuva baltiškų oikonimų skaičių. Tas lietuviškų (baltiškų) oikonimų skaičius priklauso nuo atstumo iki Lietuvos Respublikos sienos, nuo buvusios lietuvių kultūros padėties toje ir gretimose apylinkėse ir t. t. (žr. 1 lentelę). Šių oikonimų skaičius svyravo nuo 87 % Benekainių apylinkėje iki 8 % Miorų apylinkėje. Ši apylinkė parodo, kaip jos ir oikonimų slavėjimas priklauso nuo kompaktiško lietuvių kalbos ploto atstumo: tame pačiame Breslaujos rajone Vidžių apyl. liko 71 % lietuviškos kilmės oikonimų (nes greta buvo nenutautę Didžiasalio-Tverečiaus apylinkės), o gretimose Drūkšių apyl. jų buvo tik 18 % (nes ir dabartinėje Lietuvos

¹ 2020–2021 m. lituanistikos mokslinio tyrimo projektas „Lietuviškas tradicinis vardynas ir jo kontaktai“ vykdytas pagal VLKK Valstybinės kalbos vartojimo, norminimo ir sklaidos programą.

Respublikos pusėje greta buvo nutautę Smalvų apylinkės), o toliau į rytus buvusioje Drujos apyl. rasta 12 % lietuviškų oikonimų ar mažiau.

Daugiau kaip pusė lietuviškos kilmės oikonimų buvo Varanavo, Astravo, Ašmenos rajonuose. Suskirsčius daugiausia lituanizmą turėjusias apylinkes į keturias grupes – 1) 80–90 %, 2) 70–80 %, 3) 60–70 % ir 4) 50–60 %, į pirmąją grupę iš Varanavo rajono pateko Benekainių apyl. (87 %), į antrąją grupę pakliuvo Baltiškių apyl. (77 %) ir Bastūnų apyl. (80 %), į trečiąją grupę – Rodūnios apyl. (67 %). Į ketvirtąją grupę pateko pietinio Lydos rajono Dvariškių apyl. (56 %) ir Krupovo apyl. (52 %). Su apslavėjusiu Balstogės regionu besiriboję Gardino rajono apylinkės turėjo tik nuo 26 % iki 20 % lietuviškų oikonimų. Nereikia stebėtis, kad už vieno, kelių ar net keliolikos kilometrų į vakarus (jau Balstogės administraciniame regione) buvo panaši padėtis ir nereikia to aiškinti tik esą iš toli atvykusiais lietuvių „kolonistais“.

1 lentelė. Lietuviškos kilmės oikonimų procentas vakarų Gudijoje

Rajonas	Apylinkė	%	Rajonas	Apylinkė	%
Breslaujos	Pliusų	62	Medilo	Latvos	28
	Apso	61		Svyrių	23
	Vidžių	71		Medilo	22
	Drūkšių	18	Smurgainių	Salų	55
	Kazėnų	30		Lilaičių	53
Astravo	Mikailiškių	39	Vileikos	Krevo (Krėvos)	33
	Varnionių	63		Naručio	26
	Gervėčių	60		Liubanės	20
	Gudagojo	68		Kurianeco	15
	Astravo	75		Aleknovičių	22
Ašmenos	Ašmenėlės	58	Maladečinos	Ardilavos (Garadilavos)	18
	Graužiškių	54		Lebedevos	11
	Žiuprėnų	59	Valažino	Ivenčiaus (Ivianeco)	20
	Gruodžių	50		Jarševičių	22
	Alšėnų	39		Sugvazdų	31
Varanavo	Varanavo	42	Lydos	Ditvos	42
	Rodūnios	67		Dvariškių	56
	Baltiškių	77		Krupovo	52
	Bastūnų	80	Breslaujos	Drujos	12
	Benekainių	87	Miorų	Miorų	8

Rajonas	Apylinkė	%	Rajonas	Apylinkė	%
Gardino	Pariečės	20	Maladečinos	Radaškovičių	37
	Ašiužios	21	Lahoisko (Logoisko)	Ainos	16
	Verteliškių	26	Minsko	Ragavos	32
	Putriškių	23	Naugarduko	Beninos	10
	Kapcioukos	20	Zietelos	Zietelos	40

Dėl Gardino ir Balstogės regionų etninio vieningumo senovėje didesnių abejonių nekyla, ypač jei pripažįstame Gudijoje gyvenus baltus. Pagal žemėlapius tarp Lydos ir Zietelos (50 km į pietus) iki šiol liko daug lietuviškų vietovardžių. Nuo jų toliau link Balstogės ir Sokulkos yra *Зельва, Монтовты, Шиловичи, Голынка, Верейки, Эйсмонты, Гудевичи, Лаша, Индура, Брузги, Путришки, Вертелишки* ir t. t. Atstačius šiuos oikonomus į buvusią autentišką formą, būtų *Zélva, Man-tautai* (dar plg. *Mant-uny*), *Šil-avičiai, Galinė* (dar plg. *Galiny*), *Vereikiai* (gud. *Viareiki*), *Eismantai* (gud. *Eismanty*), *Gud-evičiai* (plg. ir *Guda-gaj, Gudeli, Gudy, Gudz-el-iški, Gudz-ianiaty, Gudz-ianiki, Gudz-in-iški, Laša* (plg. *lašėti*, gud. *Loša* „Aluošiai“), *Indurà* (plg. *in-dùrti*), *Bruzgiai* (plg. *bruzgėti, Bruzgys*), *Pùtriskės, Vert-el-iškės* (kirčiuotos formos jau yra patvirtintos VLKK, žr. LTV: 98–117).

Abipus Balstogės–Gardino linijos gyveno jotvingiai ir jų giminės lietuviai (bent iki Narevo upės). Visi išvardinti oikonomai yra į šiaurę nuo Narevo (Narvės).

Pastebėta, kad nemažai lietuviškų vietovardžių yra į pietus nuo dabartinio Šalčininkų rajono tarp Dubičių ir Dievėniškių. Tai Armėniškių, Asavės, Benekáinių, Kaulėliškių, Nočiōs, Pelesōs, Ródūnios, Trakėlių, Varanāvo, Žirmūnų parapijos, įėję į buvusią Lydōs apskritį (Armėniškių, Kaulėliškių parapijos – į buv. Ašmenōs apskritį (Razmukaitė, Vidugiris 1993: 66). Apie 1930 m. čia buvo per 100 lietuviškų kaimų, kurie dar ilgai stengėsi ir tebesistengia išlaikyti protėvių kultūrą. Prie to ypač prisidėjo „Vilnijos“ draugijos tarybos nariai prof. S. Abramauskas (g. Nevaišių k. Asavos parapijoje), prof. A. Griška (Dainavos k. Armoniškių p.), L. Gruzdytė (Plikų k. Žirmūnų p.), G. Krisiūnienė (Naniškių k. Žirmūnų p.), M. Kruopienė (Pelesa), M. Stakutytė-Mitiukevič (Lyda), I. Šimelionis (Dubinių k. Pelesos p.), N. Vaišnytė-Tuomienė (Ramaškonų k. Armoniškių p.).

Dar prieš 30 metų M. Razmukaitė, A. Vidugiris (1993: 67) pastebėjo, jog šiam kraštui patekus į svetimųjų jungą ir kultūrinę įtaką vietovardžiai buvo oficialiai suslavinti, t. y. priderinti prie slavų (gudų, lenkų, rusų) kalbų sistemos. Dėl nepakankamo raštingumo net Lietuvos Respublikos spaudos, radijo, televizijos, transporto, valstybės darbuotojai vietoj autentiškų šio

krašto vietovardžių formų pavartoja iškraipytas (suslavintas) antrines formas: vietoj Armōniškės tebesako ar teberašo Germaniškiei ar Hermaniškės, vietoj Benekáinių – Benekóniai, vietoj Geranáinys – Geranióniai. Dieveniškėse Geranainių gatvėje yra trys mokyklos ir šio darbo autorius Valstybinės kalbos inspekcijai dukart pateikė straipsnį iš „Kalbos kultūros“, siūlydamas gatvės pavadinimą sunorminti, bet tai nepadaryta².

Tirdamas etninių lietuvių žemių pietinį vardyną ir jo darybą, autorius sugretino 300 Varanavo rajono (Razmukaitė, Vidugiris 1993: 66–80), 150 Seinų–Suvalkų valsčių (Buch 1998: 293–299) ir 250 Mažosios Lietuvos oikonimų (Vileišis 2009: 250–300). Varanavo rajono lietuviški oikonimai pagal darybą buvo įvairesni. Dažniausios jų priesagos buvo *-iškės* (12 %), *-ūnai* (12 %), *-onys* (7,3 %), *(i)nykai* (*(i)ninkai*) (3,7 %), *-eliai* (3 %), *-ėliai* (2,7 %), *-iniai* (2 %). Su priesagomis *-én-*, *-ain-*, *-eik-*, *-ut-* buvo tik nuo 3 iki 1 oikonimo. Seinų krašte daugiausia buvo asmenvardinės kilmės (52 %), apeliatyvinių (26 %) ir hidroniminių (11 %) oikonimų, o 40 % visų priesaginių oikonimų sudarė priesaga *-išk-* (Razmukaitė 2006: 291).

Daugiskaitinių oikonimų su galūne *-(i)ai* Varanavo rajone buvo 11 %, Seinų krašte – 21 %. Sudurtinių oikonimų juose buvo atitinkamai 5 %, 6,6 %, o Mažojoje Lietuvoje – 33,5 %.

Užrašytas vardynas liudija, kad į buvusią Ašmenos apskritį įėję Armōniškių, Kaulėliškių parapijos išlaikė nesutrumpintą priešdėlį *ažu-*, plg. *Ažubaliai*, brus. *Ажубали* (Razmukaitė, Vidugiris 1993: 68) – kaimas Kaulėliškių p., *Ažubalės*, *Ažuklonės* (Razmukaitė 2002: 671) – pievos Armōniškių p. Dainavos k.). Panašiai šį priešdėlį tarė ir visi kiti Gudijos paribio lietuvių kaimai nuo Breslaujės iki Kaulėliškių, pvz.: *Ažubalis* (brus. *Ažuboli*), k. Breslaujos r., *Ažūraistė* (brus. *Ažuroisci*), k. Pastovių r., *Ažūlaukė* (brus. *Ažulauka*), k. Astravo r. (LTV: 15). Kad tik taip sakyta Astravo r. Gervėčių apyl., patvirtina ir visi to krašto mikrotoponimų pavyzdžiai: *Ažudaržė*, l. Gaigėlių k., *Ažuciltė*, v. Gėliūnų k., *Ažūšilė*, l. Girių k., *Ažūliūnis*, pv. Knistūškių k., *Ažūšilė*, l. Miciūnų k., *Ažūkalnė*, l. Pelegrindos k., *Ažudaržės*, pv. Pāpiškių k., *Ažūkapė* (brus. *Ажукана*), kaimo dalis Rimdžiūnų k. ir t. t. (Romančuk 1996: 123–139).

Tas pats priešdėlis *ažu-* Pelesos ir gretimose parapijose buvo sutrumpintas į *žu-*: *Žūpelis*, up. Vigonių k., *Žūberžinis*, pv. Piliūnų k., *Žūdaržas*, l. Dubinių k., *Žūgrumtis*, pv. Smilginių k., *Žūkapinis*, l., pv., b. Plikių k., *Žūklonis*, pv. Paditvio k., *Žūmedžis* „Ažumedis“, mšk. Nevaišių k., *Žūpelis*, b. Pelesos k.,

² Varenavą (Balatnà) galbūt nevertėjo derinti prie slaviškos formos ir oficialiai lietuviškai pradėti rašyti *Varanavas*.

Žūtsakis, l. Sklodonių k. ir t. t. (Razmukaitė 2002: 671, 679–680). Atsižvelgiant į šį dėsnį ir *Žūbalaitį* (mstl. Varanavo r. – LTV: 54) bendrinėje kalboje tenka atstatyti į *Ažūbalaitį*.

Varanavo (ir kitų etninių lietuvių žemių) rajonų vardyno sistema, daryba sutampa su kitų vietų lietuvių vardyno darybos sistema, plg.: *Valčiškės* (brus. *Больчишки*), *Bastūnai* (brus. *Бастуны*), *Daukšionys* (brus. *Даукшаны*), *Druskinykai* „Druskininkai“ (brus. *Друскинікі*), *Gudėliai* (brus. *Гудэлі*), *Kiemėliai* (brus. *Кімелі*), *Mažeikiai* (brus. *Мажэйкі*), *Merginiai* (brus. *Мярґіны*), *Meškėlės* (brus. *Мішкалы*), *Pažižmūs* (brus. *Пажіжма*).

Išsamus Nočios parapijos oikonimų ir asmenvardžių tyrimas dar kartą patvirtino duomenis, kad slavėjimas pirmiausia apėmė lietuvių kilminguosius, šlėktą ir tai nepriklausė nuo vietovės vardo ar žmogaus pavardės: nuo slavėjimo nepridengtose vietose vienodai prarado savo gimtąją kalbą bei tarpatybę ir kaimai, žmonės su lietuviškais vardais, pavardėmis, ir su jau apslavintais pavadinimais (Grumadienė 2002: 681–711). 1912 metų Nočios parapijos kalėdojimo knygoje buvo surašyti 23 lietuvių gyvenami kaimai ir 63 „lenkų“ gyvenami kaimai su žmonių pavardėmis. Vad. lenkų gyventuose kaimuose aiškiai lietuviškos kilmės oikonimų buvo dar daugiau: *Gerv-el-ionys* (*Гервелянцы*), *Gin-ėliai* (*Гинели*), *Krokšlūs* (*Крокишли*), *Lañk-iškės* (*Ланкишки*), *Miež-ióny* (*Мижаны*), *Seřb-en-iškės* (*Сербенишки*), *Smilg-ėniai* (*Смилгини*), *Šiauriai* (*Шавры*), *Tol-mantaĩ* (*Талмонты*). Lietuvišku kaimu įrašyti Kaniūkai (23 gyventojai) po 1944 m. žudynių Šalčininkų r. savivaldybės vadinami lenkų kaimu.

Nočios parapijos knygoje buvo surašyta 915 šeimų, turinčių 398 skirtingas pavardes. Iš lietuviškų žodžių kilusias pavardes turėjo 217 šeimų (24 %), tarp jų 136 lenkų šeimos (63 %) ir 81 lietuvių šeima (37 %). Lietuvių pavardės buvo *Даглиць* *Daglis* ar *Deglis*, *Грежлиць* *Griežlys*, *Молиць* *Molis*, *Уснис* *Uspys*, o lenkų – taip pat *Даглиць*, *Гадис* *Gadys*, *Кропись* *Kroprys*, *Латвись* *Latvis*, minėtas *Molis*, *Спудзись* *Spūdys*, *Жвирблис* *Žvirblis*.

Dviskiemenės pavardės slaviškoje rašyboje čia, kaip ir daug kitur, išlaikė lietuvišką galūnę ir nebuvo trumpinamos į *Кропль*, *Моль*, *Спудзь* ar *Жвирбль*. Šio ir visų kitų tipų triskiemenės ir daugiaskiemenės pavardės dažniau jau buvo trumpinamos, numetant lietuviškas galūnes: iš lietuviškų žodžių kilusios pavardės lietuviams rašytos *Кравлайдзись* *Krauleidys*, *Кравлайтись* *Krauleitis* (tarmiškai priebalsis *l* čia kietintas), *Муролись* *Muralis*, *Вайтонись* *Vaitonis*, bet *Мишкинь* *Miškinis*, *Севрукь* *Siaurukas*, *Спетелюнь* *Speteliūnas*, *Сужедель* *Sužiedėlis*, *Вашкель* *Vaškėlis*. Šio tipo lenkų daugiaskiemenės pavardės rašytos taip pat: *Тевялиць* *Tėvelis*, *Войтонись*

Vaitonis, bet *Балондзь Balandis*, *Коркуть Korkutis* ar *Kurkutis*, *Мишкинь Miškinis*, *Рекець Reketys*, *Смилъгинь Smilginis*, *Шилинь Šilinis*, *Шлавень Šlavenis* ar *Šlavinis*, *Вилькель Vilkelis*, *Жемоўтель Žemaitėlis*.

Antrojo tipo (sutrumpintos) lietuviškos pavardės dažniausiai buvo kilusios iš lietuvių krikšto vardų. Nočios parapijoje jas turėjo 118 šeimų (13 %): 64 šeimos lietuvių (54 %) ir 54 šeimos lenkų (46 %). Iš viso buvo 25 skirtingos lietuvių pavardės ir 22 lenkų: *Адамониць Adomonis*, *Язель Juozelis*, *Язукевичъ Jazukevičius*, *Јонисъ Jonys*, *Микелевичъ Mikelevičius*, *Милюнъ Miliūnas*, *Петруть Petrutis* (tokias pavardes turėjo ir lietuviai, ir lenkai).

Trečiasis pavardžių tipas – senosios dvikamienės pavardės. Kadangi aukštuomenė nutauto pirmiausia, Nočios parapijoje dvikamienes pavardes turėjo 15 lenkų šeimų ir 5 lietuvių šeimos: *Бутримъ Butrimas*, *Довгяло Daugėla*, *Гоштовтъ Goštautas*, *Монгяло Mangėla*, *Нарбутъ Narbutas*, *Пришмонть Prišmantas*, *Сурконтъ Surkantas*, *Тальвейшо Tolvaiša*, *Войшвило Vaišvila*. Šios pavardės paplitusios dideliame lietuvių kalbos plote. LDK didikų Daugėlos, Daugirdo, Gedgaudo, Gostauto (Goštauto), Mažeikos, Norbuto (Narbuto), Radvilos ir kitų veiklą bei pavardžių kilmę plačiau aprašė Z. Zinkevičius (2007: 58–64). Šie žmonės Varanavo rajone ir kitur aktyviai padėjo išlaikyti lenkų kalbą, kultūrą, tapatybę.

Gervėčių areale aprašytas lietuviškas gudų idiolektas, kuriuo šneka dvikalbiai gudai, pavardėse išlaikydami lietuviškas galūnes *-a*, *-as*, *-is*, *-ys*, *-us* ir kirčio vietą žodžio gale (Romančuk 1996: 46–59). Šis reiškinys galėtų paaiškėti ir Pelesos krašte.

2. Vakarinis lietuviškas tradicinis vardynas Lenkijoje ir Mažojoje Lietuvoje

Kad būtų aiškiau, iš kur čia lietuviškas tradicinis vardynas atsirado ir kodėl keitėsi, trumpai apžvelgiame šių kraštų gyventojų sudėties raidą. Vakarinis lietuvių kalbos plotas Mažojoje Lietuvoje ir prie jos patyrė didžiausią naikinimą (plg. Vileišis 2009: 14–260; Zinkevičius 2013: 11, 480).

1889 m. Suvalkų apskrityje rasta 15 300 lietuvių, iš kurių 9168 (60 %) dar kalbėjo lietuviškai. Po 8 metų Rusijos šaltiniai čia rado kiek mažesnę lietuviškai kalbančių skaičių (7900), bet Suvalkų apskrityje (1914 m. joje buvo 115800 gyventojų) lietuviškai kalbantys galėjo sudaryti 68 %. Prof. M. Biržiška manęs, kad vėliau toje apskrityje 61 300 gyventojų (79,3 %) buvo lietuvių kilmės (Patackas 2015: 20).

Pagal E. Volterio 1901 m. veikalą „Suvalkų gubernijos gyvenamųjų vietų sąrašai“ galima spręsti apie oikonomus ir 1889 m. gyventojų skaičių (Вольтер 1901). Sūduvos (ir gretimos Mažosios Lietuvos) pietiniame pakraštyje galima skirti vietas, 1) kuriose lietuviai sudarė daugumą, 2) kuriose lietuviai sudarė mažumą, 3) kuriose lietuvių (ir lietuviškai namie kalbančių) nebebuvo, bet liko daug lietuviškos kilmės vietovardžių, 4) kur ir lietuviškų vietovardžių mažai.

Centrinėje tarmės dalyje – Punsco parapijoje ir jos pakraščiuose – lietuviai sudarė absoliučią daugumą (100–80 %) kaip ir dabar, kaimuose jų buvo maždaug dvigubai daugiau: Krasnavo valsčiuje – 7283, Berzninko (su Kučiūnais) – 4118, Seivų – per 2500, „Andriejevo“ – 1939, taigi apie 16 000 (trigubai daugiau negu pagal paskutinį Lenkijos gyventojų surašymą).

1889 m. apklausa taip pat nebuvo tiksli: pavyzdžiui, Seinuose, Lazdijuose (miestuose) užrašyti vien žydai, lenkai, vokiečiai, rusai, bet sunku patikėti, kad juose nebuvo nė vieno lietuvio ir namie lietuviškai kalbančio. Seinuose „rasta“ 1619 lenkų (32 %), o lenkiškai mokėjo skaityti ir rašyti 2150 asmenų (43 %) (tai rodo pažengusią polonizaciją). Lazdijuose užrašyta 1225 lenkai (30 %), bet iš jų lenkiškai skaitė ir rašė tik 525 asmenys (taip pat 43 %).

Punsco valsčiaus gyventojų ir lietuvių skaičiaus raida pavaizduota 2 lentelėje.

2 lentelė. Punsco valsčiaus kaimų gyventojų ir lietuvių skaičius 1889 ir 1999 m.

Kaimo pavadinimas	Bendras gyventojų skaičius		Lietuvių skaičius		Lietuvių %	
	1889 m.	1999 ³ m.	1889 m.	1999 m.	1889 m.	1999 m.
Aguikiai	137	82	137	82	100	100
Bokšiai	54	37	0	0	0	0
Senieji Bokšiai	230	66	0	0	0	0
Burokai	358	50	358	50	100	100
Didžiuliai	127	50	127	50	100	100
Kalinavas	22	48	22	48	100	100
Kampuočiai	216	100	216	100	100	100
Kreivėnai	252	189	234	169	93	90
Navinỹkai	230	99	197	99	86	100
Ožkiniai	336	187	336	166	100	89
Paliūnai	411	149	248	77	60	52

³ Šie duomenys imti iš valsčių administracijos, tikslinti ekspedicijoje.

Kaimo pavadinimas	Bendras gyventojų skaičius		Lietuvių skaičius		Lietuvių %	
	1889 m.	1999 ³ m.	1889 m.	1999 m.	1889 m.	1999 m.
Pelėliai	142	175	136	147	96	84
Pristavónys	219	94	179	92	82	98
Pùnsko miestelis	887	1132	73	906	8	80
Raistiniai	389	118	370	88	95	75
Sankúrai	70	41	55	32	79	79
Séivai	29	77	9	30	31	40
Skárkiškės	56	79	56	63	100	80
Taurùsiškės	40	62	31	20	77	32
Trumpális	274	28	267	28	97	100
Užvidùgirių Bùdà	122	37	122	37	100	100
Vidùgiriai	416	190	351	186	84	98
Vilkapėdžiai	294	84	277	84	94	100
Vaičiùliškės	217	136	217	129	100	95
Vaitakiemis	351	172	334	172	95	100
Valiñčiai	266	164	266	161	100	98
Žvikėliai	374	190	374	188	100	99

Seinų krašto kaimai, kuriuose dabar liko 50–60 % ar mažiau lietuvių, prieš 120 metų buvo gyvenami vien jų arba daugiausia jų. Tokie buvo Bubėliai (buvo 324 gyventojai, 100 % lietuvių), Juodėliškė (137, 100 %), Lumbiai (228 gyventojai, 97 % lietuvių), Klevai (301, 93 %), Aglinė (52, 100 %), Vaiponia (123, 100 %), Ramona (78, 100 %), Guñgliškiai (42, 100 %), Trikañpiai (15, 100 %), Žagariškiai (142, 81 %), Vaiponiškiai (148, 59 %), Zavada (289, 44 %). Greta jų minima daug lietuvių gyventų kaimų, kurie dabar išnykę ar nutautę: Gavėnėnai (45, 100 %), Griškónys (38, 100 %), Marcinkóniai (53, 81 %), Žagučiai (70, 77 %), Navasódė (53, 100 %), Paežeria (34, 100 %), Gvazdikiai (29, 100 %), Riešė (104, 100 %), Sōželkos (160, 76 %).

Jei 1899 m. vien Suvalkų apskrityje nurodyta 15300 lietuvių, 2002 m. lietuvių tautybę visoje Lenkijoje deklaravo 5846 asmenys, arba 2,6 karto mažiau (lietuvių draugijų duomenimis tas skaičius gali būti taip smarkiai nesumažėjęs – gyventojų skaičiavimo metodika skiriasi). 2011 m. Lenkijos gyventojų surašyme rasta 7376 lietuviai, bet iš jų 2576 (34,9 %) nurodė dvigubą tautybę: lietuvis–lenkas arba lenkas–lietuvis. Dėl seniausiai iš gyvųjų indoeuropiečių kultūrai nepalankių sąlygų (mažinamas lietuviškų mokyklų skaičius,

siaurėja kompaktiškas lietuvių kalbos plotas, nepalankios kitos gyvenimo sąlygos) lietuvių skaičius kasmet vis mažėja ir jie kalba jau su lenkišku akcentu (Lenkijos lietuvių šnektos 2016: 54, 348, 351–353). O prieš 110 m. po Vilniaus ir Kauno Seinai buvo trečias lietuvių tautinio–kultūrinio ir politinio veikimo centras, parapijoje veikė 7 lietuviškos mokyklos, kunigų seminarija, spaustuvė (Seinijos gyvenvietės ir gyventojai 2001: 119, 181).

Suvalkų–Augustavo krašte ir gretimose Balstogės vaivadijoje yra daug bendrų pavardžių. Tarp šių dviejų buvusios LDK dalių lietuviškų asmenvardžių yra bent du skirtumai: 1) dalis pavardžių yra tik viename iš šių kraštų ir 2) jų asmenvardžiai skiriasi daryba, senųjų dvikamienių asmenvardžių skaičiumi, lokalizacija.

Abiejuose plotuose vienodų pavardžių yra bent 5 kartus daugiau negu skirtingų pavardžių. Greičiausiai tik Suvalkų–Augustavo krašte buvo lietuviškos pavardės *Apynys, Avinas, Katinas, Kirvelis, Klevas, Kurmis, Lydeka, Narbutas, Ožys, Ožkinis, Ragaišis, Saladuonis, Trečiokas, Vieversys, Žuvelė*, o tik Balstogės vaivadijoje – *Alkas, Alksnis, Almantas, Augulis, Bartautas, Bartminas, Beržinis, Bičiulis, Bud(t)ginas, Butrimas, Butvydas, Daukantas, Daumantas, Dievulis, Gaidys, Gedgaudas, Gediminas, Gelgaudas, Jovaišas, Kantrimas, Kuršis, Lašas, mantvydas, Namikis, Nortautas, Rimtautas, Rimvydas, Talmantas, Vydmantas, Žeimantas* ir t. t. Prof. Z. Zinkevičiaus (2010: 15, 56, 97–102; 2011: 18, 57, 81–87) paskaičiavimu pagal telefonų knygų įrašus Suvalkų–Augustavo krašte būta apie 90 senųjų dvikamienių lietuviškų asmenvardžių, 400 lietuviškų pravardinių asmenvardžių, o Balstogės vaivadijoje – atitinkamai 130 ir 300.

Dvikamieniai, lietuviški pravardiniai asmenvardžiai rodo, kad čia iš seno vietinių buvo kalbama lietuviškai. Balstogės vaivadijoje dvikamienių asmenvardžių kai kuriose jų grupėse buvo du ir net tris kartus daugiau. Apie tų kraštų didesnę lietuvių kolonizaciją prie Gardino srities sunku patikėti, o jotvingiai nedaug asmenvardžių galėjo palikti (nors jų kalbos substratas buvo).

Balstogės rajone M. Kondratiukas (1985: 209) nustatė 508 vietas, kuriose yra toponimų ar mikrotoponimų su baltų kalbų elementais (dalimis): 294 vietovėse buvo po vieną tokį baltišką vietovardį, 118 kaimuose – du baltiški vietovardžiai ir tik 96 vietovėse buvo po tris ir daugiau baltiškų vietovardžių. Vietovės, kuriose yra nuo 4 iki 15 baltizmų, išsidėstę dabartiniame Lenkijos pasienyje į šiaurės rytus ir į pietryčius nuo Sokulkos. Kiti du Balstogės krašto regionai, kurių kaimuose liko nuo 4 iki 8 baltizmų, yra tarp Augustavo ir Goniondzo ir prie Narevo upės (Kondratiuk 1985: 239).

Šio krašto baltiški oikonimai dabar rašomi *Buksztel* (< *bokštas, bukštūs*), *Butrymowce* < *Butrimas, Downary* „Daunorai“, *Dydule* „Didžiuliai“, *Jowniki* „Jaunikiai“, *Kiewłaki* „Kiaulakiai“, *Kojrany* „Kairioniai“, *Kumiata* „Kumelė“, *Miszkieńiki* „Miškinikai“, *Narejki* „Noreikiai“, *Nomiki* „Namikiai“, *Rekle* „Rėkliai“, *Szkiłqdzie* „Skilandžiai“, *Zyburty* „Ž(Z)ibartai“. Buvo mikrotoponimai *Dubite* „Duobytė“, *Dubokłonie* „Dubaklonis“, *Dugn(i)el* „Dugnelis“, *Dzirwiele* „Dirvelė“, *Girwiele* „Gervelė“, *Goby* „Guobos“, *Karklina* „Karklynas“, *Kielmin* „Kelmynė“, *Komsza* „Kamša“, *Lidzimy* „Lydimas“, *Okstobol* „Aukštabalė“, *Piktałowka* „Piktalaukė“, *Rekucie* „Rėkučiai“, *Salcin* „Šaltinis“, *Szalciny* „Šaltiniai“ ir t. t. M. Kondratiukas (1985: 24–175) yra nurodęs tikslią šių vietovardžių lokalizaciją, etimologijas, įmanomus ir kitus aiškinimus.

Lenkijos Respublikoje esančioje pietinėje Mažosios Lietuvos dalyje iki šiol išsaugoti baltiškos kilmės vietovardžiai *Kolno* (plg. *kálnas*), *Doba* (*daubà*), *Kalwa* (*kalvà*), *Lyna* (*lúnas*), *Walsa* (*Alsà*), *Narie* (*Nariaĩ*), *Gilwin* (*Gilvĩnis, gilùs*), *Trupel* (*Trupėlis*), *Nida*.

Pagal dabartinį Lenkijos kelių žemėlapi baltiškos kilmės aiškesnius oikonimus iki linijos Balstogė–Lomža–Grudziondzas–Gdanskas paminime einant iš šiaurės į pietus ir iš rytų į vakarus: *Zelva* (plg. *Žėlva, žėlti*), *Budwiec* (*Būdvietis*), *Kumiala* (iš *kumėlė*), *Jaświly* (*Josvilai*), *Rogale* (*Ragėliai*), *Grodzisko* (*Gruodiškė*), *Rogajny* (*Ragáinè*), *Szarejki* (*Šereĩkiai*), *Wydmyny* (*Výdminaiĩ*), *Momajny* (*Mamáiniai*), *Mołtajny* (*Maltaĩniai*), *Wilczyny* (*Vilkĩniai*), *Wejsuny* (*Vaisiũnai*), *Kiejkuty* (*Keikũčiai, kéikti*), *Kiwajny* (*Kiváiniai*), *Gałajny* (*Galáiniai*), *Kiertyny* (*Kertĩniai*), *Galiny* (*Galĩniai*), *Wozławki* (*Vāzlaukis*), *Lankiejmy* (*Lañkiemis*), *Korsze* (*Kuršiaĩ*), *Warnikajmy* (*Varnikaimis*), *Galwuny* (*Galvũnai*), *Szyleny* (*Šilėnai*), *Mingajny* (*Mingáiniai*), *Worliny* (*Varlynė*), *Kielpiny* (*Kilpĩniai*), *Ilawa* (*Ýlava*), *Sorkwity* (*Šárkvietė*).

Šiame sąrašė daugiausia lietuviškų priesagų *-ain-*, *-in*, yra sudurtinių oikonimų antrųjų komponentų *-laukis*, *-kaimis*, *-kiemis*, *-vietis*. Mažajoje Lietuvoje sudurtiniai oikonimai sudarė net 33,5 % visų oikonimų, vediniai su priesaga *-išk-* sudarė 5 %.

3. Seinų krašto tradicinio vardyno kirtis ir priegaidės

Punsko – Seinų apylinkės dabar atstovauja paskutinę gyvąją pietvakarių baltų kultūrą, kuri Lenkijoje čia yra seniausia ir primena kalbiškai asimiliuotų tolimesnių plotų buvusias ypatybes. Šiuo tyrimu norėta patikrinti, kaip gyvojoje kalboje funkcioja 1998 m. VLKK patvirtinta Lenkijos tradicinių oikonimų

dalys (plačiau žr. LTV: 87–97; Garšva 2010: 73–79). Tyrimas parodė, kad išsamiau ir plačiau tarmėje reikia toliau tirti visą bendrinių ir tikrinių žodžių kirčiavimą, priegaides.

Dalies Seinų, Punsko valsčių vietovardžių kirčiavimas ir ypač priegaidės įvairuoja. Pavyzdžiui, Lietuvių kalbos instituto Vardyno kartotekoje 8 kartus kirčiuota *Paliūnai* (paryškintos norminės formos), o 5 kartus – *Paliūnai*, 4 kartus *Ramoniškė* ir 10 kartų *Ramoniškė*, 12 kartų *Sóželka* ir 12 kartų – *Sőželka* (*Sőželkos*) ir t. t. Bent penkis oikonimus „netaisyklingai“ kirčiavo ir kai kurie šio krašto atstovai ir net profesionalūs kalbininkai moksliniuose darbuose (Garšva 2010: 73–79). T. Buch (1998: 283–286) ir dar bent keli tyrinėtojai nurodė, kad ilgųjų balsių ir dvibalsių priegaidės tarmėje neskiriamos, kaip ir daugelio kitų aukštaičių. Todėl Seinų „Žiburio“ gimnazijoje atlikti audiciniai eksperimentai su tarmės bendriniais ir tikriniais žodžiais, apie 50 Seinų krašto inteligentų apklausta dėl jų krašto oikonimų kirčiavimo ir priegaidžių.

Pagal savistabą 24 Seinų krašto informantai iš 17 oikonimų minimalių porų priegaides teisingai nustatė tik 6 kartus, o 15 auditorių 13 oikonimų minimalių porų priegaidžių skirtumus dėsningai atpažino 8 kartus. Net 3 kartus priegaidės atpažintos 100 procentų (žr. 3 lentelę). Visa tai rodytų, jog priegaidės šioje tarmėje, kaip ir daugelyje kitų aukštaičių tarmių, ilguosiuose balsiuose ir dvibalsiuose *ie*, *uo* praranda fonologinę reikšmę ir gali būti atpažįstamos tik potencialiai, tuos skirtumus pabrėžiant bei sugretinant. Tai patvirtina ir papildomai atliktas eksperimentas su 4 bendrinių žodžių minimaliosiomis poromis, papildoma apklausa dėl kitų kaimų vardų kirčiavimo, nustatant jų kirčiuotes. Patikimiau (68–73 %) skirta tik pusė minimaliųjų porų (išdėgsta *augalai* – išdėksta *vaikai*, rūgsta *kopūstai* – rūksta *dūmai*). Prof. A. Girdenio nuomone ir liudijimu priegaidės Mažojoje Lietuvoje buvo skiriamos.

3 lentelė. Seinų krašto vietovardžių apklausas
Prašytume pažymėti, kaip tarmiškai tariate kaimų pavadinimus.

(1)		(2)	(1)	(2)
			%	%
Dvarčėnai	ar	Dvarčėnai	29	100
Smalėnai	ar	Smalėnai	25	45
Šaltėnai	ar	Šaltėnai	33	60
Vilkapėdzai	ar	Vilkapėdzai	29	57
Dusnyčia	ar	Dusnyčia	13	100

(1)		(2)	(1)	(2)
			%	%
Zervýnai	ar	Zervýnai	35	–
Žýdkiemis	ar	Žýdkiemis	35	–
Šlŷnakiemis	ar	Šlŷnakiemis	83	67
Paliúnai	ar	Paliúnai	63	57
Radziúcai	ar	Radziúcai	65	50
Sankúrai	ar	Sankúrai	63	86
Kampuócai	ar	Kampuócai	37	100
Lovuócai	ar	Lovuócai	52	–
Jónaraiscis	ar	Jónaraiscis	33	36
Pristavónys	ar	Pristavónys	61	18
Ramónišké	ar	Ramónišké	45	18
Sóžalkos	ar	Sóžalkos	22	–

Paaiškinimas

Apklause vietovardžiai su skirtingomis priegaidėmis buvo pateikiami atsitiktine tvarka. Čia teisingi atsakymai oikonimais pateikiami pirmajame stulpelyje, o neteisingi – antrajame stulpelyje.

Toliau dešinėje 1 stulpelyje (1) nurodomi 24 Seinų krašto studentų atsakymai raštu. Informantai apie oikonimų minimalios poros skirtumus sprendė savistaba.

Antrajame stulpelyje (2) procentais nurodomi Seinų „Žiburio“ gimnazijos 15 auditorių, kalbėjusių gimtąja tarpe, teisingi atsakymai. Diktorius – šio darbo autorius. Skiemuo su tvirtaprade priegaide buvo tariamas tvirtai trumpiau, o su tvirtagale priegaide – ilgiau. Diktorius yra patyręs audicinių eksperimentų dalyvis, žodžių skirtumus stengėsi pabrėžti dėsningai.

Viename audiciniame eksperimente (diktoriui skiemenis su tvirtaprade priegaide tariant staigiau ir trumpiau, su tvirtagale priegaide – ilgiau) iš 13 oikonimų porų teisingai skirtos 12 porų (92 %), o apklause iš 17 tų pačių oikonimų porų priegaidės teisingiau identifikuotos tik 5-ose (29 %) – kitur teisingi atsakymai svyravo nuo 17 % iki 52 %. Net devyni vietovardžiai nurodyti su kita priegaide negu turėtų būti: Dusnỹčia (87 %), Sóželkos (78 %), Smalénai

(75 %), Dvarčėnai (71 %), Vilkapėdžiai (71 %), Šaltėnai (67 %), Jónaraistis (67 %), Žýdkiemis (65 %), Zervýnai (65 %). Išvada: šnektoje priegaidė turi tik fonetinę, o potencialiai – pagalbinę fonologinę reikšmę. Kai kurie vietovardžiai gal būt turi ir kitą priegaidę negu oficialiai nurodoma.

Vietovardžių priegaidės padeda nustatyti jų vienaskaitos vietininko, daugiskaitos galininko ir kiti linksniai. Šiuos dalykus apsinkina tai, kad trečiosios ir ketvirtosios kirčiuotės vienaskaitos vietininke kirtis šnektoje atitraukiamas iš galinio skiemens į priešpaskutinį (*Dusnyčõje*) arba išlyginamas (*Dusnýčõje*). Kirčio vietos išlyginimas Ožkinių ir gretimuose kaimuose palietė ir daugiskaitos naudininką (*Burõkám̃s*), galininką (*Burõkùs*, net *Žvikėliùs*), vietininką (*Burõkuõse*). Tai, kad kirčio vietos išlyginimas (atitraukimas į žodžio pradžioje kirčiuojamus skiemenis) prasidėjo ir vyksta dabar, rodo gretiminės formos: *Burokám̃s / Burõkám̃s*, *Burokùs / Burõkus*, *Burokuõse / Burõkuose* ir t. t.

Atsižvelgiant į šią sistemą tenka pripažinti, kad senesnė forma galėjo būti *Dusnyčią* (tai rodo išlikusi tarmiška forma *Dusnyčõje*), bet pagal *bažnýčią* ir panašias formas čia kirtis išlygintas seniau, naujoji forma labai įsigalėjo ir, matyt, būtų sunku ją pakeisti, gal ir nebeverta to daryti. Galadusio ežero, skiriančio Lazdijų rajoną ir Punsko valsčių, greičiausiai senesnė forma yra *Galadusýs* (3^b, vns. viet. *Galadusyjè*), išlikusi Lazdijų rajone ir įteisinta naujesniuose norminamuosiuose veikaluose (LUEV: 42; VKŽ: 50; VŽ: 103 ir t. t.). Bet Punsko krašto lietuviams ši forma nežinoma ir sukelia neigiamų emocijų (plg. Buch: 321): jie pagal formas *Galādusio*, *Galādusiui*, į *Galādusį*, ties *Galādusiu* seniai pradėjo kirčiuoti ir *Galādusis*, *Galādusyje*.

Išvados

Gudijoje daugiausia lietuviškos kilmės oikonimų buvo Varanavo, Astravo rajonuose. Dažniausios oikonimų priesagos buvo *-iškės*, *-ūnai*, *-onys*, *-inykai*, *-eliai*, *-ėliai*, *-iniai*. Daugiskaitinių oikonimų su galūne *-(i)ai* Varanavo rajone buvo 11 %, Seinų krašte – 21 %. Sudurtinių oikonimų juose buvo atitinkamai 5 %, 6,6 %, o Mažojoje Lietuvoje – 33,5 %. Etninių lietuvių žemių vardyno sistema, daryba sutampa su pagrindinio lietuvių kalbos ploto vardyno sistema.

Prieš 120 metų Suvalkų apskrityje lietuviškai kalbančių buvo kelis kartus daugiau, dėl to čia ir lietuviškas tradicinis vardynas geriau išliko.

Balstogės vaivadijoje dvikamienių asmenvardžių kai kuriose jų grupėse buvo du ar tris kartus daugiau negu Suvalkų–Augustavo krašte. Mažojoje Lietuvoje sudurtiniai oikonimai sudarė net 33,5 % visų oikonimų.

Kaip ir kituose lietuvių kalbos plotuose Seinų krašto šnekteje yra prasi-dėjęs kirčio vietos išlyginimas: mažuma formų pritaikoma prie daugumos to paties žodžio formų ir jau sakoma *Burokám*s / *Burókams*, *Burokùs* / *Burókus*, *Burokuõse* / *Burókuose* ir t. t. Audiciniame eksperimente pabrėžtinai tariant dalies oikonimų priegaidės, seiniškių jos skirtos 92 %, o apklause remiantis savistaba tie patys oikonimai skirti 29 %. Šnektos priegaidės, kaip ir kitose Aukštaitijos, Dzūkijos vietose dabar turi tik fonetinę, o potencialiai – ir pa-galbinę fonologinę reikšmę. Tarmiškus tekstus reikia kirčiuoti autentiškai, o ne pagal bendrinės kalbos žodyną.

Sutrumpinimai

LTV – *Lietuvos tradiciniai vietovardžiai: Gudijos, Karaliaučiaus krašto, Latvijos ir Lenkijos*. 2002. Pagrindinius sąrašus sudarė Marija Razmukaitė, atvirkštinius sąrašus sudarė ir parengė spaudai Aistė Pangonytė. Valstybinė lietuvių kalbos komisija. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LUEV – *Lietuvos TSR upių ir ežerų vardynas*. 1963. Bronius Savukynas, sud., Elena Grinaveckienė, red. Lietuvos TSR Mokslų akademija. Lietuvių kalbos ir literatūros institutas. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.

VKŽ – *Vietovardžių kirčiavimo žodynas = Accentuation Dictionary of Place Names*. 1994. Marija Razmukaitė, Vytautas Vitkauskas, sud. Lietuvių kalbos draugija. Vilnius: Kultūra.

VŽ – *Vietovardžių žodynas*. 2002. Aldonas Pupkis, sud. ir vyr. red., Marytė Razmukaitė, Rita Miliūnaitė, sud. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Literatūra

BUCH, Tamara. 1998. *Opuscula Lithuanica*. Wojciech Smoczyński, wyd. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Katedra Językoznawstwa Ogólnego i Bałtystyki.

GARŠVA, Kazimieras. 2010. Seinų krašto oikonimų priegaidės. *Žmogus ir žodis* 12(1), 73–79.

GRUMADIENĖ, Laima. 2002. *Iš Nočios parapijos istorijos: gyventojų pavardės 1912 m. Lydos krašto lietuviai* 2. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 681–711.

KONDRATIUK, Michał. 1985. *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

MIKULĖNIENĖ, Danguolė [ir kt.], red. 2016. *Lenkijos lietuvių šnektos – Lietuvių tarmių kaita XXI a. pradžioje: Lenkijos lietuvių šnektos*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

PATAČKAS, Antanas. 2015. *Seinų–Suvalkų kraštas*. Punkskas: „Aušros“ leidykla.

RAZMUKAITĖ, Marija. 2002. Pelesos apylinkių vietovardžiai. In: Norbertas Vėlius, red. *Lydos krašto lietuviai* 2. Kaunas: Poligrafija ir informatika, 666–680.

RAZMUKAITĖ, Marija. 2006. Seinų ir Suvalkų valsčių lietuviškų formų gyvenamųjų vietų vardai (darybos ir kilmės bruožai). In: *Gwary i onomastyka pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego i słowiańsko-bałtyckiego. Tom prac ofiarowany prof. Michałowi Kondratiukowi z okazji 45-lecia pracy naukowej*. Lilia Citko, Bazyli Siegień, red. nauk. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 283–292.

RAZMUKAITĖ, Marytė, VIDUGIRIS, Aloyzas. 1993. Lietuviški Varenavo rajono ir gretimų apylinkių gyvenamųjų vietų vardai. *Kalbos kultūra* 64, 68–80.

Seinijos gyvenvietės ir gyventojai. 2001. Juozas Sigitas Paransevičius, sud. Punkskas: „Aušros“ leidykla.

UZDILA, Algis. 2018. *Šiaurryčių Lenkijos vardyno savitumai*. Punkskas: „Aušros“ leidykla.

VAIČIULYTĖ-ROMANČUK, Ona. 1996. *Tikriniai vardai Gervėčių apylinkių tarmėje*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

VILEIŠIS, Vincas. 2009. *Tautiniai santykiai Mažojoje Lietuvoje*. Kaunas: Versus aureus.

ZINKEVIČIUS, Zigmąs. 2007. *Senosios Lietuvos valstybės vardynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

ZINKEVIČIUS, Zigmąs. 2010. *Lietuviškas paveldas Suvalkų ir Augustavo krašto Lenkijoje pavardėse: polonizacijos apybraiža*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

ZINKEVIČIUS, Zigmas. 2011. *Lietuviškas (baltiškas) paveldas Balstogės vaivadijos pavardėse: slavizacijos apybraiža*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

ZINKEVIČIUS, Zigmas. 2013. *Lietuviai. Praeities didybė ir sunykimas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.

ВОЛЬТЕР, Эдуард А. 1901. *Списки населенных мест Сувалкской губернии как материал для историко-этнографической географии края*. Санктпетербург: тип. Императорская Академия наук.

Kazimieras Garšva

*Lietuvių kalbos institutas
Petro Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius, Lietuva
kazimieras.garsva@lki.lt*

Laisvė kalbėti neapykantos kalba

ANTANAS SMETONA

Vilniaus universitetas

ORCID 0000-0002-2815-6256

Hate Speech and the Freedom to Use It

The State Constitution, the Universal Declaration of Human Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights afford every person the right to hold their own convictions and express them freely. Moreover, these beliefs do not necessarily have to be politically correct. In fact, this freedom does not extend to criminal actions provided for in the aforementioned documents: “incitement of national, racial, religious, or social hatred, violence and discrimination, with slander and disinformation” (Constitution of the RL, Article 25). The differences and emphases of these aspects are very clear: the primary norm of the law is to ensure freedom of belief and its expression, whereas criminal actions are related to secondary and derivative exceptions and limitations of these norms.

The practical incompatibility of these aspects and their misunderstanding have recently posed a threat of turning into censorship of conviction expression, at least in Lithuania, as any pejorative or more emotionally coloured expression inconsistent with official ideological doctrines has been marked without a second thought as hate speech prohibited by the Constitution (hate speech, язык вражды).

However, seeking to forestall censorship of thoughts and convictions, it is necessary to clearly draw the line between hate speech and constitutional freedom of expression, even if the convictions one holds are generally not accepted, politically incorrect, impolite, or coming from the margins of society.

Two paths can be applied to establish this division: judicial (primary) and pragmatic (expert). Hate speech is not identified by emotional criteria (it is impossible to ban one of the main human emotions). It has to be incorporated into the list of legally prohibited actions, and this inclusion is substantiated with the use of pragmatic linguistic tools because of the linguistic nature of the very activity.

Due to this, everything linked to the exceptions (not the norms) to the aforesaid laws can be easily divided into three types: a) “must be restricted” hate speech, b) “may be restricted” hate speech, c) “must be protected” hate speech as a means of ensuring freedom of the individual’s convictions and thoughts.

Keywords: hate speech, “must be restricted” hate speech, “may be restricted” hate speech, “must be protected” hate speech, freedom to convictions and expressions, freedom of speech, basic human emotions

1. Neapykantos kalbos fenomenas

Pyktį Pelėjo sūnaus Achilo, deive, giedoki...

Homeras, *Iliada*

Neapykantos kalba (*hate speech, язык вражды*) – kaip sąvoka nei lingvistikoje, nei teisėje aiškiai nėra apibrėžta, nors apie ją daug kalbama. Gal todėl, kad nėra aiškaus objekto, ir mokslinių straipsnių šia tema nedaug. Galima paminėti gana išsamų Europos Komisijos finansuotą tyrimą „Neapykantos nusikaltimai ir neapykantos kalba: situacijos Lietuvoje apžvalga“ (NNNK), tačiau ir jame daugiau koncentruojamasi į tyrimo respondentų supratimą ir situacijos Lietuvoje vertinimą, o ne siekiama pateikti objektyvią neapykantos kalbos sampratą. Dažniausiai apie neapykantos kalbą galima rasti teisininkų ar psichologų pamąstymų įvairiuose portaluose (Jacytė: 2021; interviu VU portale su teisininke; Lrt.lt portale pokalbis su psichologe ir t. t.).

Šio straipsnio tikslas – supažindinti tiek su lingvistiniais, tiek su teisiniais problemos aspektais ir pateikti tam tikras įžvalgas, nuo ko reikėtų pradėti norint apibrėžti neapykantos kalbą, išgryninti sąvoką, suteikti jai visiems priimtina ir suprantama turinį. Autorius kelia sau uždavinį – parodyti klaidingus priegis prie problemos kelius, tiek lingvistinius, tiek teisinius prieštaravimus, galimus neapykantos kalbos klasifikavimus. Straipsniui pasirinktas analitinis aprašomasis metodas, nes tai daugiau teorinis žvilgsnis į problemą, tačiau be to neįmanomas nei bendras susitarimas dėl objekto, nei tolesnis mokslinis objekto nagrinėjimas.

Lingvistikoje kalbame apie pejoratyvinę, necenzūrinę, stilistiškai kono-tuotą, emociškai nuspalvintą leksiką, tekstą, šnekos aktą. Neapykantos kalba kaip atskiras reiškinytis neturi lingvistikoje kokios nors savarankiškos vietos ar skyriaus. Nepaisant to, tai yra kalbos (teksto, šnekos) atmaina ar rūšis, kurią galima nagrinėti stilistikos, teksto lingvistikos, semantikos ar pragmatikos aspektais. Todėl tai, be abejo, yra taikomosios (juridinės) lingvistikos objektas, ypač kai reikia ekspertinio vertinimo apie šios kalbos tikrąjį turinį ir jos dermę su teisės normomis. Visa tai lemia, kad daugiausia lingvistiškai neapykantos kalba yra nagrinėjama per teismų arba teismo proceso dalyvių užsakomas lingvistines ekspertizes ir lingvistikos specialistų išaiškinimus. Žinoma, tai gali būti stilistikos, semantikos, teksto lingvistikos, pragmatikos mokslinių tyrimų objektas, analizuojamas atitinkamuose moksliniuose straipsniuose.

Lietuvos teisės aktuose (kodeksuose) neapykantos kalbos sąvokos nėra apskritai. Ten kalbama apie konkrečias nusikalstamas veikas, reiškiamas kalba

(t. y. pripažįstama, kad nusikalsti galima ir žodžiu). Minimoms šioms žodinėms veikoms: kurstyti, raginti, skatinti, menkinti, niekinti, grasinti, priekabauti, šmeižti, plagijuoti, trukdyti žodžiu pamaldoms, išniekinti himną, įžeisti pareigūną... Kitų šalių teisės sistemose greičiausiai irgi yra tas pat – 2019 metais Jungtinės Tautos parengė dokumentą, skirtą veiksams, nukreiptiems prieš neapykantos kalbą, kuriame pripažįstama, kad jokio bendrai priimto tarptautinio teisinio neapykantos kalbos apibrėžimo nėra: „There is no international legal definition of hate speech, and the characterization of what is ‘hateful’ is controversial and disputed“ (SPAHS: 2). Tai nereiškia, kad įvairios šalys apskritai nekovoja ar neapsimeta kovojančios su neapykantos kalba, kurią supranta ar interpretuoja savaip – paprastai kodeksuose minimoms teisės normoms prieštaraujančios konkrečios kalbinės veikos.

Teisine prasme neapykantos kalbos nereikėtų painioti su neapykantos nusikaltimais. Neapykantos nusikaltimas – tai įprastas nusikaltimas, padarytas esant neapykantos motyvui. Teisiškai šis motyvas yra sunkiai įrodomas dalykas, bet jis gali būti išreikštas kalba ir paprastai yra tik sunkinanti aplinkybė („nužudė siekdamas išreikšti neapykantą“, „sužalojo ar susargdino siekdamas išreikšti neapykantą“, „veikia padaryta siekiant išreikšti neapykantą“ (BK; 60, 129, 135, 138). Kita vertus, jei neapykantos kalba (teisine prasme) yra kriminalizuojama, aišku, kad ji irgi yra viena iš neapykantos nusikaltimų.

Neseniai pasirodžiusiose (2020 kovą) LR Generalinės prokuratūros metodinėse rekomendacijose dėl neapykantos nusikaltimų ir neapykantą kurstančios kalbos ikiteisminio tyrimo jau duodamas išsamus teisinis tiek neapykantos kalbos, tiek neapykantos nusikaltimų supratimo išaiškinimas. Šis dokumentas įdomus tuo, kad jame vengiama neapykantos kalbos termino – tiek dokumento pavadinime, tiek ir tekste vartojama ‘neapykantą kurstanti kalba’ (pavartota 22 kartus), o ‘neapykantos kalba’ (pavartota 8 kartus) palikta tik kaip paaiškinimas: „Neapykantą kurstanti kalba, arba neapykantos kalba (angl. *hate speech*)...“ (NKR: 16)

Daugiausia šiandien neapykantos kalba bandoma apibrėžti žmogaus teisių gynimo ir panašių veiklos kryptių organizacijų, bet jų siauras požiūris, nevertinantis nei lingvistinių, nei teisinių rodiklių visumos, siekiantis savų tikslų, kažin ar vertas imti domėn. Visuomeninių organizacijų neapykantos kalbos ujjimo praktikoje dažnai neapykantos kalba vargu ar pagrįstai visada siejama su neapykantos nusikaltimais: „Neapykantos nusikaltimais taip pat laikoma niekinanti, menkinanti kalba, įžeidžiantys, diskriminacinio pobūdžio ar smurtą kurstantys komentarai dėl asmens tapatybės bruožų ar priklausymo

tam tikrai grupei“ (MT). Panašiai apie neapykantos kalbą rašo ir *Žmogaus teisių gidas* (ŽTG).

Dėl viso to neapykantos kalbos apibrėžimų ir aiškinimų esama įvairių (ir mėgėjiškų, ir pretenduojančių į profesionalų apibrėžimą), tačiau oficialiausiu ir rimčiausiu laikytinas teikiamas jau minėtame Jungtinių Tautų dokumente:

„...any kind of communication in speech, writing or behavior, that attacks or uses pejorative or discriminatory language with reference to a person or a group on the basis of who they are, in other words, based on their religion, ethnicity, nationality, race, colour, descent, gender or other identity factor“. (SPAHS: 2)

Tai reiškia, kad bet kokia pejoratyvi, neigiamai konotuoja kalba, nukreipta prieš žmogų ar grupę religiniu, etniniu, tautiniu, rasiniu, odos spalvos, socialiniu, genderiniu ar bet kuriuo kitu identiteto faktoriaus pagrindu, yra neapykantos kalba. Vargu ar tokia apibrėžtis ar paaiškinimas gali būti priimtas kaip rimtas, nes iš esmės varžo saviraiškos ir žodžio laisvę.

O štai LR Generalinės prokuratūros metodinėse rekomendacijose neapykantos kalba apibrėžta gerokai rimčiau. Dalyko esmei atskleisti daug labiau padeda tai, kad pats terminas yra tikslinamas:

„Neapykantą kurstanti kalba, arba neapykantos kalba (angl. hate speech), – viešas skleidimas (žodžiu, raštu ar kita forma) informacijos (idėjų, nuomonių, žinomai neteisingų faktų), kuria tyčiojasi, niekinama, skatinama neapykanta, kurstoma diskriminuoti, smurtauti, fiziškai susidoroti su žmonių grupe ar jai priklausančiu asmeniu dėl amžiaus, lyties, seksualinės orientacijos, neįgalumo, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimo ar pažiūrų.“ (NKR: 16)

Labai svarbus dalykinis patikslinimas – ‘neapykantą kurstanti kalba’, o ne šiaip ‘neapykantos kalba’ – daroma aiški skirtis tarp paprastos pejoratyvios, nemandagios ar įžūlios kalbos ir kalbinio veiksmo, t. y. veikos.

Dėl viso to reikėtų išskirti dabar Lietuvos visuomenėje klaidžiojančias net tris ‘neapykantos kalbos’ sampratas – lingvistinę, teisinę ir socialinę-politinę. Tai, kad terminas gali egzistuoti skirtingose dalykinėse srityse ir kiekvienoje turėti skirtingus sąvokos požymius, t. y. žymėti iš esmės skirtingas sąvokas – nieko keisto. Problema – aiškus šių sąvokų neatskyrimas, painiojimas, nenurodymas straipsniuose, kuri gi iš jų turima galvoje.

Šio straipsnio tikslas – supažindinti tiek su lingvistiniais, tiek su teisiniais problemos aspektais ir pateikti tam tikras įžvalgas, nuo ko reikėtų pradėti norint apibrėžti neapykantos kalbą, išgryninti sąvoką, suteikti jai visiems priimtina ir suprantamą turinį. Autorius kelia sau uždavinį – parodyti klaidingus priegios prie problemos kelius, tiek lingvistinius, tiek teisinius prieštaravimus, galimus neapykantos kalbos klasifikavimus. Straipsniui pasirinktas analitinis aprašomasis metodas, nes tai daugiau teorinis žvilgsnis į problemą, tačiau be to neįmanomas nei bendras susitarimas dėl objekto, nei tolesnis mokslinis objekto nagrinėjimas.

2. Neapykantos kalba teisių šviesoje

Praktikoje šiandien dažnai visas peyoratyvus ar emocingiau nuspalvintas kalbėjimas, nederantis su oficialiomis ir „pažangiomis“ ideologinėmis doktrinomis, elementari kalbinė agresija, virtualios komunikacijos agresyvios strategijos, ypač kai tai grindžiama religiniu, etniniu, tautiniu, rasiniu, odos spalvos, socialiniu ar genderiniu pagrindu, nesusimąstant žymima „neapykantos kalba“... gali virsti paprasčiausia cenzūra.

Sąvokos miglotumas, neapibrėžtumas ir prieštaringumas kyla iš problemos teisinės visumos nematymo (arba ignoravimo): gvildenant kalbamą problemą akivaizdžiai susiduria du teisiniai gėriai – teisė į žmogaus saviraiškos laisvę ir teisė nebūti tos laisvės auka (kitaip, piktnaudžiavimo saviraiškos laisve užkardymas). Šiedu teisiniai gėriai gali vienas kitam prieštarauti, vienas kitą paneigti: tarkime, galiu raginti susidoroti su man nepatinkančia žmonių grupe – akivaizdu, kad susiklosčius tam tikroms aplinkybėms tai grupei gali toks raginimas nepatikti, būti kenksmingas, nepatogus, pavojingas ar net pražūtingas. Natūralu, kad toks kalbėjimas gali būti kaip nors užkardomas – t. y. apribojama saviraiškos laisvė. Be viso to, reikia pasakyti, kad tiek saviraiškos laisvė, tiek jos ribojimas yra konstituciniai gėriai. Taigi, susiduriama su akivaizdžiu teisės paradoksu, kuris vienaip ar kitaip teisinės sistemos turi būti sprendžiamas – derinama, teikiama pirmenybė, ignoruojama ir pan. Tai ir yra daroma pirminiuose teisės dokumentuose.

2.1. LR Konstitucija

„Žmogus turi teisę turėti savo įsitikinimus ir juos laisvai reikšti. Žmogui neturi būti kliudoma <...> skleisti informaciją bei idėjas.“ (LRK: 25). Tai yra šio

Konstitucijos straipsnio pagrindinė mintis ir esmė – žmogaus saviraiškos laisvė, kartais dar suprantama kaip žodžio laisvė. Konstitucijos kūrėjai greičiausiai suprato, kad tokia teisės norma absoliuti nėra ir būti negali. Mat visada saviraiškos laisve, idėjų ir informacijos skleidimo laisve gali pasinaudoti ir piktavaliai, nesuvokiantys, ką kalba, pagaliau – nusikaltėliai. Ir tai panaudoti piktam – ką nors apšmeižti, apjuodinti, suniekinti, paraginti susidoroti ir pan. Suprantama, kad tokia veikla pažeidžia kitas žmonių teises ir todėl vienaip ar kitaip turi būti apribota. Konstitucija – tiesioginio veikimo aukščiausios hierarchijos teisės aktas, todėl kokie nors žemesnių teisės aktų jos veikimo ribojimai negali būti veiksmingi.

Taigi, Konstitucijos kūrėjams tai buvo aišku, todėl jie į tą patį straipsnį sudėjo ir saugiklius: a) „Laisvė reikšti įsitikinimus <...> negali būti ribojama kitaip, kaip tik įstatymu...“; b) ribojimo pagrindas – „...jei tai būtina apsaugoti žmogaus sveikatai, garbei ir orumui, privačiam gyvenimui, dorovei ar ginti konstitucinei santvarkai.“ c) „Laisvė reikšti įsitikinimus <...> nesuderinama su nusikalstamais veiksmais – tautinės, rasinės, religinės ar socialinės neapykantos, prievartos bei diskriminacijos kurstymu, šmeižtu ir dezinformacija.“ (LRK: 25)

2.2. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija

„Kiekvienas turi teisę laisvai laikytis savo įsitikinimų ir juos reikšti...“ (VŽTD: 19) – tai įstatymo norma. Jos išimtys ir ribojimai leidžiami tik įstatymiškai ir siekiant apsaugoti kitas teisės normas: „Kiekvienam, kuris naudojasi savo teisėmis ir laisvėmis, gali būti taikomi tik tokie apribojimai, kokie yra nustatyti įstatymo, tik tam, kad būtų užtikrintas kitų teisių ir laisvių pripažinimas ir pagarba joms ir kad demokratinėje visuomenėje būtų laikomasi teisėtų moralės, viešosios tvarkos ir visuotinės gerovės reikalavimų“ (VŽTD: 29). Be to, dar sudedami draudimų ir ribojimų saugikliai, kad nebūtų kokiu nors būdu panaikintos šiame įstatyme minimos žmogaus teisės ir laisvės: „Jokia šios Deklaracijos nuostata negali būti aiškinama kaip <...> suteikianti kokią nors teisę vykdyti veiklą arba atlikti veiksmus, kuriais siekiama panaikinti šioje Deklaracijoje paskelbtas teises ir laisves.“ (VŽTD: 30).

2.3. Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas

„1. Kiekvienas žmogus turi teisę nekliudomai laikytis savo įsitikinimų.
2. Kiekvienas žmogus turi teisę į saviraiškos laisvę...“ (TPPTP: 19) – tai irgi esminės šio straipsnio teisės normos. Naudojimasis šiame straipsnyje

deklaruojamomis laisvėmis „...gali būti tam tikrais atžvilgiais ribojamas, tačiau tik tiek, kiek numato įstatymai ir yra būtina: kitų asmenų teisėms ir reputacijai gerbti; valstybės saugumui, viešajai tvarkai, gyventojų sveikatai ar dorovei apsaugoti“ (TPPTP: 19).

„1. Bet kokia karo propaganda draudžiama įstatymu. 2. Kiekvienas tautinės, rasinės ar religinės neapykantos kurstymo atvejis, kai yra skatinama diskriminacija, nesantaika ar smurtas, draudžiamas įstatymu.“ (TPPTP: 20).

Taigi, pagrindiniai įstatymai pirmiausia kalba ne apie ko nors ribojimą ar išimtis, o apie pamatinę žmogaus teisę – **laisvai reikšti įsitikinimus, skleisti informaciją ir idėjas**. Ir tai yra kalbamų įstatymų straipsnių centriniai teiginiai – tai įstatymų normos. O periferiniai teiginiai yra apie kalbamų teisių įstatyminių ribojimą ir kai kuriuos ribojimo pagrindus – tai įstatymo normų išimtis. Ši skirtis turėtų būti svarbi sprendžiant apie teisės normų prieštaravimus ir tų prieštaravimų sprendimo prioritetus. Reikia manyti, kad neapykantos kalba randasi ne teisės normos, o normos išimčių lauke. Ir greičiausiai tų normos išimčių apskritai esama gerokai daugiau nei galėtų apimti neapykantos kalbos samprata. Pati neapykantos kalba kaip teisės terminas pagrindiniuose įstatymuose nėra minima, nors neapykantos nusikaltimai ir paminėti.

3. Žmogaus emocijos

Žmogaus psichologijos vadovėliai teigia, kad žmogaus asmenybės neatskiriama dalis yra emocijos. Emocijos gali žmogų valdyti, bet šiuolaikinis žmogus paprastai per auklėjimo ir visuomenės normų sistemas mokosi pats jas daugiau ar mažiau sėkmingai valdyti. Jų atsiradimas ir buvimas nesunkiai paaiškinamas evoliucijos dėsniais. Kad ir kaip ten būtų, žmogaus emocijos yra ne tik valdomos, bet ir sąmoninės, instinktyvios. Įvairios psichologijos mokyklos jų skiria skirtingą skaičių. Dažniausiai skiriamos šešios bazinės emocijos: pyktis, baimė, liūdesys, nuostaba, džiaugsmas, meilė. Dar gal šimtas – šalutinių. Skirtingi tyrėjai pateikia skirtingą bazinių emocijų skaičių. Nepaisant mokslininkų vertinimo ir klasifikacijos kriterijų, pyktis kaip bazinė emocija patenka į visas klasifikacijas. Taigi, galima teigti, kad pyktis visais atvejais yra bazinė žmogaus emocija. Emocijas galima reikšti veiksmais, gestais, judesiais ir, aišku, kalba.

Kaip žinoma, žmogaus kalbėjimo intencijos yra trys: sužinoti ar pranešti ką nors, paveikti pasaulį ir išreikšti emocijas. Net jei nekeltume klausimo, kiek

emocijos yra pasąmoninės ar instinktyvios, savaime iškyla klausimas: ar pykčio kalbinės raiškos draudimas nėra apskritai vienos iš emocijų draudimas? Tai – mėginimas keisti žmogaus prigimtį. Šito nederėtų pamiršti energingai medžiojant neapykantos kalbėtojus ir draudžiant neapykantos kalbą.

4. Neapykantos kalba – Konstitucijos saugoma vertybė

Kad ir kaip suprastume ir apibrėžtume neapykantos kalbą, abejonių nekelia viena – tai kalbinė veika, galinti reikštis ir žodžiu, ir raštu, o jos ribojimas ar užkardymas yra tiesiogiai susijęs su konstituciškai garantuojama saviraiškos ir žodžio laisve. Todėl jei neapykantos kalbą laikome ne cenzūros ar visuomenės perauklėjimo įrankiu, visada privalome mintyti per teisinių gėrių ir žmogaus prigimties opozicijas:

laisvai reikšti įsitikinimus ir idėjas VS kažkam dėl to nejaukiai pasijusti ar įsižeisti,
laisvai reikšti įsitikinimus ir idėjas VS kažkam tuo sukelti realią grėsmę.

Pirmoji opozicija – daugiau moralinė, antroji – teisinė. Ir tai nesusiję su tuo, ar kalbėtojas ir jo žodžiai švelnūs, ar kalbėtojas ir jo žodžiai grėsmingi. Atskiras klausimas, kas ir kada sprendžia, kada laisvai reiškiami įsitikinimai ir idėjos virsta įžeidimu, neapykantos skatinimu, agresija. Kalbos neapibrėžtumo fenomenas tarp šių kraštutinumų leidžia daugybę pereinamųjų laipsnių: bet kokią idėją kalba galima perteikti daugeliu skirtingų raiškos būdų ir viena bei ta pati raiška esant skirtingoms pragmatinėms sąlygomis gali būti suprantama keleriopai.

Iš čia keletas elementarios logikos klausimų: Ar turi teisę žmogus būti homofobas, nemėgti gėjų, čigonų ir negrų, būti nemandagus, piktas ir visiems nemalonus? Taip, tai *kiekvienam* užtikrina anksčiau paminėti teisės aktai. Ar turi teisę žmogus tokias savo nuostatas paskelbti viešai, platinti? Taip, tai irgi *kiekvienam* užtikrina minėti teisės aktai.

Apie šią problemą kalbama organizacijos „Article 19“ dokumente „‘Hate speech’ Explained. A Toolkit“. Keliamas konstitucinių vertybių hierarchijos ir prieštaravimų sprendimo klausimas: kada yra svarbiau konstitucinės saviraiškos ir žodžio laisvės teisė, o kada ji gali būti apribota, iškeliant teisę netapti kalba skleidžiamos neapykantos aukomis. Atsižvelgiant į platų semantinį spektrą – nuo paprasto nepasitenkinimo iki neapykantos kurstymo

– visi vadinamosios neapykantos kalbos atvejai galimi suskirstyti į įstatymais draudžiamą neapykantos kalbą (*must be restricted*), įstatymų toleruojamą neapykantos kalbą (*may be restricted*) ir įstatymų ginamą neapykantos kalbą (*must be protected*) (žr. HSE: 19: The ‘Hate Speech Pyramid’). Kadangi saviraiškos ir žodžio laisvės ribojimai galimi tik įstatymų nustatyta tvarka, savaime aišku, kad viską, ką kas nors pavadina neapykantos kalba, bet tas nėra paminėta įstatyme, negali būti draudžiama neapykantos kalba. Greičiau atvirkščiai – minėtų įstatymų straipsniai įpareigoja ginti saviraiškos ir idėjų sklaidos laisvę. Taip randasi konstituciškai ginama neapykantos kalba. Tokiu atveju gal geriau tokio kalbėjimo apskritai nevadinti neapykantos kalba, bet, kaip jau parodyta anksčiau, neapykantos kalba žmogaus teisių gynėjų organizacijų apibrėžiama labai plačiai ir laisvai, įstatymuose ji neminima, todėl neišvengimai ir randasi konstituciškai ginama neapykantos kalba.

Įvairios šalys neapykantos kalbos problemą interpretuoja savaip. Nepaisant to, kad Visuotinė žmogaus teisių deklaracija ir Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas yra tarptautinės teisės elementai, integruoti į ES valstybių teisę, kiekvienoje Europos Sąjungos valstybėje dar egzistuoja savos konstitucijos, kurių formuojamos teisės normos gali įgyti nacionalinį pobūdį ir lemti tai, kad atskirose valstybėse skiriasi vienu ir tų pačių problemų tiek formulavimas, tiek virtimas teisės normomis. Tai liečia ir neapykantos kalbą.

Neapykantos kalbos problematika, kylanti iš LR Konstitucijoje ir Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje apibrėžto saviraiškos ir žodžių laisvės ribojimo ar išimčių, Lietuvos teisėje išsamiausiai įvardyta Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse:

- „1. Tas, kas <...> gamino, išgijo, siuntė, gabeno, laikė dalykus, kuriuose tyčiojamasi, niekinama, skatinama neapykanta ar kurstoma diskriminuoti žmonių grupę ar jai priklausančią asmenį dėl amžiaus, lyties, seksualinės orientacijos, neįgalumo, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų arba kurstoma smurtauti, fiziškai susidoroti <...> baudžiamas...
2. Tas, kas viešai tyčiojosi, niekino, skatino neapykantą ar kurstė diskriminuoti žmonių grupę ar jai priklausančią asmenį dėl amžiaus, lyties, seksualinės orientacijos, neįgalumo, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo, įsitikinimų ar pažiūrų, baudžiamas...
3. Tas, kas viešai kurstė smurtauti, fiziškai susidoroti su žmonių grupe ar jai priklausančiu asmeniu dėl amžiaus, lyties, seksualinės orientacijos, neįgalumo, rasės, tautybės, kalbos, kilmės, socialinės padėties, tikėjimo,

įsitikinimų ar pažiūrų arba finansavo ar kitaip materialiai rėmė tokią veiklą, baudžiamas...“ (BK: 170)

„Tas, kas viešai pritarė <...> genocido ar kitiems nusikaltimams žmoniškumui arba karo nusikaltimams, juos neigė ar šiurkščiai menkino...“ (BK: 170)

Ar tai galima laikyti neapykantos kalba – sunku pasakyti, tai reikalauja atskiro tyrimo ir teisininkų komentaro. Kita vertus, esama ir kitokių kalbinių veikų, kurios irgi prieštarauja egzistuojančioms teisės normoms ir minimos Konstitucijoje bei Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje – tai šmeižtas, grasinimas susidoroti, įžeidimas, išniekinimas, priekabiavimas ir pan.

Išvados

1. ‘Neapykantos kalba’ – neaiškaus turinio socialinė-politinė sąvoka, dažnai šiandien bandoma pateikti kaip teisės sąvoka ir todėl bent jau Lietuvoje gali virstanti cenzūros įrankiu. Sąvoka ‘neapykantos kalba’ neminima nei LR Konstitucijoje, nei Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje, nei Tarptautiniame pilietinių ir politinių teisių pakte, nei kituose LR įstatymuose. Tarptautiniu mastu pripažįstamos tokios teisės sąvokos irgi nėra.

2. Kadangi sąvoka ‘neapykantos kalba’ kėsinama į vieną iš esminių žmogaus teisių – saviraiškos ir žodžio laisvę – suprantama, kad ji supriešinama su šia žmogaus teise ir sutapatinama su jos ribojimais ar išimtimis. Konstitucijoje, Visuotinėje žmogaus teisių deklaracijoje ir Tarptautiniame pilietinių ir politinių teisių pakte yra numatyta, kad įstatymiškai tam tikrais labai griežtai apibrėžtais atvejais ši teisė gali būti apribota. Ir įstatymai tai daro, todėl visi tie ribojimai ar išimtys gali būti laikomi ‘neapykantos kalba’, tačiau niekur to nėra. Taip nutinka todėl, kad reiškinys iš principo gerokai sudėtingesnis: pirma, koją kiša dažno pasakymo lingvistinis neapibrėžtumas, dėl kurio niekada nėra visiško aiškumo, ar žmogus transliuoja neapykantos kalbą, ar paprasčiausiai yra tik emociškai nestabilus ar net nemandagus; antra, įstatymuose esama ir daugiau kalbinių veikų, prieštaraujančių teisės normoms, bet nebūtinai pretenduojančių į ‘neapykantos kalbos’ laurus; trečia, viešumoje nuolat painiojamos sąvokos ‘neapykantos kalba’ ir ‘neapykantos nusikaltimas’.

3. Siekiant išgryninti sąvoką, suteikti jai daugmaž visiems priimtina turinį, nepriešinti ir juo labiau neiškelti aukščiau už konstitucinę saviraiškos ir žodžio laisvės teisę, tikriausiai yra logiška ją susieti su įstatymiais saviraiškos ir

žodžio laisvės ribojimais, o pripažįstant tiek lingvistinius, tiek teisinius prieštaravimus, klasifikuoti neapykantos kalbos atvejus į įstatymiškai draudžiamą 'neapykantos kalbą', įstatymiškai galimą drausti 'neapykantos kalbą' ir įstatymiškai ginamą 'neapykantos kalbą', kaip tai siūlo organizacija „Article 19“.

4. Konkretizavus sąvoką per įstatymus, neišvengiamai teks kalbėti apie įstatymais ginamą 'neapykantos kalbą', kuri, kaip matyti iš 'neapykantos kalbos' piramidės (HSE: 19), yra gerokai dažnesnė už įstatymais draudžiamą neapykantos kalbą. Ir tai suprantama, nes pyktis (kaip ir neapykanta) yra bazinė žmogaus emocija, kurią reikia mokytis valdyti, o ne naikinti. Pejoratyvus, necenzūrinis, agresyvus ir nemandagus kalbėjimas nėra neapykantos kalba – dažniausiai tai nemandagumas, chamizmas, auklėjimo ir tolerancijos stoka, paprasčiausia neigiama emocija, pagaliau priklausymo žemesniajai socialinei grupei rodiklis. Todėl bet koku atveju įtarus, kad šnekos aktas gali būti įstatymiškai ribojamas įsitikinimų raiškos ar žodžio laisvės atvejis ('neapykantos kalba'), būtina jo lingvistinė-pragmatinė ekspertizė ir kruopšti teisinė analizė.

Literatūra

JACYTĖ, Ainė. 2021. Neapykantos kalba: realybė ir siekiamybė. *Kauno diena*. 2011 11 12 <https://m.kauno.diena.lt/naujienos/nuomones/nuomones/neapykantos-kalba-realybe-ir-siekiamybe-1051066> [2021 12 30]

HSE – Hate Speech Explained. A Toolkit, 2015 edition. Article 19 – <https://www.article19.org/data/files/medialibrary/38231/%27Hate-Speech%27-Explained---A-Toolkit-%282015-Edition%29.pdf> [2021 12 30]

NKR – Ikiteisminio tyrimo dėl neapykantos nusikaltimų ir neapykantą kurstančios kalbos atlikimo, organizavimo ir vadovavimo jam ypatumų metodinės rekomendacijos. LR Generalinė prokuratūra. 2020 – https://www.prokuraturos.lt/data/public/uploads/2020/04/neapykantos_nusikaltimu_tyrimo_metodines_rekomendacijos.pdf [2021 12 30]

BK – Lietuvos Respublikos baudžiamasis kodeksas – <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.11555> [2021 12 30]

LRK – Lietuvos Respublikos Konstitucija – <https://www.lrs.lt/home/Konstitucija/Konstitucija.htm>

MT – Mano teisės. Žmogaus teisių portalas – <https://manoteises.lt/pranesk/> [2021 12 30]

NNNK – Neapykantos nusikaltimai ir neapykantos kalba: situacijos Lietuvoje apžvalga – <https://lt.efhr.eu/wp-content/uploads/2020/12/NEAPYKANTOS-NUSIKALTIMAI-IR-NEAPYKANTOS-KALBA-SITUACIJOS-LIETUVOJE-APZVALGA.pdf> [2021 12 30]

NEAPYKANTOS kalba ir saviraiškos laisvė: kur brėžti ribą? VU portalas – <https://naujienos.vu.lt/neapykantos-kalba-ir-saviraiskos-laisve-kur-breztiriba/> [2021 12 30]

PSICHOLOGĖ: neapykantos kalba nėra juokeliai, ji daro realų neigiamą poveikį žmonėms. 2021 03 08. Lrt.lt – <https://www.lrt.lt/naujienos/gyvenimas/13/1368002/psichologe-neapykantos-kalba-nera-juokeliai-jidaro-realu-neigiama-poveiki-zmonems> [2021 12 30]

TPPTP – Tarptautinis pilietinių ir politinių teisių paktas – <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.174848> [2021 12 30]

SPAHS – United Nations Strategy and Plan of Action on Hate Speech. 2019 – https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/advising-and-mobilizing/Action_plan_on_hate_speech_EN.pdf [2021 12 30]

VŽTD – Visuotinė žmogaus teisių deklaracija – <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.278385> [2021 12 30]

ŽTG – Žmogaus teisių gidas – <https://www.zmogausteisiugidas.lt/lt/temos/neapykantos-nusikaltimai-ir-neapykantos-kalba> [2021 12 30]

Antanas Smetona
Vilniaus universitetas
Filologijos fakultetas
Taikomosios kalbotyros institutas
Lietuvių kalbos katedra
Universiteto g. 5
LT-01131 Vilnius, Lietuva
antanas@smetona.lt

Žodžio *laisvė* atitikmenys M. Daukšos raštuose

ANŽELIKA SMETONIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
ORCID 0000-0003-0352-884X

Equivalents of the Lexeme “Laisvė” (Freedom) in M. Daukša’s Works

The use of the word *laisvė* (freedom; liberty) started to prevail only in the 19th century. Prior to this, the words *valnastis*, *valia*, and various loan root hybrids were found in the earliest written works. The noun *laisvė* was used for the first time in written Lithuanian in the 17th century, namely in the Dictionary of Konstantinas Sirvydas of 1642. The article focuses on the equivalents of the word *laisvė* in earlier works, that is in *Kathechismas arba mokslas kiekvienam krikščionii privalys* [Catechism or Science Obligatory to Every Christian] written by Mikalojus Daukša in 1595 and in his *Postilla Catholicka* [The Catholic Postil] written in 1599. The analysis has disclosed the use of loan words and various hybrids, but this must have been predetermined by the pursuit of stylistic diversity, because variety and figurativeness of vocabulary are characteristic of M. Daukša’s texts. No translation scheme has been observed: different words in the Lithuanian language usually correspond to the same source word in the translation. Neither the meanings of equivalents nor the context had any influence on translation.

Keywords: word *laisvė*, equivalents, borrowing, hybrid, M. Daukša

Įvadas

Apie *laisvę* diskutuojama jau nuo Antikos laikų, ji minima ir Naujajame Testamente. Tais laikais ji pirmiausiai buvo siejama su tiesa – tik *laisvas* žmogus gali ją pažinti. Vėliau Vakarų Europa rėmėsi tiek Antika, tiek *Biblija*, todėl nieko keisto, kad net skirtingų pažiūrų mąstytojams *laisvė* buvo vertybė. Juk neginčijama, kad ji yra prigimtinei kiekvieno žmogaus teisė. Iškilūs lietuvių veikėjai *laisvę* irgi vertino skirtingai ir tuo pačiu vienodai, t. y. skyrė jai svarbią vietą. Plačiausiai ir galbūt įdomiausiai ši realija yra išnagrinėta filosofų, pavyzdžiui, Vydūno (Vilhelmo Storostos) (1992), Antano Maceinos (1990),

Juozo Girniaus (1995) ar Arvydo Šliogerio (2010) raštuose. Kiek kitaip, tačiau apie laisvę būtinai rašo teisininkai, taip pat ją dažnai savo darbuose mini istorikai, publicistai, net meno tyrėjai. Laisvė tyrėjams yra, galima sakyti, arba pagrindinis darbų objektas, arba bent jau jį lydintis bruožas, sąlyga ar priežastis. Šalia tokių fundamentinių tyrimų dera ir lingvisto požiūris į sąvoką, būtent pastarasis leidžia atskleisti sąvokos genezę, kaitą ir susieti su žmogaus mąstymu.

Žodžio *laisvė* samprata nuo pirmo pavartojimo iki šiandienos pakito. Šis žodis lietuvių kalboje plačiau įsivyravo tik XIX a. (Smetonienė A., Smetonienė I. 2018: 173). Iki tol raštuose vien tik arba šalia *laisvė* buvo vartoti skolinti žodžiai *valnastis*, *valia* ir įvairūs hibridai. *Laisvė* (kaip ir būdvardis *laisvas*) lietuvių kalbos raštuose pasirodo XVII a. – Konstantino Sirvydo 1642 m. žodyno leidime (toliau SD). Įdomu tai, kad šis autorius ankstesniuose žodyno leidimuose vietoj *laisvė* irgi vartojo skolinius ir hibridus. Šiame straipsnyje dėmesys sutelkiamas į Mikalojaus Daukšos raštus: į 1595 m. Vilniuje išleistą katekizmą (*Kathechismas arba mokslas kiekvienam krikščionii priwalvs*) (toliau DK) ir 1599 m. ten pat išspausdintą postilę (*Postilla Catholica*) (toliau DP). Tirama, kokie žodžiai vartoti dar nesant *laisvės* minėtuose raštuose, taip pat nagrinėjama vertimo šaltinio įtaka pasirinkimui, t. y. ar galima įžvelgti kokią nors vertimo schemą, ar esama reikšmės skirtumų tekste lenkų kalba, kurie galėtų lemti pasirinkimą tekste lietuvių kalba. Tokiam tyrimui geriausiai tinka M. Daukšos raštai, nes šis autorius suvaidino svarbų vaidmenį kuriant lietuvių rašomąją lietuvių kalbą LDK: jis stengėsi vartoti gyvą, liaudžiai suprantamą kalbą, jo vertimai pasižymi leksikos sinonimika, vaizdingumu, polinkiu ieškoti tinkamo lietuviško žodžio. Pavyzdžiui, tame pačiame šaltinyje galima rasti panašios reikšmės, bet skirtingos kilmės žodžius *griešyti* (DP 9, 10) ir *nuodėmėti* (DP 555, 29).

Straipsnyje, kalbant apie vietoj žodžio *laisvė* vartotus žodžius senuosiuose raštuose, pasitelkiamas terminas *atitikmuo*. Paprastai ši sąvoka vartojama svetimų žodžių ekvivalentams lietuvių kalboje aptarti, o šiame straipsnyje jis pasirinktas lyginti šių dienų faktą su praėjusiais amžiais ir tyrimo atskaitos taškas yra dabartinė vartosena. Dar viena sąvoka – sinonimai, taip pat būtina paaiškinti, kaip jie čia suprantami. Remiantis *Lietuvių kalbos enciklopedija* (toliau LKE), tai yra tos pačios arba artimos reikšmės žodžiai (LKE 2008: 488). Sinonimija iki šiol kelia daug diskusijų, nes nėra vieno kriterijaus, kuris leistų objektyviai nustatyti žodžių panašumo lygį (Jakaitienė 2010: 119–120; Murphy 2003: 137). Paprastai yra išskiriami diferenciniai sinonimai ir absoliutieji sinonimai. Pastarųjų lietuvių kalboje ir apskritai kitose

indoeuropiečių kalbose nėra daug, nes kalbos sistemoje paprasčiausiai nėra prasminga turėti vienodų to paties dalyko pavadinimų (Chafe 1971: 15). Nors dažniausiai žodžiai, sutampantys visomis savo prasmėmis, yra vadunami absoliučiaisiais sinonimais (Murphy 2003: 151), yra siūlymų juos vadinti dubletais, o sinonimams priskirti tik tuos žodžius, kurie turi tam tikrų reikšminių skirtumų (Апресян 1974: 217). Lietuvių kalbotyroje absoliutieji sinonimai arba dubletai, t. y. tokios pat reikšmės, bet skirtingos išraiškos kalbos vienetai, yra laikomi sisteminių sinonimų dalimi, todėl ir šiame darbe visi nagrinėjami žodžiai vadinami sinonimais ir nesigilinama į klasifikacijos klausimus. Esmė, kad vienas žodis sakinyje gali būti pakeistas kitu be sakinio minties pokyčių, kitaip tariant, remiamasi pakeičiamumo kriterijumi (Jackson, Amvela 2001: 91). Tačiau kaip pastebi E. Jakaitienė, sinonimai gali turėti skirtingą junglumą, todėl ir sakinyje pakeisti vienas kitą ne visada gali, t. y. žodžių reikšmės formaliai gali visiškai sutapti, sakinyje vienas žodis gali keisti kitą be sakinio reikšmės pokyčių, tačiau gali būti kontekstų, kur tokio pakeitimo būti negali, jei kuris nors narys yra žymėtas stilistiškai (Murphy 2003: 151).

Pirmi žodžio *laisvė* vartojimai

Pirmiausia vertėtų atkreipti dėmesį, kokios žodžio *laisvė* reikšmės yra paliudytos *Lietuvių kalbos žodyne* (toliau LKŽe): ‘1. subjekto galėjimas reikšti savo valią, įsisąmoninus gamtos ir visuomenės dėsnius; 2. nepriklausomybė, nebuvimas apribojimų, varžančių visuomeninį-politinį gyvenimą; 3. teisė nevaržomai, nedraudžiamai reikšti savo ar visuomenės nuomonę, siekimus, ginti reikalus; 4. galėjimas daryti, ką nori, turėjimas valios; 5. galėjimas; 6. buvimas neuždarytam, galėjimas laisvai judėti; 7. ramybė’. Šiame žodyne tik septintajai reikšmei iliustruoti pateikiamas sakinyš iš XVII a. rašto – Saliamono Mozerkos Slavočinskio *Giesmes tikeimuy katholicam pridiarancias* (1646) (toliau SG) (1):

- (1) Tegul iam ftoias pałayma ant aukštibes.
O žmonems łayfwe ant pafaulo žiemibes. (SG I 60,1–60,2)

Taip pat nurodoma, kad žodis *laisvė* yra randamas ir K. Sirvydo *Dictionarium trium linguarum* penktajame leidime (1713). 1620 m. K. Sirvydo žodyne *Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum*

(toliau SPr) šalia *laisvės* sinonimiškai yra vartojami *liuosybė* SPr 196 ir *valnystė* SPr 35; 196. 1642 m. žodyne *Dictionarium trium linguarum* (toliau SD) jau vienąkart randamas žodis *laisvas* ir penkis kartus daiktavardis *laisvė* (SD 198; 429; 430 (x2); 484). Taip yra išverstas lenkų kalbos žodis *wolność*, kuris SPr 196 lietuvių kalboje turėjo atitikmenis *valnastis* ir *liuosybė*. Pastarasis daiktavardis SD jau nepaliudytas (nors būdvardis *liuosas* tebevartojamas), kaip ir kitokie *laisvės* sinonimai. Į K. Sirvydo žodynus esama dvejojpo požiūrio. Kartais 1620 m. žodynas laikomas pirmuoju *Dictionarium trium linguarum* leidimu su kitokia antrašte, o kartais – atskiru žodynu. Kad ir kokio požiūrio būtų laikomasi, bent jau remiantis šiais darbais matyti, kad 1642 m. K. Sirvydo jau vartojamas vien žodis *laisvė*.

S. M. Slavočinskio giesmynas buvo išleistas nežymiai vėliau nei SD ir jame nepriklausomybei, ribojimų nebuvimui nusakyti vartojamas tik žodis *laisvė*, jis fiksuotas daugiau nei dešimt kartų (pavyzdžiui, SG I 50,10; 124,21; SG II 46,2; 101,24 ir t. t.). Skolintos šaknies *laisvės* sinonimų šiame šaltinyje nėra, paminėti galima nebent būdvardį germanizmą *liuosas* SG II 4,13.

Ankstesniuose šaltiniuose, XVI a., ryški kitokia tendencija – vietoj šandien įprasto ir iš indigenio būdvardžio *laisvas* kilusio daiktavardžio *laisvė* (Smoczyński 2020: 818) randami skoliniai ir jų pagrindu padaryti hibridai. Pavyzdžiui, Wolfenbüttelio postilėje (1573) (toliau WP) vartojamas tik hibridas *valnystė* (WP 27r,16; 86r,1; 89v,36; 90v,25). Baltramiejaus Vilento *Enchiridione* (1579) (toliau VE) yra pavartotas rečiau sutinkamas žodis *valnysta* VE A2v(2),3, o *Evangelias bei Epistolas...* (1579) (toliau VEE) – hibridai *valnybė* VEE 1Pt 2,16 ir *valnystė* VEE Jok 1,25. Pastarasis žodis taip pat dažnai vartojamas Jono Bretkūno *Biblijoje* (1590) (toliau BB) (pavyzdžiui, BB Jer 34,15; BB Jer 34,17). Merkelio Petkevičiaus katekizme (1598) (toliau PK) aptinkami *valnumas* PK 63,19 bei *valnystė* PK 49,15.

Žodžio *laisvė* atitikmenys M. Daukšos raštuose

XVI a. lietuvių kabos raštuose vietoj šiandieninio žodžio *laisvė* buvo vartojami tik skoliniai arba hibridai: *liuosybė*, *valnastis*, *valnybė*, *valnysta*, *valnystė*, *valnumas*. Iš minėtų žodžių M. Daukšos raštuose nevartojamas *valnysta* ir *liuosybė*, nors būdvardis *liuosas* DP yra paliudytas aštuonis kartus. Būtina paminėti ir daiktavardį *valia*. Šis bendrašaknis lietuvių, latvių ir slavų kalbų žodis (rus. *воля*, ukr. *воля*, sen. rus. *воля*, len. *wola*, sen. len. *wolá*, ček. *vůle*, slvk. *voľa*, bulg. *воля*, maked. *воља*, slvn. *volja*, sl. prokalbė *voľa* (ЭСБМ 1980:

191)) lietuvių kalboje turi šešias reikšmes ir penktoji – ‘laisvas pasirinkimas, nesivaržymas ką daryti, laisvai elgtis, laisvė’ (LKŽe) – visiškai sutampa su žodžio *laisvė* esme. Ir ši, ir kitos *valia* reikšmės plačiai vartotos senuosiuose lietuvių kalbos raštuose (pavyzdžiui, AK 37,16; WP 33r,1; VE C4v(22),18; BB 2Met 31,14), tačiau dažniausiai reiškusios galią, valdžią, žmogaus charakterio stiprybę nuspręsti, priversti elgtis taip, kaip turintis valią nori ir iš esmės galima sakyti, kad šiomis reikšmėmis *valia* vartojama priešinga reikšme negu vėlesnė *laisvė*, t. y. vieno *valia* tam tikra prasme suvaržo kito *laisvę*. O penktoji reikšmė, kuri ir koreliuoja su *laisvės* reikšmėmis, DP galima įžvelgti vos vieną kartą (2):

(2) Nes’ W. Diéwas niéko ne priwêrczia idant’ turétų kitus piktint’: ir ne wienam wálos ką nórini darít’ ne átima / bet’ kiekwiéną paliéki priég walnîbes fawós: kuriá páfkui to piktíeiî žmônes ant’ tûtu papíktini mu wartôie. (DP 519,20–519,23)

Lyginant sakinius lenkų ir lietuvių kalbomis matyti, jog čia *valia* atitinka lenkų kalbos žodį *swoboda*, o *walnybê* – len. *wolność* (3):

(3) Bo Pan nikogo nie przymuþa aby miał inþych gorþyc i żadnego fwobody nie odeymuie: ale kaþdego zoftawuie przy wolności fwoiey: ktorey potym ³li ludźie na rozmaite zgorþenia wþywaio.

Tačiau tai – retas atvejis ir DP. Iš daugiau kaip dviejų šimtų užfiksuotų žodžio *valia* atvejų DP dauguma yra len. *wola* vertimas ir nurodo tvirtą apsisprendimą (4), galią (5):

(4) Bat’ ant’ wíso ftiprą pafâtimá / ír wála nê p{ã}krutinamá túritę túrei / idánt. iau daugiafei niekad’ nê nufsidetumbit’. (DP 12,11–12,12)

(5) Tafsái tað Diéwúi tarnáu ia / kurfái daro wála ir prisâkimá io. (DP 331,28–331,29)

Lenkų kalboje irgi esama sinonimijos tarp *wola* ir *wolność*, t. y. tarp *valia* ir *laisvė*. XVI a. žodyne pateikiamos tokios *wola* reikšmės: 1. samodzielna, niezależna decyzja, postanowienie; 2. moźliwość swobodnego decydowania, swobodnego wyboru; 3. żądanie co do postępowania innej osoby, polecenie; 4. pragnienie, życzenie; 5. upodobanie w czymś; 6. intencja, zamiar, plan; 7. zgoda, akceptacja, przyzwolenie; 8. zwolnienie na pewien czas od obowiązków wobec właściciela ziemi, także miejsce, gdzie obowiązuje to

zwolnienie' (SS 1989: 285). Beje, minėtuose K. Sirvydo žodynuose len. *wola* verčiamas kaip lie. *noras* (SD 484), o SPr *valia*, nors ir vartojamas, bet ne kaip žodžio *laisvė* sinonimas.

M. Daukšos katekizme nėra mums suprantamų žodžio *laisvė* atitikmenų. Šiame šaltinyje devyniolika kartų vartojamas *valia*, tačiau ne tokiomis reikšmėmis, kurios sietinos su *laisve*, o 'teisė ką daryti, veikti, tvarkyti, valdžia, galia', pavyzdžiui:

(6) Buk walá / táwo kaip'
daгүй / teip' ir žêmei. (DK 16,1-46,2)

DP, jau vien dėl jos apimties, informacijos daugiau. Be minėtojo *valia*, randami: *valnastis* (2), *valnybė* (4), *valnystė* (5), *valnumas* (12). Remiantis LKŽe, šie žodžiai turi tokias pat ar labai panašias reikšmes, iš esmės vienintelis jų skirtumas yra forma. Nors pagrindinė šių žodžių sema yra *laisvė*, žodyne reikšmės kiek patikslinamos. LKŽe nurodoma, jog *valnastis*, *valnybė*, *valnystė* turi reikšmes '1. laisvė, nepriklausymas, nebuvimas kokių varžančių apribojimų; 2. leidimas, laisvė, teisė (ką daryti); 3. pasirinkimo laisvė, galėjimas daryti, ką nori, valia' (LKŽe). Iš vėlesnio Krauzės žodyno žinoma žodžio *valnybė* reikšmė 'savavališkumas, savivalė' (LKŽe). O žodžio *valnumas* reikšmės, nors nurodomos per jo pamatinį žodį *valnas*, irgi yra tapačios kitiems minėtiems atitikmenims.

Čia būtina atkreipti dėmesį į šių panašios reikšmės žodžių kilmę bei darybą. Tarp jų tėra vienas skolinys – daiktavardis *valnastis*. Šio neaiškios kilmės skolinio atitikmenų slavų kalbose reikšmės irgi kuklios, jų yra vos viena kita: sen. rus. *вольность* turi reikšmes '1. желание, охота; 2. неограниченная власть; 3. свобода, отсутствие ограничений' (СРЯ 1976: 17); rusėnų *вольность* '1. воля, свобода, независимость; 2. права, привілеї; 3. дозвол, права; 4. вызваленне ад павіннасцей, абавязкаў, якіх-н. абставін; 5. жаданне, патрабаванне; 6. самастойнасць, неабмежаванасць у дзеяннях; 7. моц, улада; 8. права вырабу, права паступаць па ўласнай волі; 9. парушэнне агульнапрынятых правіл, адступленне ад нормы' (ГСБМ 1984: 161); len. *wolność* '1. niezależność, możność swobodnego wyboru, postępowanie wedle swej woli, brak podporządkowania komuś, czemuś; 2. uprawienia, zakres działania' (SS 1989: 292); len. *wolność* '1. stan; 2. przywilej, możliwość, pozwolenie; 3. możność swobodnego działania; 4. niezależność osobista, stanowa, państwowa' (SJP XVII). Likę yra hibridai – priesagų *-ybė*, *-ystė*, *-umas* vediniai iš slavizmo *valnas*, kuris ir DP randamas beveik trisdešimt kartų.

Pastarasis turi šešias reikšmes, o senuosiuose lietuvių kalbos raštuose, taip pat ir DP, yra paliudytos trys iš jų: '1. nevaržomas, laisvas, nepriklausomas; neuždarytas, galintis laisvai judėti, turintis laisvę (apie žmogų); 2. savo noru, laisvai, savarankiškai daromas (padarytas), atliekamas (atliktas), pasirenkamas, leidžiamas ir pan., neverčiamas, nevaržomas, savanoriškas; 3. neužimtas, laisvas, atspėjamas (apie laiką)' (LKŽe).

DP puikiai atsispindi lietuvių kalbos darybos galimybės. Vardažodžių abstraktų daryba nepasižymi priesagų įvairumu, tačiau ir jų priskaičiuojama apie dvidešimt. Iš šių trys yra darios, ir tai yra būtent *-umas*, *-ybė* ir *-ystė* (LKG 1965: 306). Priesaga *-umas* yra pati dariausia ir atkreiptinas dėmesys, kad būtent *valnumas* iš visų yra vartojamas daugiausiai. Tiek su priesaga *-umas*, tiek su *-ybė* daromi vediniai iš būdvardžių ir jie turi ryškia ypatybės reikšmę (LKG 1965: 306–308). Tarp abiejų priesagų vedinių beveik nėra jokio reikšmės skirtumo, tačiau kartais su *-ybė* padaryti abstraktai vartojami tada, „kai žymimąją ypatybę reikia labiau pabrėžti, suintensyvinti“ (LKG 1965: 308). *Valnystė* yra kiek neįprastesnis vedinys, nes didžiosios dalies priesagos *-ystė* vedinio pamatiniai žodžiai yra daiktavardžiai. Tačiau tie abstraktai, kurie yra išvesti iš būdvardžių, vėlgi savo reikšme artimi *-umas* ir *-ybė* vediniams (LKG 1965: 311).

Remiantis reikšmėmis ir hibridų daryba, žodžiai *valnastis*, *valnybė*, *valnystė* ir *valnumas* DP yra tapatūs:

- (7) Tóie tiektaí giwátoie wálna príeiga gailéiimop: páfkui numirímą ne wienós wálnafties patáifimop ner'. (DP 123,6–123,7)
- (8) Aní kurių pagírtaš táwas draugapáštalaš Pówilas / ríkas išrinktinis / ir mífras Páhonių ípácziás / fufiéies fu tawimi / túiag metú búwo táw burfiniku / kurió iau wiffókia ne kálte / wiffókia gêda / ir wiffókia walnibe vž Nerono wiešpatáwimo búwo paminta. (DP 610,30–610,33)
- (9) Tūgi tą neláimų pékų / kaip žuwís mēškería / wélinas wéikei pagáude / wálnifte kúno. (DP 365,52–365,53)
- (10) Tęn bus walnumas bę newálos. (DP 489,46)

Taigi, *valnastis*, *valnybė*, *valnystė*, *valnumas* ne tik M. Daukšos raštuose, bet ir kituose šaltiniuose vartojami kaip dabartinės *laisvės* atitikmenys, jokio skirtumo jų reikšmėse nėra. Iš žodžių darybos perspektyvos, taip pat nėra jokio skirtumo tarp hibridų, nors teoriškai vediniai su *-ybė* gali žymėti ypatybę ryškiau. Tikslumo dėlei galima pateikti ir likusius tris *valnybė* pavyzdžius:

- (11) Iuš brōlei / bīlo Pōwiłas S. ęftę ant' wálnibes pawadinti ne tąpkite węrgáis žmonių: o toli didžėus ne būkitę węrgáis pėnigų. (DP 331,18–331,19)
- (12) Tiēfa gaļētū tatái W. Diėwas padarít': bēt' ne nōri turét' ne nōrinczių iam' tarnaut' / ir ne nōri gadint' arba tēriot' žmōgaus prigimimo / kuri gerái futwēre / tatái yra / ne nōri žmōgui atimdinét tos wálnibes / kuria iam' dāwė ižg prigimimo io. (DP 411,16–19)
- (13) Nes' W. Diėwas niėko ne priwērczia idant' turētū kitus pikint': ir ne wienam wálos ká nōrint darít' ne átima / bet' kiekwiėna paliėki priėg wálnibes fawós: kuriá páfkui to piktiėii žmōnes ant' tūlų papiktinimų wartōie. (DP 519,20–519,23)

Iš šių sakinių bei kitų *laisvės* atitikmenų pavartojimų matyti, jog nėra jokio žymesnio reikšmės skirtumo, todėl verta atkreipti dėmesį į vertimo šaltinį – Jokūbo Vujeko postilę *Postylla katolicka mniejsza*:

M. Daukšos postilė	J. Vujeko postilė
ne wienós wálnafties patáifimoþ ner' DP 123,7	žadney wolności do poprąwy nie mář
tietái ape tą wálnafti kūno DP 365,47	iedno o tey wolności cielesney
ir wifłókiá wálnibe vž Nerono wieřpatáwimo DP 610,32	y wřelka wolność za Neronowego panowania
ęftę ant' wálnibes pawadinti DP 331,18	ieftęście ku wolności powołani
ne nōri žmōgui atimdinét tos wálnibes DP 411,19	niechce cžłowiekowi odehymowác tey wolności
kiekwiėna paliėki priėg wálnibes fawós DP 519,22	každego zořtawuie przy wolności fwoiey
po fkreiřtėlé wáln{i}ftes krikřczionifškos DP 366,25	pod plařczykiem wolności Chřześciańfkiey
ant' wálniftes iždūmoiiimo dwáfiřko DP 424,45	ná fwobode rozmyřtu duchownego
kaip' gadinanti zókonu ir wálnifte bėdra DP 365,43	iáko gwáltownika zakonu y wolności pořpolitych
wėlinas wėikei pagáude / wálnifte kūno DP 365,53	řátan wnet połowił / wolnościá cieľefná
ir kuri iieumus didėfnés wálniftes kūno žáda DP 276,47	á ktora im wiėkře wolności cieľefne obiecuie
ioğ iieumus pagardėio wálnumas Ewangelios DP 276,29	iž im zafmakowála wolność Ewángeliyřka
DAbókifig cze kokis yra wálnumas žmōgaus kiekwiėuo DP 410,52	Bácžže tu iáka ieft wo[ln]ość y fwobodá cžłowieká každego
anı wálnumo kūno beginėtu DP 292,7	ná wolność cieľefná wćiekali
Tęn bus wálnumas bę newálos DP 489,46	Tám bėdžie wolność bež niewoli
ant' wálnumo garbės funų Diėwo DP 489,47	ná wolność chwały fynow Božych

M. Daukšos postilė	J. Vujeko postilė
ant' wálnumo kúno DP 436,34	ná wolność cieiefną
bet' ii prieg' pirmam, walnumuy palieki DP 60,10	ále go przy pierwŕey wolności zoftáwuie
arbá fáitűfę prągaro / wálnumą igiie DP 181,17	w więzieniu piekielnym / wolności doftáią
atímdinėdami iam' wálnumą io DP 411,2	odeymuiąc mu wolność y sfobodę iego
kurie kiekwienam wálnumą dűft yŕmanit DP 67,19	ktorzy káždemu wolność dáią rozumieć
malóne Diėwo pałaiminimá wálnumą DP 146,23	łafkę Bożą / błogofławieniŕtwo / wolność
faldžiomis kałbomis ir wałnumú kúno DP 28,10	fłodkimi mowámi y wolnością cieiefną

Vertimo šaltinis galėtų parodyti įvairumo priežastį, tačiau ir šiuo atveju skirtumo beveik nėra. Lietuvių ir lenkų kalbų tekstų palyginimas atskleidžia, jog bemaž visais atvejais *valnastis*, *valnystė*, *valnybė* ir *valnumas* – iš viso dvidešimt kartų – yra vertimas iš lenkų *wolność*. Visiškai logiška, jog skolinys *valnastis* ir atitinka len. *wolność*. Šio skolinio kilmė nėra aiški, tačiau lenkų kalbos žodis *wolność* yra potencialus šaltinis. Likusius kartus M. Daukša vartoti hibridus, o ne skolinį, galėjo dėl stilistinės įvairovės, o gal hibridai su lietuviškomis priesagomis pasąmoningai atrodė lietuviškesni. Reikšmės tokiam pasirinkimui neturėjo įtakos.

Iš sistemos išsiskiria trys atvejai. Vienąkart lie. *valnystė* yra ne len. *wolność*, o len. *swoboda* vertimas. Kitus du kartus apskritai lietuvių kalbos vertime randamas vienas žodis, kai tuo tarpu lenkų kalbos tekste yra pavartoti du žodžiai: lie. *valnumas* = len. *wolność i swodoba*. Įdomu tai, jog ir lenkų kalboje šių žodžių reikšmės iš esmės nesiskiria: len. *wolność* '1. niezależność, możność swobodnego wyboru, postępowanie wedle swej woli, brak podporządkowania komuś, czemuś; 2. uprawienia, zakres działania' (SS 1989: 292); len. *wolność* '1. stan; 2. przywilej, możliwość, pozwolenie; 3. możność swobodnego działania; 4. niezależność osobista, stanowa, państwowa' (SJP XVII) bei len. *swoboda* '1. pomyślność, szczęśliwość; 2. możność postępowania według własnej woli; wolność, niezależność; 3. w liczbie mnogiej prawnienia, przywileje' (SJP XVII). Taigi, *wolność* ir *swoboda* yra sinonimai, tačiau ir esama skirtumų, t. y. nesutampančios reikšmės yra 'luomas' ('stan') bei 'sėkmė, laimė' ('pomyślność, szczęśliwość'). Vis dėlto nei lie. *valnystė*, nei lie. *valnumas* neturi len. *swoboda* reikšmės 'sėkmė, laimė', todėl šis lenkų žodis greičiausiai M. Daukšos suinterpretuotas antrąja reikšme 'možność postępowania według własnej woli; wolność, niezależność'. Tokį požiūrį paaiškintų ir vieno iš lenkų kalbos sinonimų atsisakymas tekstą verčiant į lietuvių kalbą.

Išvados

M. Daukšos raštuose yra vartojami šiandieninės *laisvės* atitikmenys *valia*, *valnastis*, *valnybė*, *valnystė*, *valnumas*. Nors *valia* DP yra užrašytas daugiausiai (daugiau kaip du šimtai kartų), su žodžiu *laisvė* jis koreliuoja tik viena iš savo šešių reikšmių – ‘laisvas pasirinkimas, nesivaržymas ką daryti, laisvai elgtis, laisvė’. Ja šis žodis DP pavartotas tik kartą.

Kiti *laisvės* atitikmenys – *valnastis*, *valnybė*, *valnystė*, *valnumas* – galėtų būti pavadinti dubletais, nes jie vienodi visa savo semantine apimtimi (išskyrus vėliau paliudytą vieną *valnybės* reikšmę). Šie žodžiai gali pakeisti vienas kitą sakinyje be jokių sakinio pokyčių. Iš esmės vienintelis jų skirtumas yra forma: vienas žodis yra skolinys, kiti trys (*valnybė*, *valnystė*, *valnumas*) – hibridai su lietuviškomis priesagomis. Reiškiny, kai senuosiuose lietuvių kalbos raštuose skolinys ir tokių pat reikšmių indigenis žodis vartojami pramaišui, nėra retas, tik aptariamuoju atveju, kadangi M. Daukšos raštuose paties žodžio *laisvė* nėra, skolinio semantika sutampa su hibridų semantika. Kitos kalbos ir skolinimasis yra vienas iš sinonimijos šaltinių, tik žodžiuose *valnybė*, *valnystė*, *valnumas* matyti dar ir žodžių daryba iš skolinio *valnas*, tačiau ir čia priesagos *-umas*, *-ybė* ir *-ystė* yra labai panašios: visų trijų vediniai iš būdvardžių turi ryškia ypatybės reikšmę. Kartais su priesaga *-ybė* padaryti abstraktai žymi ypatybę intensyviau, tačiau DP tokio ryškaus pabrėžimo nepastebėta.

Palyginus M. Daukšos raštus ir jų vertimo šaltinius lenkų kalba galima teigti, jog sinonimų *valnastis*, *valnystė*, *valnybė* ir *valnumas* vartojimas apskritai nepriklauso nuo konteksto, kaip paprastai būna su stilistiškai žymėtais sinonimų poros nariais, ir nuo teksto vertimo šaltinio – beveik visada *valnastis*, *valnystė*, *valnybė* ir *valnumas* yra vertimas iš lenkų kalbos *wolność*. Yra tik trys atvejai, kai lie. *valnystė* atinka len. *swoboda*, o lie. *valnumas* pavartotas vietoj dviejų žodžių: len. *wolność* bei len. *swodoba*. Šie du žodžiai ir lenkų kalboje yra sinonimiški, tačiau yra kelios nesutampančios reikšmės, ir tai, kad J. Vujeko tekste yra vartojamas žodžių junginys *wolność i swodoba*, rodytų, jog autorius matė tarp jų kad ir nežymų skirtumą, kuris lietuvių kalbos tekste jau prarastas.

Suprantama, kad lie. *valnastis* randamas ten, kur J. Vujeko postilėje yra vartojamas len. *wolność* – galbūt nesąmoningai buvo susietas skolinys ir potencialus skolinio šaltinis. Likusius kartus M. Daukša vartoti hibridus, o ne skolinį, galėjo dėl stilistinės įvairovės, o gal hibridai su lietuviškomis priesagomis jam atrodė lietuviškesni. Jų reikšmės tokiam pasirinkimui neturėjo

įtakos, taip pat neturėjo įtakos tekstas lenkų kalba, nes nėra jokios vertimo schemos, kai skirtingus lietuvių kalbos sinonimus atitiktų skirtingi vertimo šaltinio žodžiai.

Literatūra ir šaltiniai

AK – Anoniminis 1605 m. katekizmas <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=44>

BB Jer – BRETKŪNAS, Jonas. 1590. *Biblija, Antra metraščių (kronikų) knyga* <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=64>

BB 2Met – BRETKŪNAS, Jonas. 1590. *Biblija, Jeremijo knyga* <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=68>

CHAFE, Wallace. 1971. Directionality and paraphrase. *Language* 47, 1–25.

DK – PALIONIS, Jonas, par. 1995. *Mikalojaus Daukšos 1595 m. katekizmas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

DP – PALIONIS, Jonas, par. 2001. *Mikalojaus Daukšos 1599 metų „Postilė“ ir jos šaltiniai*. Vilnius: Baltos lankos.

GIRNIUS, Juozas. 1995. *Raštai 3*. Vilnius: Mintis.

JAKAITIENĖ, Evalda. 2010. *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus universitetas.

JACKSON, Howard, AMVELA, Etienne Zé. 2001. *Words, Meaning and Vocabulary: An Introduction to Modern English Lexicology*. London, New York: Continuum.

MACEINA, Antanas. 1990. *Raštai 7*. Vilnius: Mintis.

MURPHY, Lynne. 2003. *Semantic Relations and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.

LKE – MORKŪNAS, Kazys, sud., AMBRAZAS, Vytautas, red. 2008. *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

LKŽE – *Lietuvių kalbos elektroninis žodynas* <http://www.lkz.lt/>

LKG – ULVYDAS, Kazys, red. 1965. *Lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mintis.

PK – BALČIKONIS, Juozas, par. 1939. *1598 metų Merkelio Petkevičiaus katekizmas*. Kaunas: Švietimo ministerijos Knygų leidimo komisija.

SD – SIRVYDAS, Konstantinas. 1979. *Pirmasis lietuvių kalbos žodynas*. Vilnius: Mokslas.

SG – SLAVOČINSKIS, Saliamonas. 1646. *Giesmės tikėjimui katolickam priderančios* <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=10>

SJP XVII – *Słownik polszczyzny XVII wieku* <http://sxvii.pl>

SMETONIENĖ, Anželika, SMETONIENĖ, Irena. 2018. Nuo *valnystės iki laisvės*. In: Pietro U. Dini, red. *Incontri Baltictici in Pisa, Studi e Saggi II*. Pisa: Joker, 157–179.

SMOCZYŃSKI, Wojciech. 2020. *Słownik etymologiczny języka litewskiego* <http://roman.es.org/pub/alii/Smoczy%C5%84ski%20W.%20oS%C5%82ownik%20etymologiczny%20j%C4%99zyka%20litewskiego.pdf>

SPR – PAKALKA, Kazys, par. 1997. *Senasis Konstantino Sirvydo žodynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

SS – URBAŃCZYK, Stanisław, red. 1988–1993. *Słownik staropolski 10*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego.

ŠLIOGERIS, Arvydas. 2010. *Transcendencijos tyla: pamatiniai filosofijos klausimai*. Vilnius: Margi raštai.

VE – VILENTAS, Baltramiejus. 1579. *Enchiridionas* <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=87>

VEE – VILENTAS, Baltramiejus. 1579. *Evangelijos bei Epistolos* <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=88>

VYDŪNAS. 1992. *Raštai 3*. Serija *Iš Lietuvos filosofijos palikimo*. Vilnius: Mintis.

WP – *Wolfenbüttelio postilė, 1573* <http://seniejirastai.lki.lt/db.php?source=37>

АПРЕСЯН, Юрий. 1974. *Лексическая семантика: синонимические средства языка*. Москва: Наука.

ГСБМ – Булыка, Аляксандр. 1984. *Гістарычны слоўнік беларускай мовы 4*. Мінск: Навука і тэхніка.

СРЯ – БАРХУДАРОВ, Степан, ред. 1976. *Словарь русского языка XI–XVII вв.*
3. Москва: Наука.

ЭСБМ – МАРТЫНАЎ, Віктар, рэд. 1978. *Этымалагічны слоўнік беларускай мовы* 2. Мінск: Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа, Навука і тэхніка.

Anželika Smetonienė

Lietuvių kalbos institutas

Raštijos paveldo tyrimų centras

Petro Vileišio g. 5

10308 Vilnius, Lietuva

anzelika.smetoniene@gmail.com

Mokinių požiūris į kalbinius stereotipus

LORETA VILKIENĖ
Vilniaus universitetas

Students' View of Language Stereotypes

The article focuses on the stereotyping of linguistic attitudes. The aim is to reveal the attitude of Lithuanian school students towards language-related stereotypes in society. The research is based on the data from the Vilnius University project “Linguistic Attitudes and Linguistic Behavior of the Lithuanian Population” (2020–2021; supported by the State Lithuanian Language Commission). They consist of qualitative semi-structured interviews with 68 students (aged 16–19). The interviewees live in various Lithuanian cities and towns. The pupils were asked to express their views on the following linguistic stereotypes: 1) the situation of the Lithuanian language is getting worse; 2) today's young people are illiterate; 3) internet communication has a negative effect on the Lithuanian language; 4) English and its active use poses a threat to the Lithuanian language; 5) the mother tongue must be respected and loved. The research shows that students are critical of the existing negative stereotypes related to the Lithuanian language. They more frequently do not identify with the group that creates and maintains such stereotypes. Therefore, negative stereotypes basically perform the social-differentiation function. The positive stereotype is accepted by students as a non-negotiable truth. Thus, this stereotype performs a social-explanatory function, helps to support the group's ideology, unites the community.

Keywords: linguistic attitudes, negative stereotypes, positive stereotype, school students, Lithuanian language

1. Įvadas

Kalbinės nuostatos – tai vertinamoji reakcija į kalbą, jos variantus, vartojimą, kalbėtojus, kalbų mokymąsi, kalbų politiką ir pan (Baker 1992; Gardner 1985: 9; Garrett 2010: 20). Tokios nuostatos persmelkia visą žmonių gyvenimą, net jei sąmoningai tai ir nesuvokiama (Garrett 2010: 1). Taip pat pasakytina, kad kalbinės nuostatos bent jau iš dalies atspindi du kognityvinius procesus:

kategorizavimą ir stereotipizavimą (Dragojevic 2017). Būtent kalbinių nuostatų stereotipizavimas ir yra šio straipsnio dėmesio centre.

Pateikiamų svarstymų pagrindas – 2020–2021 m. vykdant Vilniaus universiteto projektą „Lietuvos gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys“ (rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija) surinkti mokinių giluminiai interviu. Pabrėžtina, kad tai yra tik dalis projekto sukauptos medžiagos ir šiame straipsnyje gvildenamas tik vienas konkretus su kalbiniais stereotipais susijęs klausimas. Viso projekto tikslas buvo ištirti dabartinę Lietuvos sociolingvistinę padėtį: gyventojų turimas nuostatas lietuvių kalbos, jos tarmių, kitų kalbų atžvilgiu, gimtosios ir kitų kalbų prestižo suvokimą, su tuo susijusį kalbinį elgesį, taip pat – Lietuvos žiniasklaidos atspindimą kalbų prestižą. Tam atliekant kiekybinę apklausą¹ ir renkant giluminius interviu² buvo kaupiami plačios apimties kiekybiniai ir kokybiniai duomenys, o žiniasklaidos diskursui analizuoti buvo sudarytas tikslinis tekstynas. Visi projekto rezultatai apibendrinti kolektyvinėje mokslo monografijoje *Sociolingvistinė Lietuvos panorama. Gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys* (2022). Šio straipsnio tikslas – atskleisti, koks Lietuvos mokinių požiūris į visuomenėje egzistuojančius su kalba susijusius stereotipus.

Galima teigti, kad Lietuvoje mokinių kalbinės nuostatos yra nuolat stebimos ir tiriamos. Pavyzdžiui, Nidos Poderienės ir Sonatos Vaičiakauskienės (2019(a)) analizuotos įvairių Lietuvos miestų 3–8 klasių mokinių kalbinės nuostatos ieškant atsakymo į klausimą, koks yra lietuvių kalbos prestižas mokyklose ir pan. Tų pačių tyrėjų (2019(b)) keltas ir etnolingvistinio gyvybingumo klausimas, siejamas su mokyklomis, be to, aptartas ir mokinių požiūris į lietuvių kalbą. Poderienės ir Aurelijos Tamulionienės (2020) mokslo studijoje atskleidžiamos grįžusių iš emigracijos vaikų kalbinės nuostatos, lietuvių kalbos socialinė vertė, prestižas, svarstoma apie kalbinių nuostatų ir tapatybės sąsajas. Iš perceptyviosios dialektologijos perspektyvos jaunų žmonių nuostatos išsamiai nagrinėtos Daivos Aliūkaitės, Danguolės Mikulėnienės, Agnės Čepaitienės, Lauros Geržotaitės (2017), vėliau šios krypties tyrimas

¹ Reprezentatyvią internetinę Lietuvos gyventojų apklausą 2020 m. rudenį atliko socialinių tyrimų įmonė NORSTAT. Apklausti 18–74 metų amžiaus Lietuvos gyventojai. Taikyta kryžminė amžiaus, lyties ir gyvenamosios vietovės kvota. 27 klausimų klausimynas buvo parengtas VU tyrėjų grupės, jį internetu užpildė 1003 asmenys.

² Atlikti giluminiai pusiau struktūruoti interviu su trijų tikslinių grupių nariais: 1) nepilnamečius vaikus auginančiais tėvais; 2) reemigrantų šeimomis; 3) mokiniais (vyresniais nei 16 m.) ir mokytojais. Interviu rinkti keturių tradicinių etnografinių Lietuvos regionų (Aukštaitijos, Žemaitijos, Suvalkijos ir Dzūkijos) branduolio miestuose su skirtingu gyventojų skaičiumi. Iš viso buvo surinkta 189 interviu.

buvo toliau plėtojamas (žr. Aliūkaitė, Mikulėnienė, Čepaitienė, Brazaitienė 2020). Sociolingvistiniu aspektu jaunimo nuostatas tarmės atžvilgiu nagrinėjo ir Meilutė Ramonienė (2013). Moksleivių nuostatas, siedamos jas su lietuvių kalbos mokymosi motyvacija, tyrė ir Loreta Vilkienė, Laura Vilkaitė-Lozdienė ir Justina Bružaitė-Liseckienė (2019). Tačiau pasakytina, kad straipsnyje pasirinktu – kalbinių stereotipų vertinimo – aspektu tikslinių tyrimų nebūta. Tuo straipsnyje aprašomas tyrimas yra naujas.

Šiame straipsnyje analizuojama medžiaga – 68 mokinių (16–19 m.) kokybiniai pusiau struktūruoti interviu. Informantai gyvena įvairiuose Lietuvos miestuose ir miesteliuose: Alytuje, Varėnoje, Šakiuose, Marijampolėje, Gelgaudiškyje, Utenoje, Pasvalyje, Skuode ir Telšiuose – taigi atspindimos keturių Lietuvos regionų mokinių nuostatos. Straipsnyje tikslingai analizuoti tik atsakymai į giluminių interviu klausimus, susijusius su tokiais visuomenėje gyvais kalbiniais stereotipais:

1. Lietuvių kalbos padėtis prastėja.
2. Šiuolaikinis jaunimas yra neraštingas.
3. Bendravimas internete neigiamai veikia lietuvių kalbą.
4. Anglų kalba, jos aktyvus vartojimas kelia grėsmę lietuvių kalbai.
5. Gimtąją kalbą reikia gerbti ir mylėti, puoselėti.

Kaip matyti iš išvardytų stereotipų, pirmi keturi yra neigiami, o penktas – teigiamas. Numanu, kad iš esmės visuomenėje neigiamų kalbinių stereotipų ir esama daugiau. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad pirmas stereotipas kaip visuma apima 2–4 teiginius, kurie tarsi konkretizuoja tam tikrus lietuvių kalbos padėties aspektus. Mokinių buvo prašoma pritarti kiekvieno stereotipo minčiai arba ją paneigti, o tada savo nuomonę pakomentuoti plačiau. Vėliau buvo atlikta šių interviu atkarpų kokybinė turinio analizė. Pabrėžtina, kad tyrime dalyvavo 49 merginos ir 19 vaikinų, taigi labiau atspindima merginų nuomonė. Su visais minėtais stereotipais iš esmės mokiniai gali susidurti ir mokykloje, ir viešajame gyvenime, taigi darytina prielaida, kad tiriamieji tokius stereotipus žino, gali būti perėmę, juos palaiko arba neigia. Taip pat pasakytina, kad informantai telkti savanoriškumo principu, t. y. interviu davė tie mokiniai, kurie patys nusprendė įsitraukti į tyrimą. Visų jų sutikimai dalyvauti tyrime gauti. Toliau straipsnyje mokinių interviu citatos pateikiamos autentiškos. Kodai, pavyzdžiui, 1_M_18_Utena, žymi: interviu eilės numerį vietovėje, informanto lytį (M – mergina, V – vaikinai), amžių ir miestą, kuriame mokomasi. Raide I žymimas informantas, T – tyrėjas. Jei cituojamas tik informantas, prieš jo žodžius I nerašoma.

2. Kalbinės nuostatos ir stereotipai

Kadangi straipsnyje analizuojamas mokinių požiūris į su kalba siejamus stereotipus, pravartu glaustai aptarti, kaip iš esmės suvokiami stereotipai. Pirmiausia pasakytina, kad stereotipizavimas – tai tam tikrų bruožų, charakteristikų ar elgesio priskyrimas asmeniui ar asmenų grupei, reiškiniui, veiksmui ir pan., o stereotipizavimo poreikis kyla iš kognityvinio žmogaus poreikio suvokti supantį pasaulį, jį kategorizuoti (plg. Deutschmann, Steinvall 2020: 651). Pabrėžtina, kad visuomenėje gyvuojantys stereotipai žmogaus sąmonėje iškyla automatiškai, nesigilinant į jų prigimtį. Ir tai gali lemti šališkus, išankstinius sprendimus apie su konkrečiais stereotipais siejamus žmones, jų grupes, reiškinius, pavyzdžiui, kalbą, ar pan. Kadangi šiame straipsnyje analizuojami su kalbiniais stereotipais susijęs klausimai, toliau daugiau dėmesio ir skiriama kalbinėms nuostatoms ir kalbiniam stereotipams.

Kognityvistų požiūriu, nuostatas sudaro trys komponentai: 1) kognityvinis – tai asmens įsitikimai, kaip veikia pasaulis, o kalbinių nuostatų atveju – kalba, 2) jausminis – tai emocinė vertinamoji reakcija ir 3) elgesio – individo polinkis imtis konkrečių veiksmų (Gardner 1985: 8; Oppenheim 1992: 175; Baker 1992: 12; Garrett, Coupland, Williams 2006: 3; Garrett 2010: 23; McKenzie 2010: 22). Manoma, kad stereotipai yra susiję su kognityviniu kalbinių nuostatų komponentu, kuris ir pats gali tapti prielaida stereotipams rastis. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad stereotipai gali būti ir negatyvūs, ir pozityvūs (McKenzie 2010: 22), nelygu ar vertinamoji reakcija, pavyzdžiui, kalbos, jos vartojimo ir pan. atveju, yra palanki ar ne. Tiesiog asmuo ar asmenų grupė, turinti tokias pačias nuostatas tam tikro objekto atžvilgiu, gali imti traktuoti tas nuostatas kaip tipines to objekto savybes. Peter Garrett, Nikolas Coupland ir Angie Williams (2006: 3–4) mano, kad stereotipai gali veikti kaip įsitikinimų saugykla arba kaip filtras, per kurį suvokiant perleidžiamas ar interpretuojamas socialinis gyvenimas, taigi ir kalba, ir su ja susiję dalykai.

Kaip teigia Robert M. McKenzie (2010: 22), stereotipai gali atlikti keletą funkcijų:

1. Individualiu lygmeniu dėl stereotipų sudėtingas socialinis pasaulis asmeniui gali tapti suprantamesnis, taigi stereotipai atlieka koherentiškumo funkciją.
2. Tarpgrupiniu lygmeniu stereotipai atlieka:
 - a) socialinę-aiškinamąją (angl. *social-explanatory*) funkciją, t. y. jie gali padėti kurti ir palaikyti grupės ideologiją;

- b) socialinės diferenciacijos (angl. *social-differentiation*) funkciją: jie padeda žmogui suvokti, kuri grupė yra ta, kuriai jis priklauso, o kuri – kita (taip pat žr. Garrett, Coupland, Williams 2006: 3–4).

Taigi, kaip numanu iš stereotipų funkcijų, įvairios visuomenės grupės konkrečius stereotipus kuria ir palaiko nebūtinai vieningai. Šiame straipsnyje ir tikrinama, kiek tyrime dalyvavę mokiniai tapatinasi su tais, kurie kuria ir (ar) palaiko aptariamus stereotipus.

3. Stereotipų vertinimas

Kaip jau buvo minėta, mokiniams buvo pateikti vertinti keli stereotipai. Vienas jų – **lietuvių kalbos padėtis prastėja**. Tokį stereotipišką teiginį neretai galima rasti ir išgirsti žiniasklaidoje ar pan. Kaip teigia Daina Urbonaitė (2019: 219), „žvelgiant istoriškai, lietuvių kalba nuo Nepriklausomybės atgimimo laikoma esanti pavojuje, nors tam nebuvo jokio realaus pagrindo“, o „pavojumi, grėsmės lietuvių kalbai šaltiniais laikomas neatitinkantis sukurtos normos, ją „pažeidžiantis“ kalbos vartojimas, taip pat kitų kalbų įtaka“. Taigi minėta tyrėja akcentuoja, kad visuomenėje vyrauja nuostata, jog lietuvių kalbos vartojimo kokybė darosi vis menkesnė, nors ji pati toliau savo straipsnyje su tuo nesutinka. Taip pat Urbonaitės ir Loretos Vaicekauskienės (2019: 248) rašoma, kad „nestandartines atmainas, jei jos pretenduotų į platesnę vartojimo sferą, mokytojos laiko grėsme norminei kalbai“. Būtent iš grėsmių kalbai diskurso kyla ir stereotipas, kad lietuvių kalbos padėtis prastėja. Renkant duomenis, ar mokiniai pritartų minėtam stereotipui, paaiškėjo keli dalykai: 1) kalbos padėties prastėjimas gali būti suvokiamas kaip jos traukiamasis iš aktyvios vartosenos, nykimas; 2) prastėjimas siejamas su menkesniais lietuvių kalbos vartojimo (pavyzdžiui, rašymo) gebėjimais. Pasisakydami abiem aspektais mokiniai nėra visiškai vieningi. Dauguma tų, kurie padėties prastėjimą sieja su kalbos nykimu, tvirtai teigia, kad taip nėra:

1. nemanau kad prastėja nes vis tiek kalba daug žmonių lietuvių kalba ir dar lietuvių kalba tikrai nėra prie išnykimo ribos aš pati ketinu gyventi Lietuvoje ir tikrai nemanau kad išnyks (5_M_17_Gelgaudiškis)
2. bet jeigu mes išlaikysim savo kalbą plėtosim ją gerbsim aš manau kad grėsmės didelės nėra (6_M_17_Gelgaudiškis)

Kaip akivaizdu iš 1–2 pavyzdžių, nemanoma, kad lietuvių kalbos egzistavimui yra iškilusi kokia nors grėsmė. Be to, pabrėžiama, jog tik nuo pačių kalbos vartotojų priklauso, ar jų kalba gali imti nykti. Taigi matyti, kad aptariamas stereotipas, kai grėsmė siejama su kalbos nykimu, iš esmės atlieka socialinės diferenciacijos funkciją – grupei, kuri kuria tokį stereotipą, didesnė dalis mokinių nepritaria, jai nepriklauso. Tačiau esama ir tokių mokinių, kurie vis dėlto aptariamą stereotipą palaiko:

3. T: o kita yra tokia mintis lietuvių kalbos padėtis dabar prastėja
I: sutinku [juokiasi]
T: o kodėl
I: nu aš manau kad šiais laikais žmonės nelabai vertina mūsų kalbą lietuviai patys nelabai vertina mūsų kalbą ir pavyzdžiui kad ir kitose šalyse išvažiavę emigrantai su savo vaikais kai kurie iš tikro labai jie puoselėja mūsų kalbą tačiau kai kurie kaip tik nori kad daugiau laiko anglų kalbai skirtų ar ten labiau galėtų susikalbėt angliškai tai manau kad prastėja iš tikrųjų situacija ir su lietuvių kalba mūsų šalyje nežinau žmonės tiesiog nebemato to unikalumo mūsų kalboje (9_M_18_Alytus)
4. I: sutikčiau pavojumi
T: o kokių argumentų turėtumėt
I: na kaip sakiau <...> ta blėstanti meilė savo šaliai dėl to jinai taip sakant ir miršta ta kalba po truputį (6_M_18_Utena)

Savo nuostatą taip mąstantys mokiniai grindžia tuo, kad, jų nuomone, žmonės per mažai gerbia gimtąją kalbą ir šalį (tvirtai manoma, kad tai neatsiejami dalykai). Be to, kai kurių informantų nuomone, aktyvi emigracija skatina vartoti kitas kalbas, o tai gali lemti net ir lietuvių kalbos mirtį. Tačiau pabrėžtina, kad tokių informantų, kurie identifikuotųsi su šio stereotipo šalininkais, dalis buvo maža.

Minėto stereotipo pagrindas gali būti kita mintis: lietuviai prasčiau rašo, prasčiau vartoja savo gimtąją kalbą. Kaip teigia Rita Miliūnaitė (2013: 192), „pastaraisiais metais viešai pradėta daug diskutuoti apie visuomenės raštingumą – tiek siaurąją prasme apie mokėjimą be klaidų rašyti (ir perskaityti užrašytą tekstą), tiek apie plačiau suprantamą kultūrinį raštingumą (išprusimą), kuris apima ir gebėjimą kurti tekstą, jį atpažinti, suvokti, interpretuoti“. Be to, ši tyrėja akcentuoja, kad „pokyčiai visuomenės neraštingumo linkme itin ryškūs“ (Miliūnaitė 2013: 193). Viešojoje erdvėje randasi tokių raštingumo mažėjimo tendencijų stereotipizavimo, ypač siejamo su jaunimu, todėl šis aspektas toliau aptariamas pereinant prie kito įvade minėto stereotipo, kad

šiuolaikinis jaunimas yra neraštingas. Tiesa, yra tvirtai manančiųjų, kad jaunimo neraštingumo stereotipas yra dirbtinai kuriamas (plg. Vaicekauskienė 2013; Vasiliauskas 2013; Kisieliūtė, Lašinskaitė, Jankauskaitė, Vaicekauskienė 2015). Tačiau vis dėlto įvairiuose visuomenės narių pasisakymuose stereotipas apie jaunimo neraštingumą nuolat minimas. Kad jis yra gajus, rodo ir projekto „Lietuvos gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys“ informantų (18–74 m.), kiekybinėje apklausoje pritarusių tokiam teiginiui, dalis – 62 % (iš 1003 respondentų), taigi dauguma (20 % neturėjo nuomonės, o 18 % stereotipui nepritarė). Išanalizavus mokinių interviu paaiškėjo, kad yra dvi skirtingai manančiųjų grupės. Vieni nepritaria tokiam stereotipui ir teigia, kad jaunimo raštingumas niekuo neprastesnis nei vyresnio amžiaus žmonių, tačiau yra ir manančiųjų priešingai. Vis dėlto šios dvi grupės nėra vienodos. Pabrėžtina, kad gerokai daugiau mokinių mano, kad toks jų neraštingumo akcentavimas yra perdėtas:

5. T: na yra tokių žmonių kurie net teigia kad iš viso lietuvių kalbos padėtis prastėja o kaip jūs manote
I: am nežinau kaip statistiškai tai yra bet mano bendravimo rate tai tokios problemos bent jau neįžvelgiu (15_M_16_Alytus)
6. manau galbūt seniau vis tiek visose kalbose žmonės naudodavo daugiau tokius nekasdieninius žodžius o galbūt šiais laikais labiau mūsų karta naudoja nebent diktantuose ar rašinėliuose kai tu turi labai protingai suskambėti tai galbūt pati rašyba nemanau kad net šiais laikais darome daugiau rašybos klaidų negu darydavo anksčiau žmonės (15_M_16_Alytus)
7. tai priklauso nuo to ar žmogus tuo metu manė kad reikia rašyti formaliai ar kad reikia rašyti neformaliai pavyzdžiui draugui paėmus <...> bet kurio paauglio <...> žinutę manau kad galėtume sakyti kad paauglys yra neraštingas bet jeigu jam lieptume rašyti formaliai ir taisyklingai manau kad <...> tikrai pamatytume didelį skirtumą tai todėl manau kad paimdami bet kurią žinutę be konteksto negalime sakyti kad paauglys nėra raštingas dėl to (1_V_18_Skuodas)
8. turbūt toks pasakymas manau yra labai klaidingas nes yra tų jaunų žmonių kurie labai gerai moka rašyti ir kalbėti lietuviškai kurie galbūt gali ir knygą parašyti ir ilgiausius rašinius straipsnius bet yra ir tokių jaunuolių kurie visiškai nesistengia (5_M_17_Telšiai)

Kaip matyti iš pavyzdžių, vieni mokiniai nemato aptariamąsios problemos (žr. 5 pvz.) arba (6 pvz.) svarsto, kad gal stereotipas randasi todėl, kad

jaunimas nemoka rašyti retos vartosenos žodžių. Tokią įžvalgą paremtų ir mintis iš Miliūnaitės (2013: 203) straipsnio, kuriame sakoma, kad „mokiniai turi per mažas žodžių atsargas: a) neįsijaučia žodžių reikšmių skirtumo (pvz.: *gurkti* ir *gurgti*, *lįsti* ir *lysti*); b) painioja panašius, bet skirtingai rašomus žodžius (pvz., *mąslus* ir *masalas*)“. Viena vertus, kai kurie šių žodžių, spėtina, labiau sietini su sakytine kalba (dažnam kalbos vartotojui gali netekti niekada jų rašyti, taigi nėra ir susiformavusio gebėjimo), kita vertus, jie gali būti iš esmės rečiau vartojami. Patikrinus Miliūnaitės minėtus žodžius Andriaus Utkos *Dažniniame rašytinės lietuvių kalbos žodyne* (2009), kuris sudarytas 1 milijono žodžių morfologiškai anotuoto tekstyne pagrindu, iš šešių rasti tik du: *mąslus* – 4 pavartojimai; *palįsti* – 3 pavartojimai. Taigi šie žodžiai yra gana retos vartosenos, o vartojimu grįstos teorijos požiūriu, taisyklingiau vartojami dažnesnės vartosenos kalbos elementai (tiek žodžiai, tiek gramatikos reiškiniai ir t. t.) (plg. Tomasello 2005).

Informantų iškeliamas ir dar vienas įdomus aspektas (žr. 7 pvz.) – pripažįstama, kad mokiniai skirtingai elgiasi rašydami oficialiai (pavyzdžiui, mokykloje) ir privačioje erdvėje, pabrėžiama, kad formaliau bendraudami jie stengiasi tai daryti taisyklingai. Taip pat manoma, kad negalima apibendrintai teigti, jog jaunimas yra neraštingas, nes žmonių yra visokių (8 pvz.). Beje, ne viename interviu buvo pasakoma ir mintis, kad visais laikais buvo žmonių, kurie puikiai rašė, bet buvo ir tokių, kurie tai darė su klaidomis. Ir šiuolaikinis jaunimas niekuo neišsiskiria iš ankstesnių kartų.

Tie, kurie sutinka su stereotipiška mintimi, jog šių dienų jaunimas nėra raštingas, argumentuoja tuo, jog bendraudami internetu mokiniai nepaiso rašybos, skyrybos taisyklių (10 pvz.), trumpina žodžius, iškraipo jų rašybą (9 pvz.), bet kaip jau buvo aptarta, kitos dalies mokinių šis argumentas yra nuneigiamas sakant, kad oficialiai komunikuojant raštu yra kitaip (žr. 7 pvz.).

9. T: yra tokių žmonių kurie labai dažnai sako tokią mintį šių dienų jaunimas yra neraštingas pakomentuokit sutinkat nesutinkat
I: sutinku <...> nes būna kad labai trumpina žodžius arba kai baigia tarkim tik aštuonias klases tai tada jie labai netaisyklingai rašo žodžius lietuviškų raidžių kad ne „ė“ o „e“ tiesiog rašo be kablelių tai būna (11_M_18_Gelgaudiškis)
10. iš tikrųjų gal iš dalies sutinku nes pas mus tikrai mažai kažkas įdeda pastangų kad būtų raštingas net kai dabar va pastebiu kad mūsų mokytoja prašo tvarkingai šnekėt ten pokalbiuose <...> turim ten savo tą pokalbį kambarį internete jie visi rašo taip kaip jiems patogus nors

mokytoja paprašė šnekėt taisyklingai ir atrodo juk nerašai taip dažnai ir tiek daug klaidų padaryt paprastuose žodžiuose nu kartais nemalonu skaityt ypač kai žinai kad tokio pat amžiaus tiek pat mokėsi pas tuos pačius mokytojus ir tiek skiriasi (1_M_17_Pasvalys)

11. T: ir jūs taip savo klasėje jaučiate kad prastai sakykime jaunimas rašo kalba
I: klasėje gal nežinau bet sakykim palyginant kartas tada skirtumas jaučiasi (4_M_18_Utena)

Kiek netikėtas aspektas atsiskleidžia 11 pavyzdyje, iš kurio išryškėja, kad yra tiriamųjų, kurie mano, jog mažiau už juos raštingi yra jaunesnio amžiaus mokiniai. Tokia mintis kartojosi ne viename interviu. Viena informantė pasisakė, jog ji ir pati tik nuo 15 m. ėmė daugiau dėmesio kreipti į savo rašymo taisyklingumą. Taip pat akcentuota (žr. 9 pvz.) ir mintis, kad prasčiau rašo tie, kurie nesiekia didesnio išsilavinimo. Pastebėtina ir tai, kad esama mokinių, kurie nuo prastai rašančiųjų tarsi atsiriboja (10 pvz.), jais piktinasi. Taigi net ir tie informantai, kuriems atrodo, kad stereotipas yra teisingas, vis dėlto sieja jį ne su visa jaunimo grupe, o su dalimi. Beje, visuomenėje šiuo požiūriu irgi vyksta diskusija. Pavyzdžiui, Vaicekauskienė (2013), nepalaikanti minėto stereotipo, mano, kad „šiandienos moksleiviai vertinami griežčiau palyginti su mūsų pačių ar ypač su mūsų tėvų laikais, nes keliami didesni raštingumo plačiąja prasme (apsiskaitymo, išprusimo, išsilavinimo) reikalavimai“. Tačiau Rita Miliūnaitė (2013: 194) teigia, kad „visuomenė <...> tokiam požiūriui nėra linkusi pritarti; jis parankus nebent tiems, kurie mėgina rasti savo beraštystei pateisinimą.“ Vis dėlto ir šio straipsnio autorė linkusi diskutuoti su Miliūnaite, nes išvada daroma pasirėmus tik dalies visuomenės nuomone. Mokiniai, kaip rodo šiame straipsnyje aprašomas tyrimas, linkę manyti kitaip, jie labai vertina gebėjimą taisyklingai, tinkamai rašyti ir kalbėti lietuviškai (žr. 12 pvz.):

12. I: nes manau kad kiekvienas žmogus kuris rašo taisyklingai taip parodo savo išsilavinimą savo kultūrą taip parodo kad jis gerbia lietuvių kalbą
T: ir jūs to siekiate
I: taip
T: aha o iš kur va toks noras siekti va tos pagarbos ir taisyklingumo ar iš namų, ar iš mokyklos
I: galbūt ir iš namų ir iš mokyklos (5_M_17_Gelgaudiškis)

Apskritai nebuvo nė vieno informanto, kuris teigtų, kad jaunimas nevertina raštingumo, jo nesiekia. Beje, Rita Miliūnaitė (2013: 208) aptaria ir

priežastis, kurios, šios tyrėjos nuomone, lemia neraštingumo augimą: „a) neigiamos visuomenės kalbinės nuostatos, b) nepalanki kalbinė aplinka, c) neigiamas informacinių technologijų poveikis, d) neapgalvota švietimo politika ir ydinga lietuvių kalbos mokymo metodika.“ Ne visi šie aspektai buvo gvildinti pokalbiuose su mokiniais, pavyzdžiui, nebuvo aptariama švietimo politika ar lietuvių kalbos mokymo metodika. Tačiau mokinių interviu analizė leidžia nesutikti su kitomis mintimis. Pirmiausia pasakytina, kad mokinių nuostatos lietuvių kalbos atžvilgiu nėra neigiamos, net atvirkščiai, galima teigti, kad jos yra itin teigiamos. Tai buvo akivaizdu ir iš nagrinėtų pavyzdžių. Pagrįsdama antrą neraštingumo augimo priežastį, Miliūnaitė (2013: 196–197) kalba ir apie tai, kad „mokytis taisyklingos kalbos ir neprarasti jos įgūdžių darosi vis sunkiau“ dėl IT, dėl neraštingų komentarų interneto erdvėje. Daugumos tyrime dalyvavusių mokinių nuomone, tai nėra tiesa:

13. nelabai tikiu dėl to kad protingas žmogus kuris yra raštingas jisai atskiria tuos kvailus komentarus ir iš jų juokiasi galiu pasakyti o ne nemanau kad <...> labai paveikia kad mokėjo rašyt paskaitė <...> ten feisbuko komentarus ir prarado savo gebėjimus <...> nebent jisai pats rašo kvailus komentarus tada tai susiję (6_V_18_Utena)
14. tai aišku irgi priklauso nuo kiekvieno žmogaus vieniems galbūt tai tikrai trukdys ir turės įtaką bet kurie žino tą kalbą ir vartoja <...> manau kad tikrai nepamirš ir jiems tai nebus trukdis (4_M_18_Utena)

Informacinių technologijų poveikis raštingumui neretai yra pagrindas stereotipui **bendravimas internete neigiamai veikia lietuvių kalbą**. Paminėtina, jog 60 % projekto „Lietuvos gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys“ kiekybinės apklausos respondentų pritarė tokiam stereotipui (po 20 % nepritarė ir neturėjo nuomonės). Taigi didelė dalis visuomenės minėtą stereotipą palaiko. Rita Miliūnaitė (2013: 199) teigia: „Reikia atvirai pripažinti: mūsų nesuvokimas ir neįžvalgumas, kokią žalą padarys elektroninio pašto programos ir kompiuterių ir mobiliųjų telefonų klaviatūros, nepritaikytos lietuvių kalbai, per kokius 15 metų pridarė sunkiai pataisomos žalos ištaisai jaunų žmonių kartai“. Taigi akcentuojama lietuvių kalbos radimosi nepalankioje IT erdvėje žala. Be to, minėta tyrėja (Miliūnaitė 2014: 12–13) pratęsia mintį, kad „laisvojoje elektroninėje komunikacijoje susikūrusi ir savarankiškai funkcionuojanti kalbos atmaina pastebimai veikia ir mokyklinės rašytinės kalbos stilių. Į mokinių rašto darbus perkeliama laisvosios mokinių rašytinės kalbos bruožai: skurdus žodynas, supaprastėjusi sakinių sandara,

šnekamosios kalbos formos, žargonas ir pan.“ Taigi daroma išvada, kad komunikavimas raštu IT erdvėje daro neigiamą įtaką mokinių raštingumui. Tačiau Laima Nevinskaitė (2010: 293) teigia, kad įvairiose šalyse „didelį susirūpinimą kelia žinučių kalbos paplitimo įtaka gebėjimui rašyti kituose kontekstuose. Anglakalbėse šalyse atliekami kol kas negausūs tyrimai pateikia daugiau teigiamos žinučių įtakos pavyzdžių.“ Taigi be tyrimų vienareikšmiai kalbėti apie kalbos vartojimo IT erdvėje įtaką raštingumui negalima. Juoba kad jau nagrinėti pavyzdžiai iš interviu rodo, jog mokiniai supranta, jog privatus bendravimas interneto erdvėje yra ne tas pats, kas oficialus rašymas, ir teigia dedą pastangas savo raišką kontroliuoti atsižvelgę į tai. Tačiau pasakytina, kad interviu analizė atskleidė, kad mokiniai mato ir bendravimo IT erdvėse naudą, ir sukeliamas problemas.

15. T: na ir paskutinis teiginys bendravimas internete neigiamai veikia lietuvių kalbą
I: nemanau kad veikia neigiamai nes internetas taip pat padeda vystytis lietuvių kalbai (5_M_17_Gelgaudiškis)
16. I: yra vienas dalykas rašyti telefonu ir kitas dalykas rašyti rašinį ranka
T: ir labai griežtai atskiriate tas sritis ar ne
I: na gan griežtai (15_M_16_Alytus)
17. I: tikrai manau kad daro
T: kodėl
I: na kaip ir minėjau daugelis žmonių kalbėdami literatūriškai stengiasi kalbėti literatūriškai kalbėdami literatūriškai įvelia visokių klaidų <...> ir mano kad pasakė gerai todėl rašinėdamiesi nepadedą kablelių čia tie kurie rašinėjasi literatūriškai nepadedą kablelių ir tų pačių nosinių taškelių ant „ė“ raidės todėl tikrai vėliau užsimiršta bet žmonių kurie rašinėjasi tarmiškai atveju manau kad tai nėra tiesa (1_V_18_Skuodas)

Kaip matyti iš 15, 16 pavyzdžių, mokinės atsiriboja nuo minėto stereotipo, neigia jį, pateikia savo įrodymų, kad bendravimas internete negali neigiamai veikti lietuvių kalbos, atvirksčiai, padeda ją plėtoti, o mokiniai žino, ką daro, kai reikia bendrauti skirtingose situacijose. Atkreiptinas dėmesys į 17 pavyzdį, kuriame informantas teigia, kad bendravimas internetu gali daryti neigiamos įtakos lietuvių kalbai, tačiau akcentuojama, kad tokia įtaka patiriama tik tuo atveju, kai žmonės susirašinėja daryta lietuvių kalba. Jei informacinėmis priemonėmis privačioje erdvėje bendraujama tarmiškai, tokios problemos nekyla. Taigi interviu analizė leidžia teigti, jog mokiniai iš esmės nėra linkę palaikyti aptariamą stereotipą. O ir Gabijos Kisieliūtės, Austėjos A. Lašinskaitės,

Karolinos Jankauskaitės, ir Loretos Vaicekaskienės (2015: 17) atlikto tyrimo rezultatai atskleidė, jog „nematyti, kad mokinius, kaip teigiama, veikėtų elektroninės terpės kalbos normos: rašiniuose nėra „šveplavimo“ ar santrumpų, būdingų elektroniniams žanrams“. Taigi stereotipas atrodo perdėtas.

Taip pat įvairiuose visuomenės diskursuose gyvuoja ir stereotipas, kad **anglų kalba, jos aktyvus vartojimas kelia grėsmę lietuvių kalbai**. Kaip teigia Vaicekaskienė (2020: 156), būtent kalbininkai įtvirtino mintį, jog lietuvių kalbai gresia pavojus, o viena didžiausių grėsmių – skolinimasis iš anglų kalbos. Jau minėto sociolingvistinio projekto „Lietuvos gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys“ duomenimis, 34 % suaugusių respondentų pritaria tokiai minčiai, tačiau 50 % nepalaiko tokio stereotipo, 16 % neturi nuomonės. Taigi apskritai didesnė dalis visuomenės nesutinka su tuo, kad anglų kalba kelia grėsmę lietuvių kalbai. Mokiniai nevienodai vertina šį stereotipą:

18. anglų kalba tikrai tiesiogiai nekalia grėsmės lietuvių kalbai bet manau kad kiekvienas turėtų suprasti kad turime tausoti lietuvių kalbą ir bandyti ją naudoti kuo daugiau (4_M_17_Alytus)
19. na nemanau nu tai tiesiog yra kalbos o mes esam žmonės kurie tiesiog pasirenka kuria kalba kalbėti kurią kalbą savo gyvenime labiau išskirti tai kalba iš tikrųjų yra kalba tai yra atskiri dalykai čia kaip mes su jomis elgiamės tai viską parodo (9_M_18_Alytus)
20. bet iš tikrųjų jeigu ten ir toliau ten ta anglų kalba taip baisiai plėsis gali būt grėsmė iš tikrųjų bet manau kad lietuviai turi susiimt plėtot tą savo kalbą ir viskas turi būt gerai (6_M_17_Gelgaudiškis)

Kaip matyti iš 18–20 pavyzdžių, neįžvelgiama itin didelė grėsmė, kurią anglų kalba keltų lietuvių kalbai. Atvirkščiai, akcentuojamas kalbinis sąmoningumas, teigiamų nuostatų lietuvių kalbos atžvilgiu svarba, pabrėžiama, kad kalba kitai kalbai negali kelti grėsmės, vartotojų elgesys ir nuostatos yra svarbiau. Tačiau vis dėlto pasakytina, kad didesnė dalis (nei tai buvo kitais atvejais) mokinių palaikė aptariamą stereotipą, taigi jis mokinių sąmonėje yra gajesnis nei iki šiol aptartieji.

Kaip jau minėta, greta neigiamų stereotipų buvo pažvelgta į su teigiamu vertinimu susijusį stereotipą, kad **gimtąją kalbą reikia gerbti ir mylėti, puoselėti**. Suprantama, kad tai yra su etnine tapatybe susijusi nuostata. Teigiama, jog „kalba yra esminis veiksnys, lemiantis etninės tapatybės formavimąsi“ (Joseph 2010: 15), „atlikdama ne vien komunikacinę, bet ir simbolinę funkciją, kalba vaidina svarbų vaidmenį kuriant tapatybę. Tai ypač svarbu

kalbant apie etninę tapatybę“ (Kölhi 2012: 80). Interviu analizė atskleidė, jog mokiniai vieningai palaiko aptariamą teigiamą stereotipą:

21. I: sutinku su šiuo teiginiu

T: o kodėl

I: <...> nes gimtoji kalba yra mūsų tautos paveldas ir ji parodo kas mes esam iš tiesų (1_V_18_Skuodas)

22. labai svarbu tai išsaugoti kaip mūsų tradiciją kaip mūsų kultūros dalį kaip mūsų valstybės dalį skiriamąjį bruožą tai manau kad labai yra labai svarbu tai kaip istorinė dalis mūsų (5_M_19_Utena)

Visi informantai žvelgia į gimtąją kalbą kaip į vieną esminių etninės tapatybės bruožų (plg. Schmidt 2008: 5), kuris jiems yra svarbus. Tokia įžvalga patvirtina ir Poderienės bei Vaičiakauskienės, atlikusių kiekybinį tyrimą mokyklose su trečių – aštuntų klasių mokiniais (pabrėžtina – jaunesniais nei šiame straipsnyje aprašomo tyrimo atveju), išvadą, kad „didžioji dalis respondentų nurodo emocinį ryšį su lietuvių kalba – ja didžiuojasi, nes laiko savo kalba“ (2019(b): 311) ir „nepriklausomai nuo klasės lietuvių kalbą laiko savo tapatybės dalimi“ (Poderienė, Vaičiakauskienė 2019(a): 214). Minėtos tyrėjos pabrėžia, kad taip manančių mokinių „skaičius vyresnėse klasėse tik didėja“ (ten pat: 215). Be abejo, tokia itin palanki nuostata gimtosios kalbos atžvilgiu yra išugdyta, išmokta mokykloje, suformuota namuose ir (ar) visuomenės. Tačiau ne visi tyrėjai mano, kad tai yra gerai. Pavyzdžiui, Vaicekauskienė kritikuoja mokyklose pateikiamą požiūrį teigdama, jog „mokiniai mokomi žvelgti į kalbą kaip į dvasinį žmonių ryšį su tauta arba kaip į kalbos, tautos ir tautinės valstybės vienovės trikampio dalį, o ne įsitraukti į kritines diskusijas apie kultūrinės ir politines idėjas“ (Vaicekauskienė 2020: 156–157). Neabejotina, kad minėta tyrėja teisi, jog būtina ugdyti kritinį mokinių mąstymą, plataus konteksto išmanymą. Tačiau iš neigiamų stereotipų aptarimo matyti, kad didžioji dalis mokinių kritiškai mąsto ir neperima primetamų mąstymo šablonų, kurie jiems neatrodo priimtini ar teisingi. Vis dėlto abejotina, ar tikrai ydingas yra kalbos ir tapatybės sampynos suvokimo ugdymas. Turbūt nėra šalies, kurioje tai nebūtų ugdoma. Gimtąją kalbą tyrime dalyvavę mokiniai laiko neabejotina vertybe ir tokia nuostata individualiu lygmeniu aiškiai atlieka koherentiškumo, o tarpgrupiniu – socialinę-aiškinamąją funkciją. Šio straipsnio autorė mano, kad mokiniai turi išsiugdę kritinį mąstymą, bet taip pat suvokia savo etninės tapatybės ir kalbos sąsajas.

4. Išvados

Apibendrinant primintina, jog tiek teigiamų, tiek neigiamų nuostatų yra išmokstama (Garrett, Coupland, Williams 2006: 4; Garrett 2010: 22–23; McKenzie 2010: 21). Ir mokiniai, be abejo, susiduria su nuostatų, o kartu ir stereotipų, įvestimi ir mokykloje, ir platesniame viešojo gyvenimo kontekste. Atliktas tyrimas leidžia teigti, jos iš esmės mokiniai kritiškai žvelgia į egzistuojančius neigiamus stereotipus, susijusius su lietuvių kalba. Šių stereotipų – lietuvių kalbos padėtis prastėja, šiuolaikinis jaunimas yra neraštingas, bendravimas internete neigiamai veikia lietuvių kalbą – didžioji dalis tiriamųjų nelinkusi palaikyti. Dažniausiai nemanoma, kad tai yra tiesa, nesitapatinama su tais, kurie palaiko tokias nuostatas, taigi tokie stereotipai dažniau atlieka socialinės diferenciacijos funkciją. Stereotipui, kad anglų kalba kelia grėsmę lietuvių kalbai, mokinių labiau pritariama, bet vis dėlto jis taip pat nedominuoja tiriamosios grupės sąmonėje. Komentuodami neigiamus stereotipus mokiniai dažnu atveju akcentavo, kad jie netaikytini visai kalbinei bendruomenei ar jaunimo grupei. Buvo kalbama apie tai, kad apibendrinimai negalimi, nes daug priklauso nuo paties žmogaus užimamos pozicijos, jo nuostatų kalbos atžvilgiu. Nuolat buvo pabrėžiama asmens pilietinio ir kalbinio sąmoningumo svarba, kuri dažniausiai ir buvo pasitelkiama neigiant negatyvius stereotipus.

Teigiamas stereotipas, kad gimtąją kalbą reikia gerbti ir mylėti, mokinių vieningai priimamas kaip nediskutuotina tiesa, taigi jis, atlikdamas socialinę-aiškinamąją funkciją, padeda palaikyti grupės ideologiją, vienija kalbinę bendruomenę, o ne ją skaido į atskiras dalis. Individualiu lygmeniu teigiamas stereotipas visiškai įsitvirtinęs mokinių sąmonėje, tai lyg kertinis jų kalbinio pasaulio ir tapatybės akmuo.

Literatūra

ALIŪKAITĖ, Daiva, MIKULĖNIENĖ, Danguolė, ČEPAITIENĖ, Agnė, GERŽOTAITĖ, Laura. 2017. *Kalbos variantiškumas ir jo vertinimas perceptyviosios dialektologijos požiūriu: variantų ir vietų vaizdiniai*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

ALIŪKAITĖ, Daiva, MIKULĖNIENĖ, Danguolė, ČEPAITIENĖ, Agnė, BRAZAITIENĖ, Laura. 2020. *Lietuvių kalbos variantai: tyrėjo ir paprastojo kalbos bendruomenės nario perspektyvos*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- BAKER, Colin. 1992. *Attitudes and Language*. Multilingual Matters Ltd.
- DEUTSCHMANN, Mats, STEINVAL, Anders. 2020. Combatting Linguistic Stereotyping and Prejudice by Evoking Stereotypes. *Open Linguistics* 6(1), 651–671 <https://doi.org/10.1515/opli-2020-0036>
- DRAGOJEVIC, Marco. 2017. Language Attitudes. *Oxford Research Encyclopedias* <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228613.013.437>.
- GARDNER, Robert C. 1985. *Social Psychology and Second Language Learning: The Role of Attitudes and Motivation*. London: Edward Arnold Ltd.
- GARETT, Peter. 2010. *Attitudes to Language*. Cambridge University Press.
- GARETT, Peter, COUPLAND, Nikolas, WILLIAMS, Angie. 2006. *Investigating Language Attitudes: Social Meanings of Dialect, Ethnicity and Performance*. Cardiff: University of Wales Press.
- JOSEPH, John E. 2010. Identity. In: Carmen Llamas, Dominic Watt, eds. *Language and Identities*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 9–17.
- KÖLHI, Jaakko. 2012. Language and Identity in Montenegro: A Study among University Students. *Slavica Helsingiensia* 41: 79–106.
- LAŠINSKAITĖ, Austėja A., KISIELIŪTĖ, Gabija, JANKAUSKAITĖ, Karolina, VAICEKAUSKAITĖ, Loreta. 2015. *Ar aš rašau prasčiau už savo tėvus? Projekto Mokslo pieva ataskaita*. Vilnius.
- McKENZIE, Robert M. 2010. *The Social Psychology of English as a Global Language: Attitudes, Awareness and Identity in the Japanese Context*. Springer.
- MILIŪNAITĖ, Rita. 2013. Raštingumo problema interneto bendruomenės ir mokytojų akimis. *Kalbos kultūra* 86, 192–211.
- MILIŪNAITĖ, Rita. 2014. Mokytojai apie informacinių technologijų poveikį mokinių raštingumui. *Bendrinė kalba* 87, 1–16.
- NEVINSKAITĖ, Laima. 2010. Trumpųjų žinučių rašybos bruožai. *Kalbos kultūra* 83, 275–296.
- OPPENHEIM, Abraham N. 2001. *Questionnaire Design, Interviewing and Attitude Measurement*. London and New York: Continuum.
- PODERIENĖ, Nida, TAMULIONIENĖ, Aurelija. 2020. *Įveikti atskirtį: grįžusių iš užsienio vaikų kalbinė integracija*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

PODERIENĖ, Nida, VAIČIAKAUSKIENĖ, Sonata. 2019(a). Lietuvių kalbos prestižas: mokinių nuostatos dėl lietuvių kalbos švietimo politikos kontekste. *Lituanistica* 65, 3(117), 199–219.

PODERIENĖ, Nida, VAIČIAKAUSKIENĖ, Sonata. 2019(b). Etnolingvistinis gyvybingumas mokinių santykio su kalba aspektais. *Lituanistica* 65, 4(118), 302–317.

RAMONIENĖ, Meilutė. 2013. Tarmės socialinė vertė: Lietuvos miestų jaunimo kalbinės nuostatos. *Taikomoji kalbotyra* 2013(2) <https://www.taikomojikalbotyra.lt>

RAMONIENĖ, Meilutė (moksl. red.). 2022. *Sociolingvistinė Lietuvos panorama. Gyventojų kalbinės nuostatos ir kalbinis elgesys*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

SCHMIDT, Ulrike. 2008. *Language Loss and the Ethnic Identity of Minorities*. European Centre for Minority Issues Issue Brief #18 November 2008.

TOMASELLO, Michael. 2005. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press.

URBONAITĖ, Daina. 2019. Kaip apie lietuvių kalbą kalba lietuvių kalbos vadovėliai gimnazistams. *Taikomoji kalbotyra* 12, 182–225 <https://www.taikomojikalbotyra.lt>

URBONAITĖ, Daina, VAICEKAUSKIENĖ, Loreta. 2019. Gimtoji kalba mokykloje: Vakarų Europos švietimo paradigmų istorija su šiandieninės Lietuvos prieskoniu. *Archivum Lithuanicum* 21, 233–254.

UTKA, Andrius. 2009. *Dažninis rašytinės lietuvių kalbos žodynas 1 milijono žodžių morfologiškai anotuoto tekstyno pagrindu*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.

VAICEKAUSKIENĖ, Loreta. 2013. *Jaunimo raštingumas mažėja? Nedarykime stabo iš lietuvių kalbos*. www.delfi.lt, balandžio 17 d. <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/lvaicekauskiene-jaunimo-rastingumas-mazeja-nedarykime-stabo-is-lietuviu-kalbos.d?id=61155115> .

VAICEKAUSKIENĖ, Loreta. 2020. Maintaining Power Through Language Correction: A Case of L1 Education in Post-Soviet Lithuania. In: Don Chapman, Jacob D. Rawlins, eds., *Language Prescription: Values, Ideologies and Identity*. Multilingual Matters, 145–170.

VASILIAUSKAS, Saulius. 2013. Ar mokytojai patenkinti savo mokinių raštingumu? *Gimtas žodis* 1, 27–31.

VILKIENĖ, Loreta, VILKAITĖ-LOZDIENĖ, Laura, BRUŽAITĖ-LISECKIENĖ, Justina. 2019. *Lietuvių kalba Vilniaus lietuviškose, lenkiškose ir rusiškose gimnazijose: mokėjimo kokybė, kalbinės nuostatos ir motyvacija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Loreta Vilkiene

Vilniaus universitetas

Filologijos fakultetas

Lituanistinių studijų katedra

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius

loreta.vilkiene@flf.vu.lt

CZEŚĆ II
LITERATURA, KULTURA

Adaptacijos atvejai Evelinos Daciūtės pasakose

LAIMUTĖ ADOMAVIČIENĖ
Nepriklausoma tyrėja

Examples of Adaptations in Evelina Daciūtė's Fairy Tales

In the 21st century, the concept and evaluation of text adaptation (retelling, screening, staging, comics, etc.) has changed in children's literature around the world, including Lithuanian literature. Hierarchically, the secondary text of the adaptation has gained a new status: it is no longer seen as inferior. There is a move away from fidelity to the original source. According to Genette's concept of hypertextuality, the newer text (hypertext) is not inferior to the older text (hypotext) but rather creates a dialogue relationship.

The aim of this paper is to analyse cases of adaptation of literary works in the same medium. The pieces selected for the narrative and/or intertextual analysis of the text are short stories *The Empty Pot*, *The Magic Brush*, *Four Suns* by contemporary Lithuanian (e)migrant writer E. Daciūtė, published in the series of books titled *Bears' Tales*. *Lupine Labyrinth* (2014) and *Bear Tales*. *The Garden of Dreams* (2016). The analysis of the selected works from *Bear Tales* by E. Daciūtė has revealed the author's innovative approach to adaptation and creation. Different examples of adaptation have revealed her creative use of Chinese folktales: from adaptation, indirect quotation, to free interpretation.

Thanks to E. Daciūtė, Lithuanian children's literature is enriched by an intercultural dialogue between Lithuanian and Chinese cultures. Undoubtedly, her works have contributed to the dissemination and popularisation of Chinese folklore, mythology, literature, and culture in Lithuania.

Keywords: contemporary children's literature of Lithuanian (e)migrants, fairy tales, adaptation, intertexts, Evelina Daciūtė

Įvadas

Nuo XX a. vidurio iki šių laikų adaptacijos samprata kito kultūroje (literatūroje, kine, teatre, tapyboje, muzikoje, televizijoje). Adaptacijos tyrimuose svarstoma, atnaujinama adaptacijos sąvoka, reflektuojama teorijos istorija, siūlomos klasifikacijos, tiriami tekstų ryšiai toje pačioje ar skirtingose medijose.

Adaptacija (lot. *adaptatio* „pritaikymas, priderinimas“) – antrinė kūrinio reprezentacija toje pačioje arba kitoje medijoje. Sąvoka apibūdinama antrinės reprezentacijos procesas ir jo rezultatas (Melnikova *Avantekstas*). Adaptacijų šaltinis dažniausiai siejamas su literatūra (Munderzbakaitė 2016: 174). Iš pradžių adaptacijos studijose buvo itin svarbus literatūros kanono išsaugojimas. „Ištikimybė“ pirminiam teksto šaltiniui buvo suvokiama kaip originalaus naratyvo elementų: siužeto, personažų, vietos, laiko, stiliaus, dvasios, kultūrinio konteksto išsaugojimas. Šiuolaikiniame diskurse, atsakius hierarchinio požiūrio į adaptaciją, daugėja „laisvųjų“ adaptacijų (sąvokos „versijos“ ir „interpretacijos“ Baldick: 2001: 4), nutolstančių nuo pradinio šaltinio. Pirminis, originalus tekstas transformuojamas, atrandant naujų reikšmių, poteksčių, interpretacijų, kultūrinių dialogų.

Šio straipsnio tikslas – paanalizuoti literatūros kūrinių adaptacijos atvejus toje pačioje medijoje. Analizei pasirinktos šiuolaikinės lietuvių rašytojos (e)migrantės Evelinos Daciūtės pasakos *Tuščias puodas, Stebuklingas teptukas, Keturios saulės* iš knygų serijos *Meškių istorijos. Lubinų labirintas* (2014) ir *Meškių istorijos. Svajonių sodas* (2016). Ši autorės pasakų serija atskiromis knygomis buvo aptarta apžvalginiuose straipsniuose: Astos Gustaitienės *Apie šiovias, tokias ir anokias 2014 m. lietuvių autorių pasakas* (Gustaitienė 2015) ir Gražinos Skabeikytės–Kazlauskienės *Kas yra laimė? (2016 m. pasakinė proza)* (Skabeikytė–Kazlauskienė 2017). Apžvalgose kinų kultūros aspektai nebuvo išskirti ir analizuojami. Tyrime taikoma naratyvinė ir / ar intertekstinė analizės priemonė.

Adaptacijos samprata vaikų literatūroje

XXI amžiuje pasaulinėje vaikų literatūroje fiksuojamas taip pat pakitęs požiūris į kūrinių adaptaciją. Ilgainiui tekstų adaptacijos (perpasakojimas, ekranizacija, inscenizacija, komiksas, kt.) samprata ir vertinimas kito ir lietuvių vaikų literatūroje. Hierarchiškai antrinis adaptacijos tekstas buvo vertinamas kaip „kokybiškai“ žemesnis. Ilgą laiką vaikų literatūros specialistų manyta, kad tekstų adaptavimas menkesnis antrinis darinys, nes neperteikia pirminio teksto reikšmių (Jakonytė 2014). „Perdirbimai, perrašymai, pernelyg aiškių įtakų naudojimas, sekimai ir panašūs reiškiniai“ (Adomaitytė 2022 06 13) dažnai keldavo atmetimo reakciją ar skepticizmą. Dažnu atveju adaptacija buvo vertinama kaip skaitymo supaprastinimas, palengvinimas.

Vaikų literatūroje knygų adaptacijos gana įprastas ir tradicija virtęs reiškiny. K. Urbos vaikų literatūros apibrėžime teigiama, kad tai „ikimokyklinio ir mokyklinio amžiaus vaikams parašyti arba iš suaugusiųjų literatūros perimti ir vaikams adaptuoti kūriniai“ (Urba *Vaikų literatūra*). Vienas iš adaptacijos tikslų – naujos kartos skaitytojus supažindinti su suaugusiųjų literatūra ir vertingu kultūriniu paveldu. Adaptacijos objektais dažnai tampa mitai, įvairių šalių liaudies pasakos, klasikos kūriniai, autorinės pasakos, pavyzdžiui, brolių Grimmų, Charle Perrault, Ernsto Theodoro Amadeus Hoffmanno pasakos, Lewiso Carrollio *Alisa Stebuklų šalyje*, *Alisa Veidrodžio karalystėje* ir kt.

Vaikų literatūra, lyginant su suaugusiųjų literatūra, pasižymi tam tikra specifika, todėl susidurianti su kitais adaptacijos iššūkiais ir problemomis. Kuriant ir adaptuojant kūrinius, būtina atsižvelgti į specifinius vaikų poreikius: amžių, pagal jų atitinkamą mąstyseną, teksto (formos ir turinio) suvokimo galimybes. Dėl to kūrinys adaptuojamas trumpinant sakinius, atsisakant sudėtingų žodžių ar sudarant žodynėlius, lietuvinant kai kurias sąvokas ar realijas. „Adaptacija taip pat reiškia, kad knyga turi būti parašyta vaikams įdomia ir suprantama tema“ (Weinreich 2009). Adaptacijos procese svarbi ir vizualinė kūrinio pusė: iliustracijos, raidžių šriftas, poligrafijos kokybė.

Lietuvių vaikų literatūroje vienas svarbiausių pasaulinės literatūros vertėjų ir adaptacijų vaikams pradininku laikomas Pranas Mašiotas. Jis jauniems skaitytojams pritaikė ne vieną klasikinį kūrinį: D. Defo *Robinzono gyvenimas ir nuotyčiai* (1936), Jonathano Swifto *Guliverio nuotyčiai* (1938) ir kt.

1997–2002 m. Lietuvoje buvo išleista knygų serija *Iliustruota didžioji klasika*, kuri vertinama „kaip knygų rinką sujaukusią ir užteršusią“, vėliau *Jaunimo klasika*, „dar lėkštesnė ir primityvesnė“ (Urba 2008 m. vasaris). Šios serijų knygų susilaukė kritikos dėl neprofesionalių adaptavimų, trumpinimų, iškraipytų siužetų, prastų vertimų, dėl nuskurdintos literatūrinės kūrinio vertės. Ne visos adaptacijos yra nevykusios, besivaikančios pigios mados – įtikti šiuolaikiniam vaikui. Meniška, profesionaliai išversti ir adaptuoti kūriniai skatina jaunuosius adresatus skaityti, vėliau ieškoti originalaus ir nesutrumpinto kūrinio. B. Lefebvre teigimu, XXI amžiuje įvairios tekstų transformacijos, susijusios su adaptacija, vertimu, atveria plačias jų pritaikomumo galimybes jaunimui (Lefebvre 2013: 6).

Kiekviena epocha savaip aktualizuoja ir adaptuoja skirtingus to paties kūrinio aspektus. Svarbios tampa sociopolitinės aplinkybės, kultūrinės tendencijos, skaitytojų lūkesčiai. Tai suvokiama kaip adaptacija plačiąja prasme.

Intertekstualumo samprata

Adaptavimo procesai priskiriami prie hipertekstinius ryšius kuriančių reiškinių, kurie atrankos, papildymo, konkretizavimo ir aktualizacijos operacijomis transformuoja anksčiau sukurtą tekstą (Melnikova *Avantekstas*). Originaliame rašytojo tekste gali būti panaudojami skirtingi kitos kultūros tekstai: mitai, legendos, literatūros kūriniai, netgi populiarieji pasakojimai.

Intertekstualumą yra tyrinėjęs ne vienas mokslininkas: Julia Kristeva, Rolandas Barthes, Heirichas F. Plettas, Michailas Jampolskis, Irina Melnikova, Gérard Genette ir kt. Intertekstinis ryšys – teksto ryšys tarp dviejų ar daugiau tekstų (Genette 1997(a): 2–3). Tarptekstinius santykius išanalizavęs G. Genette’as yra laikomas įtakingiausiu mokslininku, sukūrusiu tarptekstinių santykių tipologiją, apibūdinamą penkiais ryšiais: intertekstiniu, architektiniu, paratekstiniu, hipotekstiniu, metatekstiniu (Genette 1997(a): 1–6). Susitikę pirmesnis „svetimas“ ir vėliau sukurtas tekstas „savas“ kuria naują dialogą.

Paratekstiniai ryšiai aptinkami kiekviename tekste (Genette 1997(a): 3). Paratekstais – pavadinimais, skirsnių pavadinimais, antraštėmis, titrais, epigrafais, dedikacijomis, pratarmėmis, iliustracijomis, interviu, kt. (Genette 1997(b)) – iš anksto stengiamasi adresato požiūrį kreipti tam tikra linkme. E. Daciūtės knygos *Meškių istorijos* dedikacijos skirtos rašytojos ir iliustratorės Rasos Kaper šeimų nariams. Tokiu būdu skaitytojo dėmesys fokusuojamas ir į suaugusiuosius. Paratekstualumas įžvelgiamas E. Daciūtės pasakų knygos *Meškių istorijos* tekstų pavadinimuose, kurie yra tapatūs kinų liaudies pasakų pavadinimams: *Tuščia puodynė*, *Stebuklingas teptukas*, *Keturios saulės*; iliustracijose, vaizduojančiomis pandas.

Iš rašytojos E. Daciūtės, 2011–2015 m. gyvenusios Kinijoje, interviu žiniasklaidoje aiškėja pasakų genezė. Viename iš pokalbių prozininkė teigia, kad, apsigyvenusi Pekine, svajojusi parašyti knygą apie Kiniją, tačiau vėliau sumaniusi meškių istorijas vaikams (Tumasonytė 2018 01 17). Iki tol kūrusi noveles suaugusiesiems, pradėjusi kurti vaikams, nes pastebėjusi, kad atžalų elgesiui naudingesnės istorijos, kuriose užkoduota tam tikra vaiko elgesio situacija. Rašytojos pasirinkti animalistiniai veikėjai meškiai – tai nuoroda į didaktinių tikslų siekiantį kūrinį (Urba 2000). E. Daciūtė internete pastebėjusi R. Kaper, jos siūtus meškučius, taip atradusi būtent meškių istorijas bei pradėjusi kurti beveik kasdien. Įkvėpta E. Daciūtė sukūrė keturių pasakų knygų seriją *Meškių istorijos: Lubinų labirintas, Medaus mainai, Svajonių sodas, Meškiai eina į mokyklą*, publikuotą 2014–2016 m.

Nuo seno Rytų kultūros paveldas Europos tautas traukė kaip egzotika, kaip kitokia kultūra. Kinijos kultūra pasižymi ilgaamže istorija ir giliomis tradicijomis. Šiuolaikinę kinų kultūrą veikia tradiciniai papročiai ir religijos, vakarietiškoji kultūra. Kinų folklorui susiformuoti įtakos turėję konfucianizmas, daoizmas, budizmas. Kai kurios kinų pasakos labai išpopuliarėjo ir pasisklido po pasaulį. Į Europą, tarp jos ir į Lietuvą, atkeliavo per vertimus. Garsios kinų liaudies pasakos ir pačioje Kinijoje turi daug variantų, yra sulaukusios daugybę perkūrimų, literatūrinių interpretacijų ar adaptacijų.

Tuščia puodyne

E. Daciūtės pasaka *Tuščia puodyne* vertintina kaip kinų liaudies pasakos *Tuščia puodyne* perpasakojimas, savotiškas „vertimas“, adaptacija lietuviškai skaitančiam adresatui. Kai kalbama apie adaptaciją literatūros medijoje, procesas įvyksta kelis kartus. Kūrinyje pirmiausia „išverčiamas“ iš kitos kalbos ir kitos kultūros, tada adaptuojamas toje pačioje literatūros terpėje: iš liaudies pasakos tampa literatūrine pasaka, tikėtina, kad dar vienu pasakos variantu. Akcentuotina, kad verčiant kūrinius, skirtus vaikams, iš vienos kalbos į kitą, susiduriama su sudėtingesnėmis problemomis negu suaugusiųjų. O’Sullivan teigimu, vertėjo balsas labiau girdimas vertime vaikams negu suaugusiųjų (2005: 105). Adaptacija dažnesnė vaikų literatūros vertimuose (Mansfield 2010: 6). Kadangi jaunesnio amžiaus skaitytojai nežino kitos kultūros, kalbos, religijos, politikos, būtina vertėjo pastanga pateikti tekstą suprantamą, tam tikra prasme pritaikomą.

Remiantis G. Genette’o hipertekstualumo santykiu, E. Daciūtės tekstas *Tuščia puodyne* – hipertekstas, o pasirinktas ankstesnis 1996 m. perpasakotas JAV vaikų rašytojos, iliustratorės Demi (tikr. Charlotte Dumaresq Hunt) kinų pasakos tekstas *Tuščia puodyne* (angl. *The Empty Pot*) – hipotekstas. Ilga adaptacijų grandinė skiria jį nuo pirminio – originalaus – teksto, nes jo pasiekiamumą, prieinamumą Lietuvos kontekste didina kinų kalbos barjeras. E. Daciūtės pasaką *Tuščia puodyne* galima laikyti vienu iš hipertekstų variantų apie tuščią puodynę.

E. Daciūtė ne tik imituoja kinų pasakos siužetą, bet drąsiai jį adaptuoja, perkuria, transformuoja. Prozininkė atsisako apibrėžto erdvėlaikio, daugybės personažų. Veikėjais, tarp jų ir pagrindinį, pasirenka vaikų mėgstamus gyvūnus – meškius.

Teksto analizės pagrindas – pirmesnio ir vėlesnio tekstų, jų pokyčių lyginimas, per kurį atsiveria naujos prasmės. Demi tekste *Tuščia puodyne* veiksmas

vyksta Kinijos imperijoje, valdomoje labai seno imperatoriaus. Palyginti su Demi tekstu, E. Daciūtė atsisako konkrečios šalies, t. y. Kinijos, nuorodos, pasirinkdama neįvardintą pasakoms charakteringą erdvę – Didžiąją girią. Kūrinio *Tuščia puodyne* numanomą veiksmo erdvėlaikį lietuvių autorė priartina labiau prie ikimokyklinio amžiaus vaikų šių dienų mokyklos, tačiau tuo pat metu išsaugodama pasakinę logiką: meškių pandų mokyklą.

E. Daciūtė nuo pirmo pasakos sakinio akcentuoja meškio Bendžio meilę mokytojui (tuo tarpu kinų pasakojimo pradžioje akcentuojama berniuko Ping meilė gėlėms). Pagrindinis herojus Bendžis labai žavisi savo išmintingu mokytoju, žinančiu visus atsakymus. Apie ankstesnę Bendžio meilę gėlėms ar augalams neužsimenama, šis motyvas praleidžiamas. Nors iš to, kaip Bendžis stengiasi užauginti augalą iš sėklos, juntama veikėjo meilė augalijai. Demi tekste Ping ir visos imperijos gyventojų meilė florai buvo išskirtinė. Imperatorius netgi nusprendžia, kad gėlės turėtų išrinkti tą vaiką, kuris tapsiąs jo įpėdiniu. O lietuvių autorės tekste teigiama, kad Bendžis stengęsis auginti augalą iš meilės mokytojui.

E. Daciūtė pasirinko mokytojo ir mokinio santykį, kuriam suteikė šiltesnį ryšį, pagrįstą ne galia, valdžia ar vaiko baime (Demi: imperatoriaus ir pavaldinių hierarchija), o abipuse pagarba bei išmintimi. Sukuriama nauja potekstė: tylus mokytojo ir mokinio susikalbėjimas, pagarbus empatiško mokytojo bei mokinio bendravimas, tėvo ir vaiko ryšys, itin vertinamas Kinijos kultūroje.

Ir Demi, ir E. Daciūtės pasakose svarbus išlieka herojaus išbandymas – išauginti gėlę / augalą, kad taptų sosto įpėdiniu / pakeistų mokytoją. Imperatorius, oficialiu kvietimu sukviets visus vaikus į rūmus, jiems buvo išdalijo specialias sėklas, iš kurių per metus reikia išauginti gražiausią gėlę. E. Daciūtė atsisakė išplėto gėlių konteksto, pasirinkdama trumpesnę išbandymo laiką – tris mėnesius, per kurį visiems klasės meškiams būtina išauginti nuostabiausią augalą. Kinų pasakojime, perpasakotame Demi, į veiksmą įtraukiami visos imperijos vaikai, o E. Daciūtė sumažino veikėjų skaičių, įtraukdama tik klasę. Per išbandymo laiką Bendžis labai stengėsi užauginti mokytojui kuo puikesnę augalą: molinėje puodyne su derlinga žeme pasodino sėklą, kas rytą ją lankydavo, laistydavo, bet niekas nedygė. Nusivylė Bendžis, nes kitų klasės draugų augalai augo, o jo – ne, dėl nesėkmės „dar labiau skaudėjo širdį“¹.

Abiejų rašytojų tekstuose tėvai pataria sūnui nešti tuščią puodynę, sakydami: „Tai yra geriausia, ką gali padaryti.“ Meškiai šaipėsi iš Bendžio su tuščia

¹ Knygoje nenurodyti puslapių skaičiai. Taip pat nėra puslapių nuorodų ir kituose E. Daciūtės pasakų tekstuose.

puodyne. E. Daciūtė suaktualina pašaipas, su kuriomis susiduria tie, kuriems kas nors nesiseka. Patyčių tema labai aktuali šiuolaikinėse mokyklose, tad prozininkė tai sąmoningai ir taikliai panaudoja savo sukurtoje pasakoje. Demi tekste imperatorius iš lėto apžiūrėjęs kitų vaikų išaugintas nuostabias gėles, bet nesakęs nė žodžio. Vėliausiai priėjęs prie Ping, kuris bijojęs imperatoriaus bausmės už nesėkmę. E. Daciūtė atsisako Bendžio bausmės baimės. Lietuvių pasakininkės – mokytojas išsyk pasukęs prie nuliūdusio Bendžio, „net nežvilgtelėjęs į puikiuosius augalus“ ir paklausęs: „Kodėl tavo puodyne tuščia?“ Lietuvių rašytoja mokytojui suteikia daugiau supratimo, jautrumo, įsijautimo. Demi pasakoje imperatorius išrenka savo įpėdiniu tą, kuris išdrįsta pasakyti tiesą: augalas neišdygęs. Abiejų pasakų atomazga tapati: sėklos buvo virtos ir negalėjo išdygti. O E. Daciūtės kūrinys užbaigiamas mokytojo šilta šypsena, nukreipta į Bendžį.

E. Daciūtei svarbiausia išsaugoti pagrindinę kinų pasakos mintį – sąžiningumą ir tiesos sakymą. Kitas reikšmingas dalykas – kito lygmens komunikacija tarp mokinio ir mokytojo, tarp vaiko ir tėvų. *Tuščia puodyne* siužetas autorės perpasakojamas, atsirenkant svarbiausius įvykius, akcentuojant naujus dalykus, aktualius šių dienų ikimokyklinukui. Rašytojai pavyko išsaugoti ir teksto rytietišką dvasią: susikauptimą, neskubėjimą. Apskritai, E. Daciūtės pasakų stiliui būdinga paprastumas, glaustumas, bet tuo pačiu poetiškumas, taikliai pavartoti palyginimai.

Stebuklingas teptukas

Kitoje pasakoje *Stebuklingas teptukas* lietuvių autorės pasirinkta kita intermedialumo apraiška – netiesioginis citavimas. E. Daciūtė pasaką *Stebuklingas teptukas* pradeda savaip, vėliau be kabučių cituodama, įterpia ir sutrumpintai perpasakoja žinomą kinų pasaką apie stebuklingą teptuką (Kinija 2020: 110), paimtą iš klabojančios, ne vieno autoriaus pasaulyje perpasakotos folklorinės kinų pasakos.

Lietuvoje tik 2020 m. ši pasaka *Ma Liangas ir stebuklingasis teptukas* publikuota verstinių pasakų iš viso pasaulio rinktinėje *Vakaro pasakos iš viso pasaulio*. Kinų liaudies pasaka *Stebuklingas teptukas* pasižymi ilga hipertekstų variantų grandine, kurios visos neįmanoma išvardyti: pasakų (tarp jų E. Daciūtės *Stebuklingas teptukas*, Hisako Kimishima *Ma Lien ir stebuklingas teptukas* / angl. *Ma Lien and the Magic Brush*, 2000, Liz Miles *Stebuklingas teptukas* / angl. *The Magic Paintbrush*, 2011, kt.), ekranizacijų (*Ma Liang ir jo stebuklingas teptukas* / angl. *Ma Liang and His Magic Brush*, 1954; *Stebuklingas teptukas* / angl. *Magic Brush*, 1955), kt.

E. Daciūtės pasakos *Stebuklingas teptukas* veiksmo vieta – meškių mokykla. Veikėjai labiausiai mėgsta klausytis senojo mokytojo istorijų. Apskritai, vienas iš knygų serijos meškius apibūdinančių bruožų – gebėjimas klausytis pasakų. Jei mokytojas eina prie Istorijų akmens (panaudoja mitais, legendomis, literatūriniais kūrinių apipintą akmens simbolių), bus sekama istorija.

Šįkart apie meškį Kun Lu (kinų liaudies pasakoje *MaLiangas ir stebuklingasis teptukas* veikia herojus – neturtingas žmogus Ma Liangas (Kinija 2020: 110)), labiausiai mėgusį piešti. E. Daciūtė pakeičia vardą, bet taip pat pasirinkdama kinišką variantą. Veikėjas susapnavęs, kad senukas jam padovanojęs teptuką ir jį radęs ryte ant pagalvės. Kun Lu padėdavęs žmonėms: nupiešdavęs, ko trūkdavę, viskas atgydavę. Tačiau piktasis meškis (plg. kinų pasaką – pavydus godus turtuolis (Kinija 2020: 110)) sumanęs pavogti teptuką. Autorė išsaugo animalistinei pasakai būdingus bruožus, veikėjus – žmones – transformuodama į gyvūnus.

Prozininkė novatoriškai akcentuoja pykčio savybę, artimesnę ir suprantamesnę vaikams, su kuria mažieji dažnai susiduria savo kasdienybėje. Tačiau piktojo meškio nupiešti daiktai neatgydavę. Pakvietus Kun Lu, šis nupiešė aukso kalną, laivą, didžiulę bangą, kuri nunešė piktąjį meškį toli toli. „Daugiau piktojo meškio niekas nematė.“ E. Daciūtė išsaugojo pagrindinį kinų pasakos siužetą, veikėjais pasirinkusi meškius, tik pavadindama juos kiniškais (kai kur lietuviškais vardais).

Per intertekstą – pasaką apie stebuklingą teptuką – autorė be atviro didaktizmo siūlo meškiams rinktis gėrį, o ne blogį, pyktį, gobšumą. Gero–blogio elgesio modeliu tampa papasakota istorija apie stebuklingą teptuką. Meškiai gali rinktis, kaip jiems elgtis. Be to, kasdien nutinkančios meškių situacijos įgyja universalumo kontekstą: vertybės nesikeičia – kinta tik epochos.

Kaip įprasta kasdienėse situacijose, E. Daciūtės vaizduojami meškiai komentuoja pasakojamą istoriją: ką jie mėgsta, ką svajoja susapnuoti. Išklause istorijos apie stebuklingą teptuką, mokytojas su mokiniais kalbasi. Rašytoja pasaką užbaigia piešti mėgstančios Uršulės pokalbiu su mokytoju:

- Na, stebuklingas teptukas, atgiję daiktai... Ar iš tiesų taip gali atsitikti?
- Kiekvienoje pasakoje yra bent krislas tiesos, – mirkstelėjo mokytojas, paėmė Uršulę už letenėlės ir jiedu patraukė mokyklos link.

Kinų pasakos intertekstas plečia pagrindinio personažo mąstymo erdvę apie kūrybą, jos refleksiją ankstesniuose pasakojimuose. Atsakymas skatina herojų susimąstyti apie save, nes neduoda aiškaus atsakymo ir skaitytojams.

Pasakoje *Stebuklingas teptukas* meškis mokomas tapyti neskubant, įsiklausant širdies. Tai būdinga *sumi-e* tapybai, arbatos ceremonijai, kt. Kuriant svarbu atvira širdis, kuriai paklūsta net dailininko teptukas.

Ši ir anksčiau analizuota pasaka *Tuščia puodynė*, pasižyminčios dvigubo skaitymo perspektyva, iš skaitytojo reikalauja kompetencijos išmanyti, būti susipažinusiam ir su kinų liaudies pasakomis, ir su ankstesnėmis adaptacijomis, kad būtų galima identifikuoti ankstesnio teksto intertekstus bei suvokti kitokią interpretaciją. Adresato sudvejinimas išplečia adresato lauką: pasaka skirta ne tik vaikams, bet ir suaugusiesiems, kurie galbūt yra susipažinę su kinų pasakomis, jų perpasakojimais. Kitu atveju, pasaka gali likti „neperskaityta“, „neišsifruota“ – neįvyks dialogas su ankstesniu tekstu.

Keturios saulės

Ši E. Daciūtės pasaka *Keturios saulės* laisviausiai perkurta, nors meniniu požiūriu nėra pati sėkmingiausia. E. Daciūtė pasakoja istoriją apie meškę Uršulę, kuri labai mėgusi piešti. Skaitant šį kūrinį, kyla aliuzija į keturių saulių motyvą. Daroma prielaida, kad jis galėtų būti atklydęs iš įvairių šaltinių, pradedant kinų mitu apie dešimt saulių ir jų atneštas nelaimės: sausrą, badą. Šaulys išgelbėjęs žmones – pradėjusi šviesti viena saulė (žr. *Šaulio I ir jo žmonos Čangės istorijoje*, Kė 1969: 141–146; kinų liaudies pasakos *Hou Yi ir dešimt saulių* variantus, pvz., Gerard 2018).

E. Daciūtės pasakoje *Vieną gražią šeštadienio popietę* meškė herojė atėjusi prie upelio ir atsidūrusi „savame pasaulyje“. Mažoji dailininkė nupiešusi keturias saules, taip pat „į visas puses išdykėliškai tekėjo upelis, besipinantis su žydinčių lubinų labirintu ir pieva, o virš jų lyg grietinėlės kremas ratu pūpsėjo debesys“. Bet pro šalį pravažiavęs Lukas sukritikavo, sakydamas, kad keturių saulių iš karto nebūna. Uršulė nupiešusi kitą piešinį pagal šio draugo patarimą. Teta Adelaidė taip pat pasiūliusi perpiešti – Uršulė nupiešusi pagal tetos siūlymą. Rozmari pasirodė, kad trūksta boružėlių, kurias Uršulė taip pat pripiešusi. Kūrinio kulminacija: „Uršulės džiaugsmas su kiekvienu piešiniu tirpo kaip varveklis pavasarį – lašelis po lašelio. Netrukus priešais gulėjo keturi primarginti lapai“. Priėjęs ponas Albertas atskleidė tiesą: „– Hmmm, gražūs darbai. Tik tarsi ne vienos meškės piešti, susimąstęs tarė senasis meškis. – Tarsi būtų paišiusios keturios, nors priešais mane – tik viena mažutė gabi piešėja.“ Mažoji veikia Uršulė supratusi tiesą: pasilikusi piešinį su keturiomis saulėmis, o iš kitų išlanksčiusi laivelius.

E. Daciūtė keturių saulių motyvą panaudojo atvirksčiai kiniškam motyvui – autentiškam vaiko stiliui saugoti ir nusakyti. Šioje pasakoje skaitytojams pateikiama aforistiškos išminties: „Meškis, kuris savo pomėgiui skiria daug laiko ir pastangų, pasiekia didžiųjų aukštumų.“ Tačiau šis posakis šiek tiek pritemptas ir atskilęs nuo teksto.

Išvados

XXI amžiuje pasaulinėje vaikų literatūroje, tarp jų ir lietuvių, tekstų adaptacijos samprata ir vertinimas pakito. Hierarchiškai antrinis adaptacijos tekstas įgijo naują lygmenį: nebevertinamas kaip „žemesnis“. Atsisakius hierarchinio vertinimo ir nutolus nuo pirminio šaltinio, atsivėrė naujos galimybės atnaujinti adaptacijos sampratą vaikų literatūroje. Remiantis G. Genette'o hiper-tekstualumo santykiu, vėliau sukurtas tekstas (hipertekstas) nėra prastesnis už vėliau sukurtąjį (hipotekstą), tačiau kuria dialogo santykį.

E. Daciūtės pasirinktų *Meškių pasakų* kūrinių analizė parodo novatorišką autorės požiūrį į adaptaciją ir kūrybą. Skirtingi adaptacijos atvejai atskleidė prozininkės kūrybišką kinų folkloro pasakų panaudojimą: nuo adaptacijos, netiesioginio citavimo iki laisvos interpretacijos.

Rašytojos pasakos kuria dialogą su kinų liaudies pasakomis, atrandant universalių tiesų, situacijų, tinkančių ir šiuolaikiniam jaunajam adresatui. Kinų pasakų intertekstai E. Daciūtės kūriniams suteikia gelmės, daugiasluoksniškumo, dvigubo skaitymo perspektyvą, kuria geba pasinaudoti kompetencijų turintis adresatas (dažniau suaugusysis).

Lietuvių vaikų literatūra E. Daciūtės dėka praturtinama tarpkultūriniais lietuvių ir kinų kultūrų dialogu. Neabejotinai, E. Daciūtė savo kūriniams prisidėjo prie kinų tautosakos, mitologijos, literatūros, kultūros sklaidos ir populiarinimo Lietuvoje.

Šaltiniai

DACIŪTĖ, Evelina. 2014. *Meškių istorijos. Lubinų labirintas*. Vilnius: Tikra knyga.

DACIŪTĖ, Evelina. 2016. *Meškių istorijos. Svajonių sodas*. Vilnius: Tikra knyga.

DEMI. 1996. *The Empty Pot: A Chinese Folktale Retold*. New York: Henry Holt and Company.

GERARD, Francis. 2018. *Houyi and the Ten Suns (Classic Chinese Tales)*. Illustrated by Yan Wensheng. London: Totem Productions Ltd.

KINIJA. 2020. MaLiangas ir stebuklingas teptukas. In: *Vakaro pasakos iš viso pasaulio*. Iliustravo Anna Láng. Vertė iš anglų k. Viktorija Uzėlaitė. Vilnius: Nieko rimto.

Literatūra

ADOMAITYTĖ, Gintarė. 2022. Apie Spragtuką ir kitus mįslingus asmenis <https://www.menobangos.lt/gintare-adomaityte-apie-spragtuka-ir-kitus-mislingus-asmenis/> [2022 07 26].

BALDICK, Chris. 2001. Adaptation. In: Chris Baldick. *The Oxford Dictionary of Literary Terms*. New York: Oxford University Press.

GENETTE, Gérard. 1997(a). *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. Transl. by Channa Newman, Claude Doubinsky. Lincoln and London: University of Nebraska Press.

GENETTE, Gérard. 1997(b). *Paratexts: Thresholds of Interpretation*. Transl. by Jane E. Lewin and foreword by Richard Macksey. Cambridge: Cambridge University Press.

GUSTAITIENĖ, Asta. 2015. Apie šiokias, tokias ir anokias 2014 m. lietuvių autorių pasakas. *Rubinitis* 1(73) <https://www.ibbylietuva.lt/rubinitis/2015-nr-1-73/apie-siokias-tokias-ir-anokias-2014-m-lietuviu-autoriu-pasakas/> [2022 07 26].

JAKONYTĖ, Loreta. 2014. Alisa iPad karalystėje (vaikų literatūra ir medijos: tarptautinių tyrimų naujovės) <http://www.skaitymometai.lnb.lt> [2021 07 20].

KĖ, Juan. 1969. *Senovės Kinijos mitai*. Vilnius: Mintis.

LEFEBVRE, Benjamin, ed. 2013. *Textual Transformations in Children's Literature: Adaptations, Translations, Reconsiderations*. New York: Routledge.

MANSFIELD, Cat. 2010. Adaptation in Children's Literature Translation: A Narrative Theory Approach <https://catmansfield.files.wordpress.com/2010/12/adaptation-in-childrens-literature.pdf> [2022 07 29].

MELNIKOVA, Irina. Avantekstas. Lietuviškų literatūros mokslo terminų žodynas <http://www.avantekstas.flf.vu.lt/lt/adaptacija> [2021 12 28].

MELNIKOVA, Irina. 2012. Adaptacijos studijos: literatūra versus kinas – vertimas ar dialogas? *Colloquia* 28, 31–54.

MUNDERZBAKAITĖ, Miglė. 2016. Adaptacija arba dviejų „tekstų“ santykis kino ir teatro medijose. *Logos* 89, 173–182.

O’SULLIVAN, Emer. 2005. *Comparative Children’s Literature*. London: Routledge.

SKABEIKYTĖ–KAZLAUSKIENĖ, Gražina. 2007. Kas yra laimė? (2016 m. pasakinė proza). *Rubinaitis* 1(81) <https://www.ibbylietuva.lt/rubinaitis/2017-nr-1-81/kas-yra-laimė-2016-m-pasakinė-proza/> [2022 07 26].

TUMASONYTĖ, Jurga. 2018. Rašytoja E. Daciūtė: nežinau, ar galima išmokti rašyti vaikams <https://www.diena.lt/naujienos/laisvalaikis-ir-kultura/kultura/rasytoja-e-daciute-nezinau-ar-galima-ismokti-rasyti-vaikams-846695> [2021 12 28].

URBA, Kęstutis. 2000. Literatūrinės pasakos įvairybė (bandymas apibrėžti). *Rubinaitis* 2(14) <https://www.ibbylietuva.lt/rubinaitis/2000-nr-2-14/literatūrinės-pasakos-ivairybė-bandymas-apibrežti/> [2021 12 28].

URBA, Kęstutis. 2008 m. vasaris. Vertimų vaikams problemos <https://www.livs.lt/turinys/276?item=276&lang=lt&layout=print> [2022 07 27].

URBA, Kęstutis. Vaikų literatūra <https://www.vle.lt/straipsnis/vaiku-literatura/> [2022 07 27].

WEINREICH, Torben. 2009. Istorija ir vaikų literatūra. *Rubinaitis* 2(50) <https://www.ibbylietuva.lt/rubinaitis/2009-nr-2-50/istorija-ir-vaiku-literatura/> [2022 07 27].

Laimutė Adomavičienė

Nepriklausoma tyrėja

laimute.adomaviciene@gmail.com

Laisvė kaip atminties ir vietos sąsaja Antano Vaičiulaičio laiškuose

GABIJA BANKAUSKAITĖ
Vilniaus universitetas
ORCID 0000-0002-3276-8159

Freedom as a Relationship of Memory and Place in the Correspondence of Antanas Vaičiulaitis

The article analyses the relationship between freedom and memories as revealed in Antanas Vaičiulaitis' (1906–1992) letters to his family and friends. In the memoirs, the connection is conveyed in a distinctive way through the places that were important for the writer. The analysis draws on two theories: Maurice Halbwachs' memory categories and Edward S. Casey's link between place and memory. Vaičiulaitis' individual experience of memories is constructed in the foreground mostly by mentioning his native land and people who were important to him. They are actualised in the letters by a horizontal axis of representation – the landscape and natural objects that are significant to the writer are arranged according to the gaze and become the repositories of his memories. The second plane is related to vertical representation, where memories are used to convey the author's sensual relationship to the place. The letters constantly recreate his habitus, the places that integrate the writer's notion of freedom, and the customs that unite Lithuanians around the world. Thus, Vaičiulaitis' constant nostalgia for freedom in his letters can be seen as a way of remembering, a unique sphere of experience, a world created through imagination, encompassing the feeling of being in a certain place.

Keywords: Antanas Vaičiulaitis, freedom, memory, place, representation, letter

1. Tyrimo prielaidos

Gausi Antano Vaičiulaičio korespondencija jau savaime laikytina laisvės siekiu, bendrinančia forma, noru pasidalyti savo mintimis ir emocijomis su artimaisiais, taip pat su būriu kultūros žmonių. Pasak N. Klišienės (2013: 6), „A. Vaičiulaičio laišškai – vertinga medžiaga jo asmenybės visapusiškumui

atskleisti, jie užpildo pripažinto ketvirto dešimtmečio literatūros meistro autobiografijos spragas. <...> tai ir informacijos šaltinis, atveriantis reikšmingus tarpukario Lietuvos, emigracinio laikotarpio literatūrinius, tarpkultūrinius ir socialinio gyvenimo diskursus, drauge liudijant savą, asmeninę patirtį.“ Diduma 1924–1992 m. rašytų Vaičiulaičio laiškų publikuota rinktinėje *Laiškai* (2013), kurią parengė N. Klišienė, I. Čiužauskaitė ir E. Juknytė. Į rašytojo asmeninių laiškų analizės lauką įtrauktinas ir pluoštelis laiškų bei jų fragmentų, spausdintų Maironio lietuvių literatūros muziejaus leidinyje *Antanas Vaičiulaitis. Archyvai* (2006), parengtame V. Paplauskienės.

Vaičiulaičio kartai išėivijoje, ypač „plunksnos žmonių“, rašytojo žodžiais tariant, bendravimui ir atminčiai aptarti skirta ne viena publikacija. Tirta asmeninė ir kūrybinė laikysena išėivijoje, prarastos tėvynės ilgesys, tremtinio dalia ir bendrystė su kitais išėiviais, kultūrinio ir literatūrinio gyvenimo formos ir kt. (žr. Kuizinienė 2003; Tūtlytė 2005: 139–142; Kolevinskienė 2007: 84–102). Kelias aspektais tirti ir rašytojo laiškai. Čiužauskaitė išsamiai tyrė rašytojo ir A. Nykos-Niliūno susirašinėjimą kaip kultūrinę-literatūrinę instituciją, veiksnią literatūros procesą išėivijoje (2015: 120–129). M. Žvirgždas (2015: 130–146), gilindamasis į Nykos-Niliūno laiškus Vaičiulaičiui ir H. Nagio epistoliką J. Aisčiui, svarstė generacijos, literatūrinės genties temą. Klišienė analizavo Vaičiulaičio intymiąją korespondenciją, skirtą žmonai Joanai Abramikaitei (2016: 20–37). Tėvynės vaizdinio kaip rojaus ir tvirtovės konstrukto laiškuose raiška tirta G. Bankauskaitės ir D. Vaišvylaitės (2019: 110–122) straipsnyje.

Vaičiulaičio korespondencijoje, ypač emigracinio laikotarpio, itin ryškus požiūris į laisvę. Jis savitai atsiskleidžia per tėvynės prisiminimus laiškuose bičiuliui Jonui Aisčiui, būsimai žmonai Joanai Abramikaitei, taip pat Bernardui Brazdžioniui, Kaziui Bradūnui:

„<...> Aš visados jaučiau, kad yra ten toli mano žemė, mano namai ir mano žmonės. Jie niekada iš akių neišklydo ir neleido dienų dulkei užnešti mano pasaulio. Su gyvu tikrumu tos vietos ir žmonės prabėgo pro mane – taip sklandžiai, regimai ir į tave žvelgdami. Jie buvo su manimi ir aš su jais, ir mes buvom tarsi vargo broliai, kurie iš tolybės stengėmės susitikti rankomis. Ir kokia gaivi buvo ir tebėra toji svajonė, viltis ir tikrumas apie grįžimą. <...>“ (Iš laiško Joanai Abramikaitei, 1948 12 14; Paplauskienė 2006: 126)

Laiškai nėra nuodugniai nagrinėti nostalgijos tam tikroms vietoms, susijusioms per prisiminimus su laisvės pojūčiu, aspektu, todėl ši analizė papildoma jau atliktus Vaičiulaičio korespondencijos, atitinkamai ir

lietuviškosios egodokumentikos¹, tyrimus. Straipsnio tikslas – remiantis Maurice'o Halbwachso atminties kategorijomis ir Edwardo S. Casey vietos ir atminties sąsajos teorija, išanalizuoti laisvės ir prisiminimų jungtį, kuri atsiskleidžia per Vaičiuliaičio laiškuose minimas jam svarbias vietas.

2. Teorinės prielaidos

Halbwachsas vienas pirmųjų savo darbuose *Les cadres sociaux de la mémoire* (1925), *La Mémoire collective* (1949) konceptualiai apmąstė humanitariniams mokslams svarbią atminties prigimtį. Jis išskyrė tris atminties kategorijas: individualią, susijusią su asmenine patirtimi, kolektyvinę, bendrą visai visuomenei, ir istorinę, sukurtą praeities tyrinėtojų (1992: 22–87). Šiame tyrime svarbiausia – asmeninė atmintis, sutelkta į individą ir per prisiminimus kurianti atminties sampratą.

Vietą kaip asmens reprezentaciją per atmintį analizuoja Casey savo darbuose *The Fate of Place: A Philosophical History* (1996), *Remembering: A Phenomenological Study* (1987), *The Edge(s) of Landscape: A Study in Liminology* (2011). Mokslininko teigimu (2001: 685), savęs ir vietos sąsajos teoriją visų pirma pagrindžia išsklaidyta, suskeldėjusi postmodernios visuomenės savastis. Padažnėjęs svetimumo pojūtis, negebėjimas savęs realizuoti, užmegzti kokybiškų santykių su aplinkiniais gali būti susijęs su itin skubiu gyvenimo tempu – prarandame pastovumą, kurį mummyse įkūnija ryšys su konkrečiomis vietovėmis ir jose patiriamais pojūčiais.

¹ Epistolikos tyrimai – gausios egodokumentikos (J. Presser terminas, žr. Berenis, V. 2013. Egodokumentų tyrimai: ištakos, metodai, perspektyvos. In: *Egodokumentai ir privati Lietuvos erdvė XVI–XX amžiuje*. Sud. A. Pacevičius. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 13–26) tyrimų dalis, siekiant atskleisti personalizuotą „aš“ istorijoje ir kultūroje. Lietuvių tyrėjai daugiausia dėmesio skyrė autobiografinės, memuaristikos ir laišku tyrimų analizei. Iš asmeninės epistolikos ryškesnių tyrimų paminėtini šie: Raškevičiūtė, J. Ž. 2011. *Janinos Degutytytės pasaulėvaizdis: poezija, laišakai, autobiografiniai tekstai*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas; Botkina, N. 2011. *Epistolinio pasakojimo struktūros ypatumai: Marinos Cvetajevovs laišakai*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas; Vanagaitė, G. 2015. *Vaižganto laišakai Klimams: laišakas kaip autobiografija*. *Acta Litteraria Comparativa* 17, 172–183; Klišienė, N. 2015. Epistolinė „dramaturgija“. Sofijos Čiurlionienės laišakai dukrai. *Literatūra* 57 (1), 43–57; Bončkutė, R., 2016. Jurgio Šaulio laišakai (1901–1907) Mortai Zauniūtei. *Res humanitariae* 19, 39–77; Kučinskienė, A. 2016. *Juozo Tumo Vaižganto epistolinis diskursas*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas; Dautartienė, M. 2017. Egodokumentų leidyba Lietuvoje 1991–2015 m.: Vytauto Kubiliaus publikuoti laišakai ir dienoraščiai. *Bibliotheca Litwana* IV, 21–40; Markevičienė, N. 2017. Balio Sruogos laišakai Valerijai Čiurlionytei: elektroninio archyvo laboratorija: tradiciniai metodai ir modernūs įrankiai. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 40, 269–317; Šmitienė, G. 2018. Paprasti laišakai: kontekstinio tyrimo metodika. *Tautosakos darbai* 55, 134–154.

Casey manymu, atmintis yra susijusi ne tik su tam tikru įvykiu, patirtu laiko tėkmėje, bet ir su erdvės bei vietos matmenimis. Pasaulis visų pirma yra patiriamas kaip erdvinis tūris, tad ir visi jame esantys objektai gali būti suvokiami tik tada, kai yra susieti su vieta, kurioje egzistuoja (1998: 4). Kadangi atmintis yra selektyvi, tam tikros vietos prisiminimuose yra aktualizuojamos. Tam tikra prasme jos įsitvirtina mumyse, tampa charakterio dalimi (2001: 688). Būtent erdvėje dažniausiai realizuojami kertiniai prisiminimų dėmenys – pirmajame plane išryškėja tai, kas daugiausia siejasi su reprezentuojama vieta, o bendrame vaizdinyje dažniausiai išvelgtinas jausminis autoriaus ir vietos santykio paveikslas (2011: 91–92).

Mokslininko nuomone, galima pastebėti glaudų ryšį tarp praeities (prisiminimų), dabarties (esamos nekintamos savasties) ir ateities (būsimų veiksmų, potyrių, pasirinkimų) – mus traukia vietos, primenančios malonius pojūčius, o tam tikri potyriai atgaivina prisiminimus apie pažįstamas vietas (Casey 2001: 686). Būtent vietų kaip patirčių talpyklų funkcija itin prisideda prie jų įsimintinumo – budri atmintis yra linkusi tapatintis su įsitikinimus ir preferencijas atitinkančiomis vietomis, o bendras pasirinkamų išskirti vietų vaizdinyje gali atskleisti konkretų socialinį ir kultūrinį kraštovaizdį.

Bendra atmintis, savitos kultūrinės tradicijos jungia žmones ir vietas. Casey (2001: 686) tai įvardija *habitus*. Jo nuomone, tai yra įpročių, elgesio ir nuostatų branduolys, egzistuojantis psichikos lygmenyje, tačiau darantis įtaką tam, kaip veikiama fiziniu lygmeniu, ir apimantis tai, ką žmogus patiria ir išskiria iš kitų pojūčių. Sociologijoje habitus siejamas su socialiai išsiskiriantis įpročiais, įgūdžiais ir nuostatomis, taip pat tuo, kaip individai suvokia juos supantį socialinį pasaulį ir į jį reaguoja (Bourdieu 1977: 224). Šios nuostatos dažniausiai sieja grupę žmonių, kurių kilmė ir auklėjimas panašūs. Casey nuomone (2001: 687), habitus taip pat reiškia judėjimą nuo išorinio nusistovėjusių papročių ir normų poveikio prie ilgalaikių nuostatų integralumo. Emociškai reikšminga vieta tampa pakartotinio eksternalizavimo reiškiniu – nuolatinio įgyto habitus atkūrimu pasaulyje. Tada vietos, kurios subjektui atrodo išskirtinai reikšmingos, tampa tam tikra jo paties realizacija fizinėje erdvėje, vidinio pasaulio išraiška.

Nors habitus reikšminys paaiškina, kodėl jaučiame trauką tam tikroms vietoms ir kodėl vienas prisimename geriau nei kitas, tikrasis tarpininkas, nuo kurio priklauso santykio su vieta sukūrimas ir vėlesnis jo išlaikymas, yra kūnas (Casey 2001: 687). Pabrėžiama, kad vietos yra transformuojamos jose gyvenančių ar veikiančių žmonių, o šiuos žmones keičia vietovių, kuriose jie veikia, kertinės struktūros. Esame linkę keisti mus supančią aplinką pagal savo poreikius, patys nejučia prisitaikydami prie jos.

3. Laisvės, atminties ir vietos sąsajos Antano Vaičiulaičio laiškuose

Situacija, kai kultūrinės tradicijos jungia žmonių grupę, atsidūrusią už įprastų jiems vietų ribų, kai ji patiria nesaugumą, kraštutines situacijas, buvo būdinga ir lietuvių išeiviams. Tą Vaičiulaitis liudija savo laiškuose: „Vis prisimenu mūsų viešnagę pas Krėvę. Man ten buvo liūdna, nes aš galvojau, kaip mes esam išrauti, *be vietos* [išskirta – G. B.], – ir tai geriausieji iš mūsų tarpo žmonių, kaip Krėvė.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1947 06 16; Vaičiulaitis 2013: 131). Išeiviai turėjo kurtis naują gyvenimą svetimoje visuomenėje, jiems buvo itin nelengva susisieti su nauja vieta ir kartu neprarasti ryšio su gimtąja žeme. Ir Vaičiulaičio laiškuose neretai pasigirsta „benamystės“ gaida:

„<...> jokiam krašte nepriprasiu ir būsiu svetimas. Gražu šen ir ten keliauti ramiais laikais. Žinosi vėl į savo lizdą parskrisi. O dabar...“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1941 09 24; Vaičiulaitis 2013: 74)

„Bet iš viso man tas gyvenimas šioj šaly rodosi toks netikras – lyg vaikščiojimas ant ledo lyčių. Turiu galvoj tokius kaip Tu ir aš – plunksnos žmones... Kodėl mudu, Jonai, negimėm kokiais kiaulių pirkliais? Tokių čia žemė.“ (Iš laiško Jonui Aisčiui, 1946 09 27; Vaičiulaitis 2013: 112)

Vaičiulaičiui teko emigruoti anksčiau už daugumą lietuvių išeivių. Išvykęs dirbti į Romą dar prieš karo pradžią, jis taip ir neišdrįso prasidėjus okupacijai sugrįžti į Lietuvą, blaškėsi tarp pasirinkimų patirdamas itin skaudžius netikėto išsiskyrimo jausmus su artimaisiais, draugais ir ypač – Tėvyne. Gavęs kunigo Jono Navicko pasiūlymą dėstyti Marianopolio kolegijoje Thompsone, JAV, ilgainiui delsė priimti sprendimą: artimieji prašė neišvykti iš Europos, kolegos rašytojai ragino grįžti į Lietuvą. Laiškai atskleidžia, kad rašytojas suvokė galimus laisvės praradimo ir okupacijos padarinius, jautė, kad vis dėlto geriau į gimtinę negrįžti. Manytina, kad viena svarbiausių priežasčių rašytojui priimti darbo pasiūlymą buvo laisvos minties raiškos galimybė. Kūrybinei rašytojo savirealizacijai buvo itin svarbi fizinį ir psichologinį saugumą, veiklos laisvę suteikianti vieta:

„Dėl ko neapsisprendžiu, tai tik vienas dalykas: mano minties laisvė. Prie tautininkų režimo buvo juoktasi iš minties laisvės: esą, reikia klausyti, o ne laisvus vėjus gaudyti. <...> Bet kas tai per darbas turėtų man būti – nepasako. <...> „Jei apsispręsi negalįs kol kas rašyti – galėsi versti klasikų“... *O mamma mia!* Apsispręsi negalįs rašyti! Aš visą laiką plunkiausi, kad

galėčiau nustverti laiko papasakoti, kas man galvoj nuo seniai sėdi, o dabar še tau, teta, ir pyragas <...> Parašė ir Grušas, kviesdamas grįžti: pas mus labai gerai, visi labai patenkinti: – tik įprasta žiūrėti, kad laiškuose iš Lietuvos labai gerai reikia komentuoti ne tiesiogine prasme, o kiek kitaip.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1940 10 25; Vaičiulaitis 2013: 62–63)

Ši laisvės ir vietos sąsaja minima ne kartą. Redaguojamame leidinyje *Studentų žodis* rašytojas džiaugiasi, kad Amerika yra laisva šalis: „Amerika mums pirmų pirmiausia buvo laisvės šalis. <...> Asmens laisvė, žodžio laisvė, spaudos laisvė, minties laisvė ir veikimo laisvė.“ (*Studentų žodis* 1942). Dienoraštyje Vaičiulaitis įrašė: „Didžiausias ir brangiausias dalykas – tai toji laisvė ir pagarba žmogui: kaip vakar man sakė – „čia jautiesi žmogus esąs.“ (Paplauskienė 2006: 95). Laiške Brazdžioniui, kai šis 1945 m. atvyko į Ravensburgą, minima, kad laisvė pirmiausia sietina su žmogaus teise gyventi nevaržomam dirbtinių sienų, taigi dvasiškai ir fiziškai laisva erdve: „Be galo man buvo džiugu, kai išgirdau Tave esant laisvame pasaulyje. <...> Medžiaginių vargų mes čion neturim. Bet dvasia skauda – visos mūsų tautos skausmas ją gelia.“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1945 08 31, Vaičiulaitis 2013: 257).

Jau nusprendęs vykti į Ameriką, 1940 m. pabaigoje rašydamas laišką Aisčiui, rašytojas išgyveno tėvynės kaip fizinės ir dvasinės laisvės erdvės praradimo jausmus, kuriuos perteikė nostalgiško atsiskyrimo proceso aprašymais. Tėvynės prisiminimai laiškuose – dažni ir skaudūs: juose judėjimas perteikiamas horizontalioje plotmėje, o emocijos įprasminamos vertikalioje, palyginant jas su laidojimu:

„Ir išeinant man taip sunku, taip graudu pasidarė, tartum sau pačiam ant grabo paskutinę lentą uždedant: jau atitrūksti kažkur nuo savo žemės, uždarai vartus į visa tai, ką mylėjai <...> Kaip džiovininkas prieš mirtį, taip ir aš noriu pratęsti savo dienas arčiau Tėvynės. Ak, man galva vos neplyšta, ir aš neesu tikras, ar paskutinę minutę imsiu ir negrišiu jon. Tu supranti: likti be savo žemės, be savo krašto bendrų rūpesčių, be savo žmonių!“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1940 10 25; Vaičiulaitis 2013: 62)

„Manęs joks skausmas nepajėgė parblokšti ligšiol, taip yra ir dabar. Netekom namų, netekom tėviškių, netekom tėvų ir mažųjų sesers vaiukučių. <...> Jei man ko gaila, ir didžiai gaila, tai to vieno daikto – savo žemės, senosios Lietuvos, ir savo namų.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1946 07 12; Vaičiulaitis 2013: 105)

Vaičiulaičio laiškuose pirmame atsiminimų plane itin dažnai minimi artimi žmonės, su kuriais jį sieja būtent laisvo gimtojo krašto prisiminimai: „<...> vis tiek kasdien iš akių neišnyksta namai ir savi žmonės, ir niekad neišnyks. Aš kitokio džiaugsmo nenoriu, kaip tik grįžti į gimtą pievą ir su mažąja sese eiti laukų taku.“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1945 11 18; Vaičiulaitis 2013: 259). Artimųjų buvimas įprasmina antrajame plane aktualizuojamą gimtosios žemės gamtą ir jos atributus. Remiantis Casey teorija, šiuo atveju nedidelis atsiminimų gabaliukas atveria daugiaplanį prisiminimą. Pasak Klišienės (2013: 11–12), „nuolatinis atsigręžimas į prarastą tėvynę, joje likusius artimuosius, atskirties, praradimo ir grįžimo vilties refleksija atveria ne tik rašytojo, bet kartu ir visos meno ir kultūros žmonių kartos, pasitraukusios iš Lietuvos, dramatišką likimą“.

Rašytojas, atsidūręs tam tikroje erdvėje, pajunta panašius potyrius į išgyventus tėvynėje ir prisiminimais sugrįžta į gimtines vietas. Tai sietina su Casey (2001: 688) išskiriamu įeinamuoju subjekto ir vietos santykiu, kai jausminiai stimulai pažadina subjekto atmintyje glūdinčių buvimo atitinkamoje vietoje prisiminimą ir jausmą, patirtą tame buvime. Mokslininko teigimu, egzistuoja toks reiškinys kaip vietos impresionizmas, dėl kurio konkrečios lokacijos prisiminimai išlieka dar ilgai po to, kai vieta jau seniai palikta. Šie prisiminimai kūne egzistuoja būdravimo būsenoje, pasiruošę iškilti kaskart, kai tik atsiranda tinkamas stimulus. Laiške Brazdžioniui užfiksuota, kad tokius prisiminimus Vaičiulaičiui ramybės minutę prišaukė pamatytos žąsys. Paukščius sekantis žvilgsnis brėžia erdvės vaizdavimo kryptį ir atkuria horizontalų gimtojo krašto peizažą, taip pat vieta susiejama su ilgesio, gailesčio jausmu per vertikale (pieva – padangė):

„Kada aš taip sėdėjau, atlėkė mano tėviškės ilgesys – toks tikras, rudenišnis. Iš šiaurės marių pulkais atskrido laukinių žąsų virtinė. Lietuvoj mane visada apimdavo ilgesys ir kažin koks giedrus gailestis, kai žydria padange sugirksėdavo jų virtinė ir traukdavo kažkur į pietus, palikdamos mane vieną, mažą ir neramų.

Taip jos lėkdavo tėviškės laukais, kaklus ištiesusios – kažkur į tolimą žemę, nežinomą kraštą.

Tai ir dabar jos parskrido, ir savo plasnojimu jos taip gaudžiai traukė į savo žemę ir į tą pievą, iš kurios aš stebėjau ilgesingą jų kelionę ir tuos neraminančius šauksmus ten padangėj...“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1948 10 06; Vaičiulaitis 2013: 282)

Malonūs pojūčiai dažniausiai būna susiję su pažįstamomis vietomis, prisiminimais apie jas (Casey 2001: 686). Vaičiulaičio laiškuose Aisčiui, siųstuose atostogaujant, taip pat rašytojo korespondencijoje būsimai žmonai Joanai dažnai atsiveria jo atsiminimų sąsajos su dabarčiai aktivalia praeitimi, išskyla bendrinantys vietos momentai. Klišienė (2013: 28) taip pat akcentuoja laiškuose Abramikaitei įžvelgtą jungiantį atminties aspektą: „Ar atsimeni?“ – nuolat pasikartojanti frazė Vaičiulaičio laiškuose. Prisiminimų, laiko, erdvės motyvai jo korespondencijoje nėra reti, bet lemiamos reikšmės turi atmintis – vidinės epistolinio subjekto tikrovės ekvivalentas, supinantis praeitį, dabartį ir tam tikra prasme ateitį.“ Ryšiu tarp praeities ir dabarties, taip pat tiltu į ateitį laiškuose įvardijamos kelios itin svarbios rašytojui atminties vietos: Panemunės šilas, tėviškės namai ir sodyba, Nemunas, Vilniaus bokštai. Tai bendros partirties vietos, jungiančios korespondentus: „Dabar Tu atėjai ir atnešei, ko man trūko – savą, brangų žmogų. Panemunės pušynų kvapą ir tą šventą lietuviško grumsto trupinėlių. Tu dabar sykiu su manim žiūrėsi, ar tolybėj nepasiilgęs Nemuno vilnys, Vilniaus bokštai – ir tėvų namas.“ (Iš laiško žmonai Joanai, 1948 12 14; Paplauskienė 2006: 126). Šiame epizode taip pat ryškėja erdvės vaizdavimo kryptis. Su kiekvienu objektu artėjama link pasakotojo. Pradedama nuo mažesnę emociją turinčių objektų ir baigiama tais, kurie rašytojui itin reikšmingi. Svarbus būdraujančių prisiminimų stimulus rašytojui – pušų kvapas. Jis Vaičiulaičiui primena Panemunės šilą, aplink kurią realizuojasi linijinio vaizdavimo perspektyva. Šis rašytojo potyris, užfiksuotas gimtinėje, emigracijoje buvo jaustas ne kartą – laiškuose aprašomi jį sukėlę prisiminimai, perteikiami horizontalia vaizdavimo kryptimi:

„Rytoj anksti rytą išvažiuoju. Šiandien gi išeisiu ir pasakysiu sudie – ir tai jūrai, amžiais ošiančiai, ir žalioms vilnims, ir ruoniams, ir toms pušims. Jos taip kvepia, ir tas pilnas sakų kvėpėjimas primena anas gražias ir brangias dienas, kada vaikščiodavau Panemunės šile, arba iš laivo išlipdavau Kačerginėje.

Aš vis galvoju, kada ten grįšim ir vaikščiosim tarp medžių, kuriuos sveikinsim kaip senus ir gerus bičiulius.

O paskui dar pamąstau, kad mudu turėtumėme gyventi kur nors kaimynystėj – arba prie pat Panemunės šilo, ar kur Antakalnio apylinkėse.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1948 09 08; Vaičiulaitis 2013: 158–159)

„Pušys kvepia kaip Panemunės šile. Tarp jų vaikščiodamas, galvoju apie Nemuno krantus ir senų dienų vasaras tenai.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1947 09 12; Vaičiulaitis 2013: 136)

Prisiminimai apie Nemuną rašytojo vaizduotei padeda kurtis savitą dvasinį pasaulį ir žymi horizontalaus kūno judėjimo perspektyvą, sietiną su ypatingu buvimo toje vietoje jausmu:

„Jei Tu atspėtum valandėlę, parašyk man porą straipsnių apie bet ką. Žinai, – parašyk apie savo tėviškę vaizdą – su ta plačia Nemuno vaga tarp kalvų ir girių.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1948 1105; Vaičiulaitis 2013: 92)

„Tave mylėdamas, vėl linkiu Tau šviesių vieškelių – ir dar kartą grįžtu į aną šviesią dieną, kai prie Nemuno krantų Tu pirmą kartą atėjai pas mane.“ (Iš laiško žmonai Joanai, 1973 12 26; Paplauskienė 2006: 132)

Viename iš laišků Brazdžioniui Vaičiulaitis pamini ir konkrečią vietą prie Nemuno – Kernuvių kalną, kurio prisiminimas padeda vizualizuoti atmintį: „Kernuvių kalnu susižavi kiekvienas, kas ateina per laukus ir staiga pamato po savo kojomis, lyg gilioje bedugnėje, platų vaizdą su sidabrine Nemuno juosta, išraityta taisyklingais vingiais.“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1986 08 26; Vaičiulaitis 2013: 360). Šiame prisiminime akcentuotina vertikalios erdvės – viršus (kalnas) ir apačia (bedugnė) – sąsaja su emocijomis, buvimu virš kažko įspūdingo, pakilimu į dangų, gimtos žemės perspektyva.

Su vertikalios plotmės vaizdavimo tendencija prisiminimuose sietinas ir Vilniaus, jo bokštų vaizdinys. Emigracijos pradžioje jis žymėjo būsimą gyvenimo viltį, o gyvenimo pabaigoje – nostalgiją jaunystei ir laisvei. Prisiminimuose išžvelgtina tendencija aplinką, objektus vaizduoti kryptimi, kuria keliauja žmogaus žvilgsnis:

„Paskutiniu metu juo daugiau galvoju apie mergaitę [Joaną Mariją Abramikaitę – G. B.], kurios vardo kadaise prašiau pasiteirauti pas Aldoną [Jono Aisčio žmoną – G. B.]. Jau metai bus – nė ženklo, nė žinios. Ar neviliotų Tavęs dar kartą su ja pereiti pro Vilniaus bokštus ir pasidalinti dangaus žvaigždes?“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1941 09 24; Vaičiulaitis 2013: 74)

„<...> kai viešbučio dvidešimtam aukšte laukdavau lifto, pro langą matydavau visą senąjį Vilnių tokia eile: Gedimino kalnas, Bernardinų bažnyčia, Šventos Onos bažnyčia, šv. Mykolo bažnyčia, Katedra su savo bokštu, Švento Jono bažnyčia ir didingas jos bokštas, ir paskui – ai-bė kitų bokštų. Aš tą vaizdą regiu tokį aiškų ir dabar, kai Tau rašau.“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1986 10 06; Vaičiulaitis 2013: 362)

Dažnai prisiminti ypatingas vietas tėviškėje ir mėgautis patiriamu laiku ir išgyvenamais jausmais Vaičiulaičiui emigracijoje padėdavo įvairiais pojūčiais užfiksuoti gamtos objektai, dažniausiai medžiai. Prisiminimai sudėlioti iš rašytojo patyrimo perspektyvos:

„Vakar mačiau – jau žydi klevai. Tėviškėj jie augo prie pat pirkios – ir tai dūgzdavo juose bitinėlis!“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1950 04 25; Vaičiulaitis 2013: 200)

„Už poros žingsnių kvepia alyvos. Jų žiedai man primena pavasarį tėviškės sode. Ten kasmet pražysdavo du alyvų krūmai ir kvepėdavo po visą sodą.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1945 05 05; Vaičiulaitis 2013: 85)

„Dabar sostinėje gražios rudens dienos. Kai rytą pažiūriu pro langą, anapus kelio liepsnoja krūmai – tokie raudoni. <...> Netoli auga vienas toks medis – patriarchas. Platus, platus ir iškerojęs kaip ta Grainio liepa. Žiūriu – jis jau nusimetęs savo lapus...“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1957 10 28; Vaičiulaitis 2013: 243)

Laisvės viltis – ateitis – laiškuose siejama su tikėjimu, kad bus sugrįžta į ypatingą rašytojui erdvę – Lietuvą, gimtinę Didžiuosiuose Šelviuose. Vyraujanti prisiminimų plotmė – horizontali, ją įprasmina judesys:

„Geriausia dovana būtų – grįžus atsisėsti ant savo tėviškės slenksčio!“ (Iš laiško K. Bradūnui, 1947 10 20; Vaičiulaitis 2013: 418).

„<...> ir tikėkim, kad nauji laikai bus geresni, teisingesni. Net jei ir stebū[u]klo reikėtų, vis tiek tikėkim. Ir štai aš laikau stebū[u]klu, kad po audrų, po tankų kautynių, po lėktuvų spiečių, po patrankų ugnies, po trėmimų ir žudynių gaunu iš tėviškės laišką: visi likę sveiki ir gyvi, kaime niekas nesudegęs; mažieji sode laksto ir obuolius skainioja. Aš galvoju ir galvoju, kada vėl su tais mažaisiais galėsiu vartytis tėviškės pievoj ir džiaugtis jų klyksmu. O ta valanda ateis <...>“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1941 11 27; Vaičiulaitis 2013: 76)

Taigi ne kartą prisiminimuose minimos Vaičiulaičiui svarbios vietos išsiskiria ir tampa itin reikšmingos likusios erdvės atžvilgiu. Kraštovaizdžio, gamtos objektai rašytojui tampa svarbių prisiminimų saugyklomis. Šių vietų minėjimas įvairiems adresatams leidžia manyti, kad jos yra įsitvirtinusios rašytojo atmintyje ir tapusios jo savasties, vertybių sistemos dalimi.

Vietos atmintį Vaičiulaičiui atveria ir draugų Aisčio ir Brazdžionio poetiniai tekstai. Jie skatina patirti ne tik bendrinančius potyrius, patvirtinančius nuolatinį susirašinėjančiųjų ryšį, bet ir tampa vizualiu stimulu, leidžiančiu perteikti emocinį autoriaus ir gimtinės santykį. Laiške Aisčiui tekstą ir horizontalią prisiminimų žvilgsnio trajektoriją sulydo ir laisvės semantiką žymi mėlyna spalva. Taip pat ji susiejama su skambėjimu, o simbiozė vertikaloje plotmėje, saulės leidimasis žemyn sužadina rašytojo emociją:

„Kai Tavęs nėra, Tavo eilės dažniau ateina pas mane. Tarpais man pasirodo, kad Tujen per mūsų vasaros laukus, lyg auką, savo rankomis neštum jas į mane – ir štai aš tave regiu artėjant tenai, kažkur mūsų tėviškių pabariais. Tos eilės man susilieja į vieną spalvą ir į vieną gaidą, ir toji spalva yra tokia maloni; tai lino žiedo mėlis, kokį aš matydavau savo laukuose prieš daugel gražių dienų. Ir ta lino spalva man truputį lyg liūdnoka, lyg baili – lygiai tokia gera ir ilgesinga, kaip anais vakarais, kada toli už mūsų girių, su kažkokiu grauduliu, lėtai sėsdavo saulutė. <...> Gal ir dabar graudu: taip aš vienas klausaus Tavo vamzdžio melodijų, mėlynos jų varsos, ir klausiuos: o kada mes begrišim namoliai?“ (Iš laiško J. Aičiui, 1949 09 01; Vaičiulaitis 2013: 184–185)

Laiške Brazdžioniui apie jo rinkinio *Svetimi kalnai* redagavimą (išleistas 1945 m. Tiubingene) Vaičiulaitis dėlioja atsimenamą laisvos tėvynės vaizdinį, perteikiantį jausminį autoriaus ir vietos santykio paveikslą, kuriantį bendrą korespondencijos pašnekovų atmintį:

„Skaitydamas Tavo eilėraščius, aš pasijutau lyg ir sugėdintas ir nužemintas: juose tiek grožybės, nuoširdumo ir gilumo! Buvau sugėdintas prieš šį grožį, su tokiu natūralumu ištryškusį tarp karo dūmų, iš tėvynės Lietuvos griuvėsių ir jos pasiilgimo. Man rodos, kad Pats jokiaj savo ankstesnėj knygoj nesi taip tikrai, atvirai ir didžiai dainavęs. Ir aš nieko nežinau, kas būtų taip jėgingai ir iš tokių širdies gelmių apsakęs mūsų Lietuvos dalią karo sukrėtime. <...> sykiu norėčiau padėkoti vardu visų Tų, kuriems Tavo poezijos žodžiai suteiks paspirties, savo žemės ir jos vargo artybės, nuoširdžių tremtinio sielos jausmų, puikių vaizdų ir aukštų minčių <...>“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1945 11 18; Vaičiulaitis 2013: 258–259)

Didžiulė Vaičiulaičio pasaulio dalis – žmonių tarpusavio santykiai, bendravimas su artimaisiais, likimo, plunksnos broliais, iškėlimas to, ką bendruomenė nori prisiminti, kas jai padeda konsoliduotis, – habitus. Rašytojas, pasitelkdamas individualią atmintį, jam emociškai reikšmingų vietų atsiminimus, socialiai konstruoja ir grupės atmintį. Vaičiulaičio epistolikoje tokia bendrinanti patirtis sietina su kasmetiniu kai kurių tautiečių ir artimų žmonių sveikinimu su tradicinėmis šventėmis. Šv. Kūčių laukimas rašytojui sukelia didžiulę nostalgiją ir prisiminimus apie tėviškę – naktis, kaip ir dangus, siejasi su vertikalia plotme ir liūdesiu, taip pat su dvasiniu pakilimu:

„Gaila, kad negalime sėsti prie Kūčių stalo savo žemėj ir savo pastogėj. Bent mintyje grįžkime į tas brangias vietas ir prie savų žmonių, kuriuos dengia tokia sunki naktis. Taip būtų miela, kad galėtum dabar pakilti, užsidėti krepšį ir eiti – eiti į Didįjį kelią ir į savo žemę.“ (Iš laiško B. Brazdžioniui, 1948 12 16; Vaičiulaitis 2013: 284)

Aisčiui skirtuose sveikinimuose Joninių proga atsiskleidžia Vaičiulaičio pastanga per abiem pašnekovams atsimenamas pažįstamas vietas svetimoje aplinkoje išlaikyti etninės kultūros tradicijas. Praeities erdvės vaizdiniuose, švenčių prisiminimuose akcentuojama lietuviška savastis ir kultūrinė atmintis. Ji susiejama ir su dabartimi. Nuolatinį namų ilgėsį, branginamas etninio tautiškumo detales ir gimtąją kalbą rašytojo sąmonėje sujungia lietuvių sąskrydis ir festivalis, įvykę rašytojo gyvenamoje vietoje. Horizontali aplinkos vaizdavimo kryptis vaizduojant objektus prisiminimuose atskleidžiai išsivijos socialinį ir kultūrinį kraštovaizdį, o dabarties ir prisiminimų jungties pojūtis realizuojasi vertikalioje erdvėje:

„Priimki kuo nuoširdžiausius mūsų sveikinimus ir linkėjimus Joninėse. Man ši šventė visados prisimena kažkaip iškilniai ir slaptiniai – su ugnimis, paparčiais, legendomis ir mūsų vasarų naktimis. Gal kur ir raganėlė padebesiais nuskriedavo.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1955 06 23; Vaičiulaitis 2013: 236)

„Kuo gražiausi linkėjimai Tau Joninėse iš mūsų visų <...>. Šioji šventė man visados primena kažkokią pilnybę ir mistiką. Tai gal atgarsiai iš mūsų senovės turto, ar gal čia atliepia gamta – vešli, pilna, auganti. Gal ir Tau vaizduojas tokios nuotaikos – ir mėlynieji tėviškės šilai, ir Nemuno vilnys, ir savi žmonės. <...> Pro mus čia nuskambėjo sąskrydis ir festivalis. <...> čiuurlioniečių dainos tebeskamba man ausyse ir veda į tėviškės laukus ir ilgesius.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1956 06 21; Vaičiulaitis 2013: 238)

Laiškuose svarbus laisvės kaip individualios Vaičiulaičio ir kolektyvinės išsivijų atminties kūrimo subjektas – tauta: „Kai tau sakau tauta – motina, tai aš fiziškai matau ir jaučiu. Tai lyg mano sena mama kentėtų – geroji, didžioji, sena mūsų visų lietuvių mama.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1941 09 24; Vaičiulaitis 2013: 74). Tautos vaizdinį papildo savęs, artimų draugų, rašytojų išsivijų kaip jos dalies matymas ir siekis visus konsoliduoti: „Gyk kuo greičiau, nes mums reikia išlikti – ligi paskutinio žlugimo ar laisvo grįžimo.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1947 06 16; Vaičiulaitis 2013: 131); „Ir keista, kad tik nelaimėj ir grėsmėj pajunti, kaip visi mes esame vieno lopšio ir vienos žemės vaikai, ir kaip arti

prie širdies kiekvienas savo tautos žmogus.“ (Iš laiško K. Bradūnui, 1948 04 02; Vaičiulaitis 2013: 421). Bendrą išeivių atminties kūrimą rašytojas sieja su kultūra, apimančia visuomeninę veiklą, literatūrą, tradicijas, taip pat su savo gyvenamąja erdve ir laiku. Net ir būdamas labai toli nuo gimtinės, ilgą laiką neturėjęs net miglotų galimybių pasiekti Lietuvą, asmeninę ir tautos laisvę rašytojas savo epistolikoje visada siejo su individualia egzistencine laikysena ir kūrybiniu tautos pajėgumu: „O dabar, be artimųjų, aš branginu kiekvieną lietuvi. <...> Tie vaikai iškovos naują kovą – laisvės ir kultūros.“ (Iš laiško J. Aisčiui, 1941 09 24; Vaičiulaitis 2013: 74).

4. Išvados

Antano Vaičiulaičio laišakai suteikia galimybę labiau pažinti kūrėjo asmenybę ir kaip tam tikra kultūros forma sujungia gyvenimą ir rašymą. Rašytojas epistoliniuose tekstuose liudija, kad susirašinėjimas, bendrinantys prisiminimai jam padeda išverti kasdienybės rutiną, vienišumą, drąsina imtis kūrybinių darbų.

Korespondencijoje analizuojant laisvės motyvą pirmiausia atsiskleidžia asmeninė rašytojo atmintis, sutelkta į gimtinę ir artimiausius žmones – draugus, gimines. Ji kuriama per prisiminimus ir yra susijusi su tam tikromis vietomis, kraštovaizdžio, gamtos objektais, tad vertintina kaip asmens reprezentacija – vaizduote kuriamo pasaulio aprašymu. Prisiminimų, siejamų su laisva tėvyne, gausa Vaičiulaičio laiškuose liudija savito pasaulio kūrimą: tam tikros juslės, pojūčiai, emocijos, kuriuos sužadina realybė, paskatina prisiminti tam tikras vietas – tėviškės namus, gimtąją sodybą, Nemuno vingius, Panemunės šilą, Vilniaus bokštus. Tai rašytojui aktualių prisiminimų saugyklos. Jie išskyla kaskart, kai tik atsiranda tinkamas stimulus. Ryšys su minėtomis vietovėmis ir jose patiriamais pojūčiais per prisiminimus liudija nuolatinį rašytojo siekį išlaikyti glaudžius santykius su jam svarbiais žmonėmis. Kiekvieną kartą gaudamas laišką, A. Vaičiulaitis džiaugiasi jo pastangų patvirtinimu – jam labai svarbus dvasinis ryšys ir nuoširdus bendravimas su pašnekovu.

Asmeninę Vaičiulaičio atmintį formuoja ne tik individualus praeities vietų, patirties, jausmų, suvokimų atsiminimas, pastovaus ryšio su jam svarbiais žmonėmis susirašinėjant palaikymas. Ją papildo ir platesnis socialinis kontekstas. Rašytoją su žmonėmis per vietas jungia ir bendra kultūrinė atmintis: iš Lietuvos atsineštų tradicijų puoselėjimas išeivijoje, nuolatinis dėmesys asmeninėms ir emigracijoje minėtoms šventėms, bendras tikėjimas laisva Lietuvos ateitimi.

Gausi ir įvairi Vaičiulaičio laisvės atmintis negali būti redukuojama į paprastą tėvynės, namų ilgesį. Jo nostalgija vietai nepriklauso nuo konkrečių prisiminimų, o veikiau yra atminties būdas – ne fiktyvus įsivaizdavimas, bet unikali išgyvenimų sritis, per vaizduotę kuriamas pasaulis, kuris apima buvimo tam tikroje vietoje jausmą. Dažnas emociškai reikšmingų vietų prisiminimas (vietos impresionizmas) rašytojo laiškuose liudija pakartotinį eksternalizavimą – ypatingo vidinio pasaulio koordinacių, sietinų su asmens vertybių sistema, atkūrimą horizontalioje plotmėje. Prisiminimų jausminiai išgyvenimai perteikiami vaizduojant vertikalią erdvę. Taip per prisiminimus tikrovėje emociškai realizuojamas Antano Vaičiulaičio vertybių pasaulis.

Literatūra

BANKAUSKAITĖ, Gabija, VAIŠVYLAITĖ, Domantė. 2019. Tėvynės vaizdinys Antano Vaičiulaičio laiškuose. *Respectus Philologicus* 36(41), 110–122.

BOURDIEU, Pierre. 1977. *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

CASEY, Edward S. 1998. *The Fate of Place: A Philosophical History*. Berkeley: University of California Press.

CASEY, Edward S. 2001. Between Geography and Philosophy: What Does It Mean to Be in the Place-World? *Annals of the Association of American Geographers* 91(4), 683–693.

CASEY, Edward S. 2011. The Edge(s) of Landscape: A Study in Liminology. In: Jeff Malpas, ed. *The Place of Landscape: Concepts, Contexts, Studies*. Cambridge: MIT Press, 91–109.

ČIUŽAUSKAITĖ, Ilona. 2015. Rūpesčiai dėl literatūros Antano Vaičiulaičio laiškuose Alfonsui Nykai-Niliūnui. *Acta litteraria comparativa* 7, 120–129.

KLIŠIENĖ, Neringa. 2013. „Buvai žmogus kaip kiti – ir tiek...“. In: Antanas Vaičiulaitis. *Laiškai*. Ilona Čiužauskaitė, Neringa Klišienė, Elena Juknytė, par. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 5–15.

KLIŠIENĖ, Neringa. 2016. Intymumas Antano Vaičiulaičio laiškuose žmonai Joanai Abramikaitei. *Teksto slėpiniai* 18, 20–37.

KOLEVINSKIENĖ, Žydronė. 2007. Vyriškoji ir moteriškoji projekcija laiškuose Nelei Mazalaitei. *Teksto slėpiniai* 10, 84–102.

KUIZINIENĖ, Dalia. 2003. *Lietuvių literatūrinis gyvenimas Vakarų Europoje 1945–1950 m.: Rašytojų draugijos veikla, kultūrinė spauda, literatūros debiutai: studija ir šaltinių publikacija*. Vilnius: „Versus aureus“.

PAPLAUSKIENĖ, Virginija, sud. 2006. *Antanas Vaičiulaitis. Archyvai*. Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus.

TŪTLYTĖ, Rita. 2005. Jono Aisčio laišakai (J. Aisčio „Laiškai 1929–1973“). *Metai* 10, 139–142.

Studentų žodis. 1942. 1.

VAIČIULAITIS, Antanas. 2013. *Laiškai*. Ilona Čiužauskaitė, Neringa Klišienė, Elena Juknytė, par. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

ŽVIRGŽDAS, Manfredas. 2015. Žemininkų laišakai neoromantikams: epistolinio etiketo bruožai. *Acta litteraria comparativa* 7, 130–146.

Gabija Bankauskaitė

Vilniaus universitetas

Kauno fakultetas

Kalbų, literatūros ir vertimo studijų institutas

Muitinės g. 14

LT-44280 Kaunas, Lietuva

gabija.bankauskaite@knf.vu.lt

Wskrzeszanie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Utopijna „Szwajcaria” krajowców

TADEUSZ BUJNICKI
Uniwersytet Warszawski
ORCID 0000-0003-2343-3696

Reviving the Great Duchy of Lithuania. The Utopian “Switzerland” of the Krajowcy

The Krajowcy movement originated at the beginning of the 20th century as a conceptualisation of a multinational, independent, and autonomous state on the territory of the former Grand Lithuanian Duchy. It was to unite three nationalities (Polish, Lithuanian, and Belarusian) into a federation. Inspired by the Swiss model, the state would be made up of nationality-based cantons which would each be guaranteed ethnic, cultural, and religious equality. The chief Democratic Krajowcy were Ludwik and Witold Abramowicz and Michał Römer. Their Conservative counterparts were Konstancja and Roman Skirmuntt and Czesław Jankowski. They presented their opinions in journalism, publishing their own press, including: *Gazeta Wileńska* (ed. Michał Römer), *Przegląd Wileński* (ed. Ludwik Abramowicz), and *Kurier Litewski* (ed. Czesław Jankowski). The inception and popularity of the Krajowcy movement spanned the years 1905–1914. After the First World War, which established the independent nation-states of Poland and Lithuania, the Krajowcy mentality was largely defeated by burgeoning Polish and Lithuanian nationalisms.

The last representative of the Krajowcy in the interwar period was Ludwik Abramowicz, who published the *Przegląd Wileński* until 1938. Up until the beginning of the Second World War, modified versions of the Krajowcy ideal were referenced by Stanisław Swianiewicz and Józef Mackiewicz.

Keywords: Krajowcy, nationality, federation, autonomy, canton, nationalism

Uwagi wstępne

Podjmując temat, nie miałem pełnej świadomości tego, jak bogatą literaturę przedmiotu ma problematyka krajowości¹. Badania nad nią obejmowały zarówno aspekty historyczne i politologiczne, jak i kulturoznawcze oraz etnologiczne. Zainteresowania skierowane na marginalny – wydawałoby się – epizod z dziejów myśli społecznej okazały się ważne nie tylko jako wypełnianie zaniedbanych obszarów historycznych, ale też przez niespodziewane znaczenie aktualne. Idea krajowa jako zasada współistnienia zbiorowości wieloetnicznych, wielokulturowych i wieloreligijnych, oparta na specyficznych tożsamościowych podstawach i tworząca projekty politycznych struktur miała więc sens wykraczający poza ramy historycznego opisu.

W eseju *Nacjonaliści i krajowcy* Tomas Venclova tak określił trwale osiągnięcie krajowego nurtu:

Krajowcy pojęli to, co my dopiero teraz zaczynamy rozumieć, że najcenniejszą i najciekawszą cechą Wilna jest jego niejedolite dziedzictwo. Oddzielali tradycję Wielkiego Księstwa od tradycji Polski [...], teraz odrębność ta kojarzy się z nowoczesnym pojmowaniem narodu (Venclova 2006: 146).

Dodajmy: także nowoczesnym pojmowaniem wieloetniczności. Podobnie – oceniając zainteresowanie historyków publicystyką Michała Römera – pisał Zbigniew Solak:

Ten renesans zainteresowania jest głównie wynikiem zwrócenia ich uwagi na koncepcję krajowości jako antytezy etnocentryzmu i nacjonalizmu. Ta anachroniczna, zdawałoby się, idea głosząca zasady przyjaznej współpracy różnych wspólnot etnicznych, po koszmarze zbrodni i wojen XX wieku, nabrała całkiem nowego znaczenia (Solak 2004: 451).

Artykuł ma charakter przyczynku do tej rozległej problematyki. Jest w znacznym stopniu kompilacją dotychczasowych ustaleń, ale jest także rekonesansem obszarów mniej rozpoznanych lub postrzeganych w innej

¹ Obok wspominających działalność krajowców zwolenników tej orientacji (Michała Römera, Ludwika Abramowicza oraz Zygmunta Jundziłła) temat podjęli badacze, tacy jak Juliusz Bardach, Jan Jurkiewicz, Roman Jurkowski, Jan Sawicki, Dariusz Szpoper, Zbigniew Solak i wielu innych; w 1999 roku ukazały się materiały konferencji *Krajowość. Tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu*.

perspektywie. Stanowi „dalszy ciąg” i rozwinięcie też mego artykułu o programie kulturalnym krajowców (Bujnicki 2021: 11–27).

„Pośmiertne życie” Wielkiego Księstwa Litewskiego

Ideologię krajową należy umieścić w kontekście „pośmiertnego życia” Wielkiego Księstwa Litewskiego w okresie rozbiorów, a ściślej w zaborze rosyjskim, w którym znalazło się ono jako tzw. Północno-Zachodni Kraj Cesarstwa Rosyjskiego obejmujący 6 guberni (wileńską, kowieńską, mińską, witebską i mohylewską) o obszarze ponad 300 tys. kilometrów kwadratowych (Bujnicki 2010: 39–56). Powodów trwałości pamięci historycznej o Wielkim Księstwie, jako o „świecie utraconym” i poddanym mitologizacji w rozległym piśmiennictwie, można doszukiwać się nie tylko w motywacjach patriotycznych i antyrosyjskich, ale też w polityce zaborcy służącej „oderwaniu” tradycji Wielkiego Księstwa od „unijnych” związków w dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów oraz wyeksponowaniu powiązań z historią i kulturą „ruską”. Co jednak szczególnie ważne – to przesunięcie zainteresowań na dawną, przedchrześcijańską Litwę. Efektem – raczej niezamierzonym – tej polityki był bogaty rozwój piśmiennictwa: prac historycznych Teodora Narbutta, Józefa Ignacego Kraszewskiego, Michała Balińskiego, dzieł literackich Kraszewskiego, Syrokomli (Władysława Kondratowicza), wreszcie problematyki czasopism *Athenaeum* pod redakcją Kraszewskiego i *Rubon*, którym kierował Kazimierz Bujnicki. Warto również pamiętać o funkcjonujących w pierwszej połowie XIX wieku strukturach społecznych i prawnych (*Statut Litewski!*) sprzed rozbiorów (szerzej o tym Bujnicki 2010: 39–56). Przykłady można mnożyć, jedno jest wszakże pewne – problematyka litewska umacniała się w literaturze polskojęzycznej. Dzięki temu kierunkowi kształtuje się typ litewskiego Polaka, który sam z reguły nazywa siebie Litwinem. Ta sytuacja społeczna i kulturowa tworzy fundament późniejszej o ponad pół wieku idei krajowej.

U jej podstaw znajduje się ogólne pojęcie kraju (krainy), kształtujące się na obszarach dawnego Wielkiego Księstwa. Następuje modyfikacja semantyczna nazwy „kraj”. Na plan dalszy przesuwa się (choć nie znika) „wielka” historia Litwy, a na czoło wydobywają się aspekty geograficzno-demograficzne oraz etnograficzne. Istotne funkcje w terytorialnym obrysie krainy pełni przy tym semantyka przestrzenna i przyrodnicza. Jej obszar wyznaczają rzeki: Niemen, Dźwina i Wilia, których znaczenia są symboliczne. Przestrzeń

kraju jest rustykalna, jeziorna i leśna. Krajobrazy litewskie określa głównie roślinność, zwłaszcza drzewa, których nazwy nabierają symbolicznych znaczeń. Syntetyczny opis „kraju” w studium Kazimierza Okulicza *Brzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznej* może najlepiej ukazuje podstawę, na której krajowcy budowali swoją ideologię:

Był to kraj rozległy, spokojny o wielkich podmokłych nizinach, pokrytych brzozą i olchą lub moczarami zwanymi „rojstem”; o falistych piaszczystych lub żwirowatych wyżynach, porośniętych świerkiem lub sosną, z krętymi rzekami, płynącymi leniwie wśród mokradła, lub wartko spieszącymi ku Niemnowi, Wilii, Dźwinie lub Dnieprowi z wyżyn żmudzkiej, oszmiańskiej, nowogródzkiej, mińskiej; kraj rozmaity w swoim krajobrazie, klimacie, języku i ubiorze ludzi, kolorze nieba i ziemi, z gęstą na północo-zachodzie, a rzadką na południowym-wschodzie szachownicą dworów i dworków, wsi i „jednosielców”, miasteczek i zaścianków (Okulicz 1972: 10).

Literatura polska o kraju

Ów obraz kraju nie tylko był bezpośrednim doświadczeniem jego mieszkańców, ale także uformowała go literatura, głównie romantyczna. W czytelniczej wyobraźni przestrzeń nabierała nowych znaczeń, pejzaż określał się emocjonalnie, a człowiek od niego się uzależniał. U podstaw krajowości znajdowało się ukształtowane przez dzieła romantyków i pozytywistów „Wielkie Księstwo Literackie” (Uliasz 2005: 20). Nina Taylor-Terlecka pisała: „Litwa to [...] najśłynniejszy *locus amoenus* w literaturze polskiej, kraina ziemskich rozkoszy” (Taylor-Terlecka 1986: 125). Nieprzypadkowo dla krajowców pejzażem wzorcowym była *Inwokacja do Pana Tadeusza*. Zbliżony do nich Marian Zdziechowski podkreślał: „Różnolity narodowościowo kraj nasz stanowi część Litwy historycznej. I nas [...] wychowywano jako Litwinów [...] w tym znaczeniu, w jakim był nim Mickiewicz” (Chocimski 1999: 13). Twórcy, kreując przestrzeń nadniemeńską, ujawniają wtopioną w nią historię i określają charakter ludzi przez ścisły związek z rodzimą ziemią. Nie tylko w literaturze romantycznej, ale także w tzw. literaturze kresowej przełomu XIX i XX wieku krajowcy mogli odnaleźć motywy odrębności kraju, które wyznaczały dawne granice Wielkiego Księstwa: krajobrazy i zróżnicowane etnicznie społeczności. Tak jest zarówno w powieściach zbliżonego do endecji Józefa Weysenhoffa (*Soból i panna*), jak i u bliższej Litwinom Marii

Rodziewiczówny (*Dewajtis, Szary proch*)². Szczególnie bliska koncepcjom krajowym była wydana w Wilnie w 1906 roku księga zbiorowa *Z nad Wilii i Niemna*. Warto podkreślić, że wymienione teksty literackie, pisane po polsku, nie tylko odtwarzały „krajową” przestrzeń, lecz także rozbudowywały ją o motywy litewskie i białoruskie, tworząc obraz wieloetniczności tego terytorium. Na takiej podstawie kształtowała się palimpsestowość tej literatury. Dodajmy, że literatura polska o tematach litewskich funkcjonowała również w tłumaczeniach na język litewski, a pisarzy określano nierzadko jako Litwinów polskojęzycznych (czy spolonizowanych). Opcją niezrealizowaną, ale pozostającą – zdaniem Czesława Miłosza – w kręgu możliwości, była postulowana przez wileńskich krajowców federacyjna (polsko-litewsko-białoruska) Litwa ze stolicą w Wilnie. Człon takiego państwa stanowiliby litewscy Polacy. W dialogu z Venclovą pisał Miłosz:

Zasadniczo powinniśmy byli uważać się za Litwinów o języku rodzinnym polskim – i kontynuować w nowych warunkach Mickiewicza „Litwo, ojczyzno moja”, co znaczyłoby tworzyć literaturę litewską w języku polskim, jako równoległą do literatury litewskiej w litewskim (Miłosz 1990: 36).

Narodziny idei „krajowej”

Początki idei krajowej można odnaleźć w działalności Neoszubrawców³ i wsparciu przez Tadeusza Wróblewskiego głównych założeń tej idei. Naczelnymi przedstawicielami orientacji: Michał Römer⁴, Ludwik i Witold Abramowiczowie, Bronisław Krzyżanowski tworzą – jak wskazuje Juliusz Bardach – skrzydło demokratyczne mające związki z masonerią i socjalistami (Bardach 1988: 265–269). Pismami, w których precyzuje się program tej orientacji, były: redagowana przez Michała Römera *Gazeta Wileńska* oraz *Przegląd Wileński* Ludwika i Witolda Abramowiczów. Obok nich kształtował się drugi nurt, konserwatywny, reprezentowany głównie przez Konstancję i Romana

² Na marginesie omówienia pisarstwa Marii Rodziewiczówny pisał Miłosz: „Ci, którzy na Litwie opowiedzieli się jako Polacy i jako mniejszość narodowa, nie byli jakimiś kolonizatorami, jakimiś Anglikami w Indiach... byli właśnie elitą narodu litewskiego” (Miłosz 1992: 38).

³ Towarzystwo Szubrawców – stowarzyszenie ideowe budowane według masońskich wzorów w Wilnie (1817–1822), reaktywowane przez Tadeusza Wróblewskiego w 1899 r., działało do 1914 r.

⁴ O związkach Michała Römera z krajowcami pisał Zbigniew Solak w monografii *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Römera 1880–1920* (Solak 2004).

Skirmunttów, Czesława Jankowskiego oraz dziennikarzy skupionych wokół *Kuriera Litewskiego*. Określając środowiska, z których wywodzili się przedstawiciele obu orientacji, należy podkreślić, że były one sobie bliskie: polskie ziemiaństwo i inteligencja o rodowodzie szlacheckim. Jednak założeniami społeczno-ideowymi obie orientacje krajowe różniły się znacznie. Dariusz Szpoper, charakteryzując krajowców konserwatywnych, wskazywał, że w stosunku do przeszłości prezentowali oni zachowawczy program, za elementy trwałe uważając hierarchiczną strukturę społeczną, rolę ważnych instytucji: Kościoła, monarchii, rodziny oraz wartości przez nie przekazywanych (Szpoper 1999: 49–113). Konserwatystów cechował także lojalizm wobec państwowości rosyjskiej, zwłaszcza wówczas, kiedy zarysowały się możliwości powstania rosyjskiej monarchii konstytucyjnej. Składnikiem nowym było rozszerzenie narodowego spektrum: akceptacja samoistności narodów litewskiego i białoruskiego, uznanie równouprawnienia Żydów. Konstancja Skirmuntt, „apologetka koncepcji krajowej”, pisała o „tutejszych” korzeniach polskiej szlachty oraz znaczeniu dwujęzyczności. Uważała, iż relacje polsko-litewskie i szlachecko-włościańskie prowadzą do uformowania się obu w jeden naród wspierający się na miłości do ziemi ojczystej:

Na całej przestrzeni dawnego W. Księstwa szlachta nasza nosi w sobie te dwa lub trzy narodowe pierwiastki, które się na życie społeczeństwa krajowego złożyły. Każdy z nas, o ile nie jest świeżym przybyszem, ma w sobie w nierównej mierze coś z Litwina i Polaka lub Rusina. Stąd wynika, że wszystkie trzy nazwy i cechy mają na ziemi naszej prawo obywatelstwa [...]. Każdy z nas, chłop czy szlachcic, na ziemi Litwy czy Białorusi równie godnie zwać się ma prawo Litwinem, Polakiem lub Białorusinem [...]. Każdemu z nas: ziemia pod stopami, niebo nad głową, wielka przeszłość krajowa – jego jest (cyt. za: Szpoper 1999: 59).

Na tej podstawie Dariusz Szpoper twierdził, że „podstawowe [...] zręby koncepcji krajowej, zakładające równorzędność narodów zamieszkujących ziemię litewskie i białoruskie, szerokiej współpracy tych narodowości pozostawały takie same” dla obu nurtów idei krajowej (Szpoper 1999: 50). Jednak mimo aktywności politycznej w środowisku ziemiańskim i Dumie oraz powołania Stronnictwa Krajowego Litwy i Białej Rusi, to zasadnicze zręby krajowości tworzyli nie konserwatyści, lecz demokraci (podkreśla to w przywoływanej rozprawie Bardach 1988: 265).

Polak litewski w koncepcji krajowców

Problemem podstawowym i trudnością dla koncepcji wspólnoty wieloetnicznej kraju była polskość krajowców. Formułując idee równości i samoistności narodowej, stawiali się oni w pozycji nadrzędnej, a nawet hegemonicznej, wobec narodowości litewskiej i białoruskiej stanowiących większość na terytorium krajowym. Polak – zajmujący wyodrębnione enklawy terytorium dawnego Wielkiego Księstwa, zasadniczo ziemianin lub „miejski” inteligent, przeciwstawiony pozycją społeczną chłopskiemu narodowi Litwinów i Białorusinów – musiał się samookreślić i ustalić relacje z tymi narodami. Stąd próby zredefiniowania etnosu Polaka jako obywatela kraju „nad Wilią i Niemnem”. To Polak inny niż ten z „Królestwa” (Koroniarz) i Galicji (Galileusz). Ta różnica była żywa także po I wojnie światowej. Pisał o niej Michał Römer:

Psychika Polaków litewskich wyrasta z wspólnego z Litwinami narodowego podłoża, co różni ich od Polaków rdzennych [...]. Polacy na Litwie stanowią typ psychiczny i związek społeczny swoisty, jeden z rdzennych krajowych (Römer 1925: 5).

W publicystyce wielokrotnie podkreśla się autochtoniczność „tubylczość” Polaków, wskazując na ich podobieństwo do innonarodowych współmieszkańców kraju. Ową odrębność akcentował anonimowy autor artykułu *Stare i młode Wilno* jeszcze w 1932 roku:

Krajowcy [...] eliminują ze swych postulatów naród polski jako całość, ograniczając swe zainteresowania jedynie do żywiołu polskiego zamieszkałego na terytorium WKL, który w ich przekonaniu, mimo wspólności językowej i częściowo kulturalnej z rdzennymi Polakami, stanowi odrębną grupę etniczną (Anonim 1932: 2).

Inny kierunek w określaniu narodowości mieszkańców litewskiej krainy lekceważy czynnik językowy, a podkreśla – jako wiążące – elementy tutejszości i lokalności. Definiując naród tego terytorium, Mieczysław Dowoyna-Sylwestrowicz w artykule *Litwini mówiący po polsku* twierdził, że ludność katolicka mówiąca po litewsku, po polsku, po prostemu (białorusku) uważa się za „jeden naród mówiący trzema językami” (Brat 1912: 13).

Problemem istotnym dla krajowców stawało się to, że Litwini, kreując nurt odrodzieńczy⁵, osiągnęli już wysoki stopień narodowej tożsamości, odrębnej od innych narodowości zamieszkujących tereny byłego Wielkiego Księstwa. Wileński Zjazd Litwinów zwołany pod koniec 1906 roku określał swoje postulaty jako autonomię ziem etnicznie litewskich, z parlamentem w Wilnie oraz dominacją języka litewskiego. W projektowanym państwie Polacy byliby podobnie jak inne narodowości mniejszością. Ową zmianę w relacjach polsko-litewskich dostrzegął Michał Römer, który pisał w liście z 1905 roku do Stanisława Gierszyńskiego:

Po raz pierwszy wyraźnie poczułem, że jest to kraj ściśle litewski, że społeczeństwo tutejsze jest litewskim, a że Polacy są tu kolonią, niesztuczną, zupełnie zlokalizowaną, a jednak odrębną od środowiska społecznego. Gdy tylko się życie społeczne obudziło, wnet charakter właściwy kraju, charakter litewski, zajął pozycję naczelną (Römer 2000: 188).

Mniej dynamicznie, ale w podobnym kierunku zmierzało odrodzenie białoruskie. W obu nurtach pojawiają się elementy nacjonalistyczne, w przypadku Litwinów wzmocnione przez nastawienie antypolskie. Ów nurt stawał się jednym z poważniejszych kłopotów ideologów „krajowych”, z jednej strony uznawali oni aspiracje i dążenia litewskie, z drugiej widzieli je przez pryzmat wspólnoty obejmującej cały obszar dawnego Wielkiego Księstwa. Dla nacjonalistów litewskich, eksponujących etniczną odrębność, ten punkt widzenia był nie do przyjęcia.

Współistnienie narodowych wspólnot

Krajowcy musieli więc uporać się z narastającym konfliktem, w którym stawali się – jako Polacy – stroną, oraz stanowczo wyrzec się konserwatywnego paternalizmu. Ludwik Abramowicz pisał w artykule *Być albo nie być*: „patriarchalny stosunek spolonizowanej szlachty do litewskiego ludu zdołał całkowicie zablokować próby porozumienia. Polacy stali się dla litewskiej ludności synonimem posiadaczy ziemskich” (cyt. za: Mackiewicz 2015: 247). Ratunkiem może być jedynie głęboka demokracyzacja ziemiaństwa i zerwanie

⁵ Odrodzenie litewskie jako nurt uświadomienia narodowego rozwijało się dynamicznie od momentu powstania pisma *Aušra* pod redakcją Jonasa Basanavičiusa (Jan Basanowicz) oraz kolejnych działań o charakterze oświatowym, kulturowym i politycznym.

z wszelkimi próbami polonizacji (*Caveant consules* – Abramowicz 1906). Na takich podstawach powstała potrzeba wyrazistego określenia celów polityczno-społecznych krajowców oraz jasnej zasady współistnienia etnicznego. Zasadą wyjściową było uzyskanie przez ziemie „krajowe” odrębności gospodarczej i kulturalnej. Podstawowym postulatem było natomiast założenie równouprawnienia politycznego wszystkich narodowości zamieszkujących ziemie litewsko-białoruskie. W roku 1906 ten kierunek reprezentowała redagowana przez Michała Römera *Gazeta Wileńska* – pismo o dość radykalnej formule, wrogie wszelkim tendencjom nacjonalistycznym, centralizującym i asymilującym. Według Ludwika Abramowicza (piszącego tu pod pseudonimem Karol Waga):

Gazeta Wileńska reprezentowała kierunek radykalny pod względem społecznym, rzucając jednocześnie hasło polityczne „obywatelstwa krajowego”, mające ułatwić zgodne współzycie z narodowościami litewską i białoruską na gruncie wspólnych ideałów demokratycznych i autonomicznych (Abramowicz 1915: 9).

Przyjmując zasadę integralności „kraju” wielonarodowego, w poglądach wyrażanych na łamach gazety negowano pojęcie „kresowości”. Jak pisał Michał Römer:

odrzucaamy stanowisko tak zwanych „kresów”, które kraje nasze – Litwę i Białoruś traktuje jako satelity czyjeś, których rozwój i bieg ma być określony prawami ciężenia ku jakiemukolwiek ośrodkowi zewnętrznemu; nas, szczerych i prawowitych obywateli Litwy i Białej Rusi, powinno obowiązywać zupełne usunięcie wszelkiej tendencji do sztucznego podporządkowania rozwoju obu naszych krajów potrzebom rozwojowym krajów ościennych⁶ (Römer 1906: 1).

Narracja historyczna, którą posługiwali się krajowcy, wspierała się przede wszystkim na dyskursie wielokulturowości. Uznawana za cywilizacyjnie wcześniejszą i szerszą kultura polskojęzyczna obejmowała – w ich pojęciu – zarówno Litwinów, jak i Polaków przyznających się do litewskich (czy

⁶ Warto wskazać, iż także po I wojnie światowej krajowcy z nieufnością odnosili się do tego pojęcia. Konstancja Skirmuntt pisała: „Kresy! Osobliwa nazwa, godna chaotycznej epoki przejściowej, nosząca w sobie pojęcie dowolnego skracania się, ściągania się lub rozszerzania w miarę potrzeb jednego narodu na ziemiach trzech narodów [...]. Pamięta się o kresach, zapomina o krajach” (Skirmuntt 1925: 5).

białoruskich) korzeni. Przy czym musi ona współistnieć z młodszą, ale dynamicznie rozwijającą się kulturą obu pozostałych narodów. Stąd np. Michał Römer w liście prywatnym do Stanisława Gierszyńskiego pisał: „Zarówno polonizowanie Litwinów, jak i litwinizowanie Polaków byłoby barbarzyństwem ze względu na ogólną kulturę krajową” (cyt. za: Solak 2004: 68).

W artykule wstępnym *Gazety Wileńskiej* deklarował ten sam autor:

Zasada usamodzielnienia obu krajów wydaje się nam jedynie zgodną ze stanowiskiem demokratycznym, bo dopiero wtedy potrzeby krajowe mogą być należycie uwzględnione, a przeto i rozwój krajowy, jako ściślej do stanu i układu potrzeb dostosowany i z nich wypływający, będzie normalniejszy i bardziej wydajny. My, obywatele Litwy i Białorusi – nie możemy być kolonistami polskimi. W tym zakresie obywatelstwa krajowego, a więc w zakresie politycznym, społecznym i ekonomicznym naszymi krajami ojczystymi są Litwa i Białoruś. Natomiast wyłącznie w zakresie kulturalno-narodowym jesteśmy synami narodu polskiego i tego pokrewieństwa naszego wyrzekać się nie będziemy i nie chcemy (Römer 1906: 1).

Poglądy Ludwika Abramowicza były podobne; podkreślał on także konieczność integracji i równouprawnienia wszystkich narodowości zamieszkujących ziemie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Jako redaktor powstałego w 1912 roku *Przeglądu Wileńskiego* podjął i zmodyfikował koncepcję krajowości, przesuując akcent z aspektu ideologicznego na „metodę postępowania” (Abramowicz 1913: 2), późniejsze okoliczności, a zwłaszcza wzmacnianie się nacjonalizmów, nakazały mu jednak wyostrzyć kwestie ideowe. Abramowicz w artykule *Kraj i naród* przyjmował założenie, że kraj to pojęcie starsze niż naród (Abramowicz 1923: 1–2) i podkreślał, że „są terytoria wielonarodowościowe, gdzie podziały etniczne nie dadzą się przeprowadzić” (cyt. za: Bardach 1988: 225).

Tak formułowana idea krajowa pozostawała w zasadniczym konflikcie z projektem Narodowej Demokracji, w którym – wychodząc z nacjonalistycznych założeń – przyjmowano koncepcje asymilacyjne i inkorporacyjne. Łączyły się one z „ideą absorpcji, zakładającą asymilację miejscowej ludności niepolskiej” (Bardach 1988: 263). Dawne Wielkie Księstwo Litewskie miało być wcielone w terytorium – wcześniej (w schyłkowym okresie zaborów) autonomicznego Królestwa Polskiego, później niepodległego państwa polskiego. Stąd ostry, narastający konflikt obu nurtów, zakończony – już po I wojnie światowej – porażką krajowców.

Miejsce Wilna

Istotne miejsce w projektach krajowców zajmowało Wilno. Tu bowiem mieściło się ich centrum ideowe, wychodziły pisma oraz działali główni przedstawiciele. Wilno – jak pisał Czesław Miłosz – miało charakter enklawy, było miastem „pomieszanych, zachodzących na siebie stref, jak Triest albo Czerniowce” (Miłosz 1990: 35). Miastem wieloetnicznym, z dużą mniejszością żydowską, ale i z prężnymi ośrodkami kulturowymi: litewskim oraz białoruskim. Nie ulega wątpliwości, że w każdej wersji państwowości kraju, który mógł się nazywać Litwą bądź Litwą i Białorusią, jak pisał Miłosz: „Jedyni spośród mówiących po polsku wilnian »krajowcy« Wilno uważali za stolicę, nie za prowincję” (Miłosz 1990: 35). W tej wersji Wilno byłoby stolicą bez dominacji którejkolwiek narodowości. Co nie oznacza, iż presja polskości nie byłaby jednak najsilniejsza. Marta Mackiewicz zwraca w swoim artykule uwagę na opinię Ludwika Abramowicza, że

Wilno, tak niejednorodne pod względem etnicznym i kulturowym, powinno posiadać nie tylko kilka bibliotek, zaopatrzonych w tytuły polskie, litewskie, białoruskie, żydowskie, instytucji naukowych, lecz także otwartą na wielonarodowość wszechnicę (Mackiewicz 2015: 249).

Projekt państwa krajowców

Apogeum działalności i formułowania społeczno-politycznej koncepcji „krajowej” przypada na okres rewolucyjnego wrzenia 1905–1906 roku i wyborów do I Dumy (zob. Mackiewicz 2015: 243–255). Zasadniczy, powstający wówczas projekt polityczny krajowców dotyczył struktury wyobrażonego „państwa”. Pojawiały się alternatywy: autonomii, federacji i kantonalności, z możliwością różnych wariantów i kombinacji. O wyborze koncepcji mogły decydować zewnętrzne realia polityczne: w czasie zaborów punkt docelowy miałyby stanowić autonomia wewnątrz rosyjskiej monarchii. Powstałe w 1904 roku koło autonomistów domagało się według Michała Römera, aby

konstytucja rosyjska opierała się na zasadach wolnej federacji krajów (w granicach etnograficznych), które wykazały swą indywidualność narodową i które żądają samodzielności (Litwa, Polska, Finlandia, Ukraina); stosunek wzajemny krajów zespolonych, a także ich prawa i obowiązki wzajemne w zakresie ekonomicznym, politycznym i kulturalnym – mają

być określone przez zgromadzenie obranych w tym celu przedstawicieli wszystkich krajów, którzy się mają kierować ustawami, opracowanymi i przyjętymi przez kraje zespolone; w zrzeczeniu tym Litwa ma być organizmem odrębnym, którego urządzenie polityczne będzie ustanowione przez mieszkańców ziemi litewskiej w osobie ich przedstawicieli, wybranych do sejmu w Wilnie na zasadach głosowania powszechnego, równego, tajnego i bezpośredniego; autonomia konstytucyjna Litwy powinna się opierać na zasadach demokratycznych, zapewniając równe prawa dla wszystkich mniejszości narodowych wewnątrz kraju (Römer 1908: 348, cyt. za: Mackiewicz 2015: 244–245)⁷.

Wzór takiej autonomii już istniał w rosyjskim imperium – Finlandia. Natomiast w sferze raczej odległej, ale traktowanej jako pożądana, mieścił się szwajcarski model kantonalny. Na jego atrakcyjność wskazywał pochodzący z dawnych Inflant socjalista Bolesław Limanowski, którego związki z krajowcami (m.in. Michałem Römerem) były wyraźne. Okres I wojny światowej i lata powojenne wzmocniły koncepcje federacyjne niepodległego państwa utworzonego na terytoriach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. W każdym przypadku pojawiały się problemy etnicznych relacji wewnętrznych oraz stopni i charakteru wolności: politycznej, społecznej, religijnej, które uzależniały się od przyjętych formuł ustrojowych – demokratycznego republikanizmu czy monarchii (konstytucyjnej). Formulowano koncepcję „dwuszczeblowości”: jako państwa kantonalnego lub Litwy historycznej ze stolicą w Wilnie, podzielonej na prowincje autonomiczne (Bardach 1988: 271–272). Niejako równoległe wobec tych większych struktur państwowych pojawiały się projekty samorządowe, które – w koncepcji konserwatywnej – mogły zastąpić autonomię. Otwarta pozostawała kwestia sposobu, w jaki miałyby się w takim państwie łączyć ze sobą narodowości. Ich przestrzenne „rozproszenie” mogło bowiem stanowić, i stanowiło, poważny kłopot. Wspólnota obywatelska mogła nie wystarczyć, a konfliktogenne stawały się sprawy mniejszościowe. Trudny do rozwiązania był problem żydowski – zwłaszcza w miastach, w których Żydzi stanowili poważny, a nawet większościowy odsetek mieszkańców. Pozornie niekłopotliwa kwestia „tutejszości”, labilnej wobec deklaracji przynależnościowej⁸, mogła okazać się polem rywalizacyjnych działań

⁷ Jednak w dalszej części książki *Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego* Römer pisał o niemożliwości porozumienia.

⁸ O „tutejszości” pisał J. Bardach: „Szczególnej uwagi wymaga żywa, zwłaszcza na ziemiach o większości białoruskiej, kwestia dosyć licznych »tutejszych« grup o niesprecyzowanej

asymilacyjnych do różnych narodowości. Zasadnicza zgoda co do podstawowej relacji trzech narodów: Litwinów, Polaków i Białorusinów kryła jednak niebezpieczeństwo dominacji. Dlatego krajowcy zwykle poruszali się w sferze sformułowań ogólnych, natomiast problematykę szczegółową odsuwali na plan dalszy. Wyobrażenie kraju multikulturowego, w którym tożsamość jest kilkustopniowa i labilna, było bowiem trudne do pogodzenia z zasadą centralnego rządu państwem jako wyodrębnioną instytucją polityczną.

Koncepcja kantonalna

Prawdopodobnie z tych powodów spore zainteresowanie budziła koncepcja kantonalna. W wersji Bolesława Limanowskiego kantony miały być cztery – z Łotwą (Bardach 1988: 271). Zasadniczo jednak skłaniano się do trójczłonowego podziału: kanton litewski z Kownem, polski z Wilnem oraz białoruski z Mińskiem. Jak pisze Helena Romer-Ochenkowska, Ludwik Abramowicz skłaniał się ku dwukantonowości („Chciał [...] autonomii co najmniej, unii lub dwukantonalnego kraju”)⁹. Niezbyt jednak wiadomo, o jakie kantony chodzi: litewski i polski czy litewski i białoruski, co mogłoby nawiązywać do struktury Wielkiego Księstwa.

W niektórych wypowiedziach pojawiały się i inne wzorce. Stanisław Narutowicz uważał, że Polacy na Litwie są jak Walonowie w Belgii (Bardach 1988: 268).

Ale jak wyznaczać subgranice projektowanych kantonów? Tym bardziej że krajowość zakłada koniecznie stan osmozy, przenikania się etnosów i kultur na całym terytorium. Koncepcja społeczeństwa obywatelskiego, reguły równości narodowościowej, zasada nieantagonistycznego współistnienia, a odrębności kulturowe, językowe, religijne czy emocjonalne – mogą się bowiem stać czynnikiem destrukcyjnym. Dariusz Szpoper, odwołując się do opinii Zygmunta Jundziłła, nie bez racji określił ideę krajową jako „swoisty fenomen idealistycznej nadbudowy nad realizmem faktów” (Szpoper 1999: 51).

świadomości narodowej, więc podatnych często na asymilację przez środowiska atrakcyjne kulturalnie, społecznie czy wyznaniowo [...] – i dodawał badacz – w warunkach Litwy historycznej »tutejszość« wiązała się w pewnych środowiskach z inną specyficzną formą świadomości, mianowicie z świadomością krajową” (*O świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi w XIX i XX wieku*, w: Bardach 1988: 194).

⁹ Informacja za pamiętnikiem Heleny Romer-Ochenkowskiej zachowanym w wileńskiej Bibliotece im. Wróblewskich Litewskiej Akademii Nauk, cytowanym przez M. Wojtackiego (2016: 132).

Pojawiająca się później koncepcja federacji, której naczelnym wyrazicielem był Józef Piłsudski, budziła nieufność krajowców, przede wszystkim dlatego, że jej głównym członem miała być niepodległa Polska. Odstąpił od niej Michał Römer po niepowodzeniu w rozmowach z Litwinami (Solak 2004), sprzeciwiał się jej uznający niepodległość i suwerenność Litwy Ludwik Abramowicz, który w 1921 roku pisał, polemizując ze Stanisławem Catem-Mackiewiczem:

„krajowość” nie stanowi bynajmniej skrajnego skrzydła federalizmu, lecz jest koncepcją opartą na zgola odrębnych przesłankach. Podstawą federalizmu jest w pierwszym rzędzie tradycja [...], która stanowi najważniejszy właśnie czynnik twórczy idei federacyjnej. Natomiast „krajowość” wychodzi z nowoczesnych założeń demokratycznych i z realistycznego poczucia tendencji rozwojowych, które kierują kraj nasz na drogę bytu samodzielnego i zgodnego współżycia wszystkich narodowości kraj nasz zamieszkujących (Abramowicz 1921: 14).

Zmierzch idei krajowej

Idea krajowa w zderzeniu z rzeczywistością wojenną i powojenną nabiera cech idealizacyjnych i coraz wyraźniej z projektu możliwego do zrealizowania staje się utopią. Dominować w niej zaczynają czynniki emocyjne, życzeniowość bierze górę nad realną oceną sytuacji. Kreowana przez krajowców zgoda narodowości ponosi klęskę w zderzeniu ze wzmacniającym się nacjonalizmem. Ich koncepcja już na początku wymagała dookreśleń tożsamościowych oraz wyboru kryteriów wyznaczających minimum wspólnych elementów je określających. W rzeczywistości różne składniki etniczne, kulturowe, religijne pozostawały w stanie płynnym i nieostrym. Tożsamość pod wpływem rozmaitych bodźców ulegała osłabieniu i asymilacji do silniejszego z partnerów. Tym bardziej że następowało zderzenie z konkurencyjnymi, mocno artykułowanymi tożsamościami o podstawach nacjonalistycznych. Michał Römer już po wyborze opcji litewskiej pisał o krajowcach jako naiwnych utopistach, powracających do anachronicznych struktur Wielkiego Księstwa Litewskiego. Natomiast w *Dzienniku*, w zapisie z 2 stycznia 1920 roku określił kierunek polityki polskiej jako „fałszywy”, a litewskiej – jako „słuszny”. Podkreślił jednak: „Co do nacjonalizmu – to jest on bodaj w tymże samym stopniu i u Litwinów, i u Polaków. Z jego ideologią jako taką nie solidaryzuję się [...]” (cyt. za: Solak 2004: 435).

Krajowcy i Litwa Środkowa

Powstanie Litwy Środkowej stało się katastrofą idei krajowej. Rozbudzone początkowo odezwą Piłsudskiego z 1919 roku¹⁰ nadzieje na prawo wyboru drogi okazały się nierealne. Wejście dywizji Żeligowskiego do Wilna i utworzenie „sezonowego” państwa – Litwy Środkowej – miały wymusić na Litwie, już niepodległej, zgodę na federację z Polską. Jednak to właśnie w Litwie Środkowej wzmacniały się, podsycane przez endecję, tendencje bezwarunkowej inkorporacji. Pomysł, że Litwa Środkowa stanie się polskim kantonem w trójkantonalnej Litwie, która połączy się z Rzeczpospolitą Polską, nie wypalił. We wznowionym w 1921 roku *Przeglądzie Wileńskim* już w pierwszym numerze pisano, że zajęcie Wilna przez Żeligowskiego było „całkowitym zaprzeczeniem [...] ideałów wolności, równości i braterstwa” (Anonim 1921: 1). Krajowcy: Tadeusz Wróblewski, Ludwik Abramowicz i nieco później Witold Abramowicz zademonstrowali swój sprzeciw; Michał Römer wybrał – mimo oporów – Litwę. Sejm Litwy Środkowej, zbojkotowany przez mniejszości¹¹, a zdominowany przez nacjonalistów, wystąpił o inkorporację, po której Wilno i Wileńszczyzna stały się województwem w II Rzeczypospolitej. Bez zapowiedzianych wcześniej – nawet minimalnych – elementów autonomicznych.

Litwini publikują po polsku

Warto zwrócić uwagę, że w Wilnie w latach 1919–1921 – do deportacji na Litwę 4 lutego 1922 roku z nakazu Tymczasowej Komisji Rządzącej Litwy Środkowej 33 działacze litewskich (Makowski 1986: 39) – rozwijało się bogate piśmiennictwo w języku polskim kierowane do „potencjalnych” Litwinów zamieszkujących Wileńszczyznę. Było to jeszcze jedno wyzwanie pod adresem krajowców, gdyż owa zbiorowość niedookreślonych „tutejszych” mogła okazać się bardziej podatna na wpływ litewski i osłabić człon polski w projektowanym kantonalnym kraju. Powstają wówczas redagowane przez Michała

¹⁰ W odezwie można było przeczytać: „Chcę dać wam możliwość rozwiązania spraw wewnętrznych, narodowościowych i wyznaniowych tak, jak sami sobie tego życzyć będziecie, bez jakiegokolwiek gwałtu lub nacisku ze strony Polski” (*Monitor Polski* z dn. 28 IV 1919, cyt. za: Miłosz 1999: 15).

¹¹ W *Przeglądzie Wileńskim* (nr 7–8 z 1921 roku: 2–4) opublikowano *Uchwałę Białoruskiego Komitetu Narodowego, Oświadczenie Komitetu Litewskiego i Deklarację grup żydowskich* – wszystkie negatywne wobec systemu wyborczego.

Birżyszkę czasopisma *Głos Litwy* i *Echo Litwy*, pojawiają się jednodniówki pod charakterystycznymi tytułami: *Litwa Niepodległa*, *Niech żyje Litwa*, *Jeszcze Litwa nie zginęła* itp. Ukazują się publikacje popularyzatorskie, tłumaczenia z litewskiego i oryginalne teksty literackie. Michał Birżyszka przedstawia *Skrót dziejów piśmiennictwa litewskiego* (1919), a szczególnego znaczenia nabierają liczne (nie zawsze udolne) tłumaczenia dawniejszych i współczesnych litewskich twórców: Kristiana Donelaitisa (Kristijonas Donelaitis) fragment *Czterech pór roku*, Simonasa Daukantasa *Jak walczyli dawni Litwini* (1921), Antanasa Baranauskasa *Poezje litewskie* (1921), Maironisa (Jonas Mačiulis) *Młoda Litwa* (1920) oraz opublikowany w *Echu Litwy* Vincasa Kudirki *Hymn narodowy*. Wszystkie te publikacje mają kształtować pożądany obraz polskojęzycznego Litwina, którego świadomość powinna być identyczna ze świadomością Litwina etnicznego. Tę kontekstu nie sposób pominąć, przedstawiając międzywojenną sytuację krajowców.

Idea krajowa w międzywojniu

Idea krajowa obumierała w międzywojniu. W latach 1921–1922 spór o ideę krajową i jej polityczną funkcję z *Przeglądem Wileńskim* prowadziła *Gazeta Krajowa*, która, sprzedana grupie ziemian z kresów wschodnich (tzw. żubrom), przekształciła się w propagujący ideę mocarstwową dziennik *Słowo* pod redakcją Stanisława Cata-Mackiewicza (Wojtacki 2016: 131–132). W rezultacie ideę krajową podtrzymywał „Ostatni Mohikanin”, redaktor *Przeglądu Wileńskiego* Ludwik Abramowicz¹². Krytyczne nastawienie do stosunków z Litwą, uznanie, że polityka narodowościowa na Wileńszczyźnie jest zdecydowanie niewłaściwa, wyostrzyło się na początku lat trzydziestych. Abramowicz na łamach pisma bronił mniejszości litewskiej i białoruskiej na Wileńszczyźnie, drukował materiały o niepodległej Litwie, starał się podtrzymać pamięć o krajowości (Abramowicz 1936: 1–2). W *Przeglądzie Wileńskim* – obok Abramowicza – publikowali wówczas: Michał Römer, Bolesław Szyszkowski, Litwini – Jeronimas Cicėnas i Rapolas Mackonis, Białorusini – Stanisław Hrynkiewicz i Antoni Łuczkiwicz. Warunki wydawania pisma stały się szczególnie trudne po 1933 roku, kiedy dochodziło wielokrotnie do konfiskat, głównie artykułów dotyczących ówczesnych stosunków polsko-litewskich. „Do gwałtownego pogorszenia się sytuacji krajowego periodyku doszło na przełomie lat 1935 i 1936” – pisał

¹² O losach *Przeglądu Wileńskiego* szerzej pisał M. Wojtacki (2016: 129–149).

Maciej Wojtacki – i nastąpiło to po objęciu urzędu wojewody wileńskiego przez Ludwika Bociańskiego. Insynuacje, że *Przegląd* jest ekspozyturą państwa litewskiego szkodliwą dla interesów Polski, stały się podstawą nadzoru prasowego i kolejnych konfiskat (Wojtacki 2016: 140).

Natomiast nową jej wersję próbował rozpropagować na łamach czasopisma *Włóczęga* Stanisław Swianiewicz (Dąbrowski 2014: 35–46). W artykule *Nasza krajowość* eksponował „kult tradycji” byłego Wielkiego Księstwa oraz ideę jagiellońską połączoną z zasadą mocarstwowości państwa¹³. Swianiewicz jako formę wielkiej federacji postrzegał Związek Pan-Bałtycki, który miał objąć kraje bałtyckie i Polskę¹⁴. Federacji, której wzór mogłaby stanowić Szwajcaria:

Gdyby na terenach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz na terenach polskich i ukraińskich zapanowały stosunki narodowościowe podobne do szwajcarskich, moglibyśmy się stać poważnym współczynnikiem organizowania świata cywilizacji zachodniej¹⁵.

W 1938 roku przestaje wychodzić *Przegląd Wileński*. W artykule *Pożegnanie* Ludwik Abramowicz jako przyczyny podawał własną chorobę i represje, jakie spotykały periodyk. Jednak według Macieja Wojtackiego decyzja ta nie była ostateczna. Z treści dokumentu skierowanego do starosty grodzkiego z 17 grudnia 1938 roku wynika, że „działalność pisma [...] nie została definitywnie zawieszona. W swej deklaracji L. Abramowicz potwierdzał bowiem, że nadal pełni funkcję wydawcy i redaktora odpowiedzialnego *Przeglądu Wileńskiego*”. I dodawał autor artykułu: „Można więc wnioskować, że »ostatni Mohikanin« krajowości nosił się z zamiarem wznowienia działalności pisma, co ostatecznie uniemożliwiła choroba i śmierć” (Wojtacki 2016: 147), która nastąpiła niedługo później, 9 marca 1939 roku. Z tym wydarzeniem wiąże się ostateczny koniec idei krajowej. Co prawda, jeszcze w *Słowie* redagowanym

¹³ O sensie politycznym idei jagiellońskiej w ramach programów federalistycznych pisał sarkastycznie Józef Mackiewicz: „Miały one [...] tę jedną wspólną cechę, że w mniejszym lub większym stopniu (a do nich należy zaliczyć również próby Piłsudskiego) wychodziły z założenia polskiej racji stanu, polskiego interesu państwowego jako nadrzędnego, a Litwie i Białorusi udzielały jedynie (nieraz trzeba przyznać bardzo dużych) korzyści i przywilejów, ale drugiego, niesuwerennego stopnia [...]. Poza tym z wielu tych koncepcji wyłaziła nieszczerłość, chwyt, taktyka polityczna, maskowana konspiracja...” (Mackiewicz 1954: 84).

¹⁴ W wygłoszonym w Paryżu referacie Michał Römer mówił, że „Polska winna by stanowić łącznik grupy bałtycko-skandynawskiej i bałkańsko-naddunajskiej w przyszłej organizacji międzyregionalnej Europy” (cyt. za: Łossowski 1997: 302).

¹⁵ Zob. *Nasza krajowość* S. Swianiewicza (1933: 3); później artykuł polemiczny z *Przeglądem Wileńskim* pt. *Nasze stanowisko* (Swianiewicz 1934: 1–2).

przez Stanisława Cata-Mackiewicza można odnaleźć zanikające pogłosy tej idei, a po raz ostatni – już w czasie wojny – w redagowanej przez Józefa Mackiewicza, brata Stanisława, *Gazecie Codziennej* powrócą niektóre elementy krajowej ideologii, ale – jak pisał znacznie później redaktor gazety – nieudanej. Wychodząc z założenia, że niepodległość krajów północno-wschodniej Europy może istnieć tylko w organicznym związku, Józef Mackiewicz podkreślał, iż kontynuuje ideologię Ludwika Abramowicza:

Zgłaszając swe prawa do sukcesji po Wielkim Księstwie Litewskim [...] w Wilnie jego stolicy, wydało mi się zarówno jedynie logicznym wyzyskaniem doświadczeń z fatalnych błędów popełnionych w latach 1918–1922, jak przede wszystkim jedynie uczciwym rozwiązaniem, podjęcie tego programu nie w reprezentacji interesów Polski, a właśnie w interesie Litwy. Ściśle mówiąc, wszystkich ziem i wszystkich ludzi zamieszkujących tereny byłego Wielkiego Księstwa. Takie miało być założenie ideowe czy też idealne *Gazety Codziennej* (Mackiewicz 1954: 86).

Pisał następnie autor artykułu o napotkanych przeszkodach i wrogości ze strony władz litewskich oraz części polskiej opinii publicznej jako o czynnikach, które uniemożliwiły realizację tego programu. Pozostał sentyment do przeszłości i idei krajowej. W rocznicę śmierci Ludwika Abramowicza Teodor Bujnicki ogłosił wiersz *Tutaj* poświęcony jego pamięci (Wojtacki 2016: 147).

Podzwonne idei krajowej przedstawił najwyraźniej Michał Römer, już w czasie wojny publikując w *Gazecie Codziennej* artykuł także przypominający Ludwika Abramowicza, w którym podkreślił główną – jego zdaniem – cechę krajowości:

Istotą kierunku krajowego jest to, że koncepcji kresowej Litwy przeciwstawił dośrodkową koncepcję Litwy jako kraju mającego osobowość polityczną własną i odmienną w społeczności ludzkiej świata (Römer 1940: 3).

Bibliografia

ABRAMOWICZ, Ludwik. 1906. Być, czy nie być? *Gazeta Wileńska* 9.

ABRAMOWICZ, Ludwik. 1906. Caveant consules. *Gazeta Wileńska* 37.

ABRAMOWICZ, Ludwik. 1913. Stanowisko krajowe a idea narodowa. *Przegląd Wileński* 13–14, 1–3.

- [ABRAMOWICZ, Ludwik] Karol Waga. 1915. Dziesięciolecie prasy polskiej na Litwie. *Zwierciadło Polskie* 9, 88–100.
- ABRAMOWICZ, Ludwik. 1921. Analiza programów. *Przegląd Wileński* 7–8, 14.
- ABRAMOWICZ, Ludwik. 1923. Kraj i naród. *Przegląd Wileński* 13, 1–2.
- ABRAMOWICZ, Ludwik. 1936. Trzydziestolecie idei krajowej. *Przegląd Wileński* 5, 1–2.
- ANONIM. 1921. Reakcja. *Przegląd Wileński* 1, 1.
- ANONIM. 1932. Stare i młode Wilno. *Przegląd Wileński* 12, 1–3.
- BARDACH, Juliusz. 1988. Krajowcy, federaliści, inkorporacjoniści. In: Juliusz Bardach. *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 191–246, 260–279.
- BRAT [Mieczysław Dowoyna-Sylwestrowicz]. 1912. Litwini mówiący po polsku. *Lud* 2, 12–13.
- BUJNICKI, Tadeusz. 2010. Życie pośmiertne Wielkiego Księstwa Litewskiego. In: Tadeusz Bujnicki. *W Wielkim Księstwie Litewskim i w Wilnie*. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 39–56.
- CHOCIMSKI, Zenon. 1999. Przedmowa. In: Marian Zdziechowski. *Widmo przyszłości*. Warszawa: Fronda, 11–26.
- BUJNICKI, Tadeusz. 2021. Wokół zapomnianej tradycji. Program kulturalny krajowców. Kilka uwag wprowadzających do tematu. In: Wojciech Lis, red. *Kultura polska na Litwie*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 11–27.
- DĄBROWSKI, Przemysław. 2014. „W poszukiwaniu syntezy”. Krajowość i próby znalezienia „optymalnego” wyjścia dla rozwiązania konfliktu polsko-litewskiego w okresie dwudziestolecia międzywojennego na łamach wileńskiego „Włóczęgi” (1932–1936). *Studia Prawnoustrojowe* 26, 35–46.
- JURKIEWICZ, Jan, red. 1999. *Krajowość. Tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998)*. Poznań: Instytut Historii UAM.
- ŁOSSOWSKI, Piotr. 1997. *Stosunki polsko-litewskie 1921–1939*. Warszawa: Instytut Historii PAN Polskiej Akademii Nauk; Łowicz: Mazowiecka Wyższa Szkoła Humanistyczno-Pedagogiczna.

MACKIEWICZ, Józef. 1954. O pewnej ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim. *Kultura* 11, 81–95.

MACKIEWICZ, Marta. 2015. Myśl społeczno-polityczna krajowców na łamach „Gazety Wileńskiej” (1905–1906). In: Paweł Fiktus, Henryk Malewski, Maciej Marszał, red. „Rodzinna Europa”. *Europejska myśl polityczno-prawna u progu XXI wieku*. Wrocław: E-wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa; Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, 243–255.

MAKOWSKI, Bronisław. 1986. *Litwini w Polsce 1920–1939*. Warszawa: PWN.

MIŁOSZ, Czesław. 1990. Do Tomasa Venclovy. In: Czesław Miłosz. *Zaczynając od moich ulic*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 31–45.

MIŁOSZ, Czesław. 1992. Rodziewiczówna. In: Czesław Miłosz. *Szukanie ojczyzny*. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 11–45.

MIŁOSZ, Czesław. 1999. *Wyprawa w dwudziestolecie*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.

OKULICZ, Kazimierz. 1972. Brzask, dzień i zmierzch na ziemiach Litwy historycznej. Szkic historyczno-publicystyczny. In: Kazimierz Okulicz. *Pamiętnik wileński*. Londyn: Polska Fundacja Kulturalna, 9–88.

[RÖMER, Michał]. 1906. Od Redakcji. *Gazeta Wileńska* 1, 1.

RÖMER, Michał. 1908. *Litwa. Studium o odrodzeniu narodu litewskiego*. Lwów: Polskie Towarzystwo Nakładowe.

RÖMER, Michał. 1925. Dwie formuły. *Przegląd Wileński* 6, 2–5.

RÖMER, Michał. 1940. Nie ma Ludwika Abramowicza. *Gazeta Codzienna* 45, 3.

RÖMER, Michał. 2000. List z 9 VIII 1905. In: Michał Römer. *Listy Michała Piusa Römera do Stanisława Gierszyńskiego z lat 1904–1911*, Zbigniew Solak, Marek P. Prokop, opr. *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu* V, 188.

SKIRMUNT, Konstancja. 1925. *Idea jagiellońska a polityka kresowa*. Wilno: Lux.

SOLAK, Zbigniew. 2004. *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Römera 1880–1920*. Kraków: Arcana.

SWIANIEWICZ, Stanisław. 1933. Nasza krajowość. *Włóczęga* 1, 3.

- SWIANIEWICZ, Stanisław. 1934. Nasze stanowisko. *Włóczęga* 2-3, 1-2.
- SZPOPER, Dariusz. 1999. W kręgu konserwatywnych idei i polemik. In: Dariusz Szpoper. *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904-1939*. Gdańsk: Arche, 3, 49-113.
- TAYLOR-TERLECKA, Nina. 1986. Dziedzictwo W. X. Litewskiego w literaturze emigracyjnej. *Kultura* 10, 124-136.
- Uchwała Białoruskiego Komitetu Narodowego, Oświadczenie Komitetu Litewskiego, Deklaracja grup żydowskich. 1921. *Przegląd Wileński* 7-8, 2-4.
- ULIASZ, Stanisław. 2005. Kategoria biografii symbolicznych a problemy syntezy literatury pogranicza kultur. In: Tadeusz Bujnicki, Krzysztof Stępnik, red. *Ostatni obywatele Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 17-24.
- VENCLOVA, Tomas. 2006. *Opisać Wilno*. Tłum. Alina Kuzborska. Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich.
- WOJTACKI, Maciej. 2016. Represje administracyjne wobec „Przeglądu Wileńskiego” Ludwika Abramowicza w latach trzydziestych XX wieku. *Zapiski Historyczne* LXXXI, z. 3, 129-149.

Tadeusz Bujnicki
Uniwersytet Warszawski
Wydział „Artes Liberales”
ul. Nowy Świat 69
00-046 Warszawa, Polska
tabujnicki@gmail.com

Laisvės (at)mintis DP stovyklų literatūros vadovėliuose

JURGA DZIKAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

The Recollection of Freedom in Literature Textbooks Used in DP Camps

The Conspectus of Lithuanian Literature (1946), edited by Petronėlė Janutienė, *The History of Lithuanian Literature* (1947), edited by Juozas Masiulis, and *The Lithuanian Literature* (1948), edited by Pranas Naujokaitis, are three textbooks originally prepared and published in DP camps. The authors of these textbooks point out that due to the lack of resources and living literary examples, they often had to be guided by memory alone. This raises a question how, in the post-war era, consciousness, guided mostly by memory, tells the history of literature and speaks about freedom to a child who lives in exile; what it says about a free human being. A textual analysis offers an answer that the textbooks conveyed an understanding of freedom as a power uniting a community into a nation. At the same time, freedom is not a gift to the community but a task. The community lives in between two states: freedom is what community has, defends, and maintains, or loses and regains. Both are impossible without a fight. In addition to this, a refugee camp student using the textbook is taught that personal freedom is defined by choices which bring a person closer to the nation.

Keywords: literature textbooks, literature history, freedom, memory

1. Kelios įvadinės mintys

1946-aisiais rašytoja ir mokytoja Petronėlė Orintaitė-Janutienė¹ Miunchene ėjusiam katalikiškame kultūros žurnale *Aidai* paskelbė straipsnį „Amžinasis švietimo klausimas“ (Janutienė 1946(a): 67). Straipsnyje ji tiksliai nusakė karo pabėgėlių stovykloje gyvenančio lietuvio būseną („Gyvename viltimi grįžti

¹ Aptariamojo laikotarpio darbuose nurodoma, kad darbo autorė Petronėlė Janutienė. Dėl minėtosios priežasties, kalbant apie Augsburgą, straipsnyje vartojama būtent ši autorės pavardė.

tėvynėn“, ten pat) ir įvardijo tikslą – išsaugoti dvasios lobį, kuris „niekieno neišplėšiamas, jokių gaivalų nesunaikinamas ir kurį turėti mažai tautai ypač svarbu“ (ten pat). Šis straipsnis pasirodė tuo metu, kai Augsburguro karo pabėgėlių stovykloje ėjusio lietuvių savaitraščio *Žiburiai*² skiltis „Mūsų skaitymai“ jau buvo išaugusi į atskirą priedą pavadinimu *Skaitymai*, kuriame skelbti daugiausia grožiniai lietuvių literatūros tekstai, greičiausiai turėję pasitarnauti kaip tekstų rinkinys, paremiantis pirmąjį originalų Vokietijoje, Augsburgure, išleistą lietuvių literatūros vadovėlį *Lietuvių literatūros konspektas* (1946). P. Janutienė buvo minėtosios skilties ir priedo redaktorė bei vadovėlio rengėja.

1947-aisiais P. Janutienės mintį pratęsė filosofas Antanas Maceina: „Tačiau mūsų dalia nėra beviltiška. <...> Tačiau mūsų likimas dar nėra užantspauduotas. Jis dar tebėra atvira knyga. <...> Mes dar nesame emigrantai. Mes dar tik tremtiniai. Mūsų tremtis yra tik laikinė.“ (Maceina 1947: 3). Tremtinio gyvenimo ir veikimo tikslą filosofas susiejo su sąmoninga pastanga Tėvynę atminti, ją mylėti, o tautiškumą apibrėžė kaip saugotiną turtą, kurį privalu „išvystyti, išskaidrinti ir praturtinti, kad savai Tėvynei parneštume naujų vertybių ir naujos šviesos“ (ten pat). Tais pačiais metais Šeinfeldo lietuvių gimnazijos tėvų komiteto rūpesčiu buvo išleistas dar vienas originalus vadovėlis – Juozo Masilionio parengta *Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga liet. literatūros pamokoms: Tinka vadovėliu gimnazijoms*. Be to, pasirodė pirmasis Prano Naujokaičio vadovėlio *Lietuvių literatūra: Trumpas liet. literatūros kursas gimnazijai* leidimas (tiražas kuklus – tik 50 egz., vadovėlis buvo skirtas Meerbecko lietuvių gimnazijos mokiniams) ir antra vadovėlio laida šiek tiek pakoreguotu pavadinimu *Lietuvių literatūra: Trumpas liet. literatūros istorijos kursas gimnazijai* (ši laida buvo skirta Augustdorfo lietuvių gimnazijai). Antrosios laidos tiražo nustatyti nepavyko, tačiau, remiantis *Lietuvių išėvijos spaudos bibliografija 1945–2000*, t. 1: *Knygos lietuvių kalba* (2002), aišku, kad ji, kaip ir pirmoji, buvusi 246 puslapių (trečioji vadovėlio laida papildyta – 316 puslapių).

1948-aisiais Naujokaičio vadovėlį leidykla „Patria“ Tübingene išleido jau 4 tūkst. egz. tiražu. Vadovėlio pradžioje – „Autoriaus žodis“, kuriame randame įvardytas darbo atsiradimo priežastis (norėta „lietuviškai tremties mokyklai duoti bent kokį vadovėlį“ (Naujokaitis 1948: 5)), sudėtingas rašymo aplinkybes (neturėta jokios medžiagos ir galimybės pasinaudoti didesniais lituanistikos

² *Žiburiai* – 1945–1949 m. Augsburguro karo pabėgėlių stovykloje ėjęs lietuvių savaitraštis. 1945 m. nr. 2, 3, 4 turėjo literatūrinę skiltį „Mūsų skaitymai“, o nuo 1945 m. lapkričio 17 d. iki 1946 m. birželio 15 d. skaitytojai gavo ir priedą *Skaitymai*. Iš viso išleisti 24 šio priedo numeriai.

šaltiniais; intensyviai darbui tegalėta skirti penkias 1946-ųjų vasaros savaites; veikalas, palyginus su pirmąja redakcija, tik nežymiai papildytas ir pakeistas³, nes autorius visą tą laiką neturėjęs rankraščio tikėdamasis greito knygos pasirodymo) ir, svarbiausia, kilnų tikslą:

„Šį savo darbą skiriu lietuviškai mokyklai tremtyje, kad mokytojams lituanistams būtų lengvesnis darbas ir kad mūsų jaunimas, sunkioms tremties dienoms pasibaigus, grįžtų į savo Tėvynę su skaidria lietuviška širdimi“.
(ten pat: 6)

Naujokaičio darbas sutiktas itin palankiai. Juozas Brazaitis šį darbą pavadino kapitaliniu dalyku tremties lituanistiniam mokslui (Brazaitis 1949: 83), Jeronimas Cicėnas teigė, kad vadovėlis „įduoda <...> tėvynės atvaizdą“ (Cicėnas 1948: 5), Vytautas Alantas Naujokaičio vadovėlį ir Jono Balio *Lietuvių tautosakos skaitymus* pristatė kaip leidyklos „Patria“ kalėdines dovanas įvardydamas tokias priežastis: „Išemigruojant Lietuvių tautosakos skaitymai turėtų būti kiekvieno tremtinio lagamine. Tai būtų geriausia garantija grįžti į tėvynę“; „Čia visai nėra reikalo aiškinti, kiek lietuvių literatūros istorija gali prisidėti prie tautinio susipratimo ir apskritai lietuviybės išlaikymo“ (Alantas 1948: 3). Iš reakcijų matyti, kad literatūros vadovėliui, kaip reiškiniui, ir pačiai literatūrai buvo suteiktas išskirtinis statusas mezgant ir palaikant ryšius su tėvyne. Literatūros istorija susiklosčiusioje istorinėje situacijoje suvokta kaip tautinės savivokos kūrėja, tapatybės ugdytoja ir puoselėtoja. Tikslumo dėlei svarbu pasakyti, kad būta ir kitokių Naujokaičio vadovėlio vertinimų. Algirdas Julius Greimas neskelbtoje recenzijoje negailestingai apibendrina: „Parašyta per penkias savaites. Skaityti nepatartina.“ (Greimas 2017: 127). Greimo pozicija išsiskiria tuo, kad į vadovėlį žvelgta visiškai atsiribojus nuo tremties mokyklos ir lietuvių tremtyje situacijos kaip svarbiausius veiksnius išryškinant literatūros istoriją rašančio objektyvumą, gebėjimą kelti estetinius reikalavimus, atskirti, kaip sako pats Greimas, rašliavos istoriją nuo literatūros istorijos (ten pat: 127–128).

Kalbant apie vadovėlių atsiradimą, svarbu pabrėžti, kad visi trys minėtieji autoriai – P. Janutienė, J. Masilionis, P. Naujokaitis – buvo ir mokytojai perkeltųjų asmenų lietuvių gimnazijose. P. Janutienė 1945–1949 m. dėstė lietuvių kalbą ir literatūrą Augsburgio lietuvių gimnazijoje (Mėlinskaitė 2010: 91).

³ Įdomu tai, kad 1948-ųjų metų laiške Antanui Vaičiulaičiui P. Naujokaitis teigia priešingai: „Liepos pradžioje išeis iš spaudos mano prieš dvejus metus parašyta *Lietuvių literatūros istorija*, dabar gerokai papildyta ir pataisyta“ (Paplauskienė 2016: 16).

J. Masilionis 1945 m. mokytojavo Regensburge, 1946–1949 m. Šeinfelde, gyvendamas ten važinėjo mokyti į Seligenstadtą (Eidukienė 1977: 423). P. Naujokaitis 1946–1948 m. dirbo mokytoju Augustdorfe (Baliutytė 2009: 141). Vadinasi, literatūros mokymas buvo autentiška pačių autorių gyvenimo dalis, įgalinanti jausti literatūrą kaip medžiagą, suprasti karo pabėgėlių stovyklos mokytojo ir mokinio kasdienybę ir stebėti literatūrą patiriančio vaiko sąmonę.

Visi vadovėliai parengti turint minimalias galimybes naudotis pirminiais šaltiniais ir būtent dėl to įveikinant atmintį ir ja pasitikint. P. Naujokaitis autoriaus žodyje rašė: „Dėl medžiagos trūkumo, ypač dėl gyvų literatūros pavyzdžių nebuvimo, darbas negalėjo būti tobulas. Daug kur teko vadovautis vien atmintimi.“ (Naujokaitis 1948: 5). P. Janutienė paaiškino, kad remtasi Motiejaus Miškinio vadovėliu⁴, „o šiaip visa rašyta iš atminties“ (Janutienė 1946(b): 63). J. Masilionis atkreipė dėmesį į literatūros mokytoją:

„<...> ne vienam literatūros mokytojui teko savo dalyką dėstyti, neturint jokių vadovėlių ar kursui reikalingos knygos. Didesnė dalis einamų literatūros veikalų buvo neskaitę arba jau seniai skaitę ir primiršę, todėl mokytojui teko iš atminties atkurti ir rašytojų biografijas, ir jų veikalų siužetus, ir veikėjų vardus, ir charakteristikas, ir visa tai perteikti mokiniams, o šiems tik užsirašyti ir išmokti.“ (Masilionis 1947: [3])

Taigi, liudijama, kad karo pabėgėlių stovyklose atmintis buvo esminė pasakojimo apie literatūrą perdavimo sąlyga. Iš rūpesčio atmenančio (šiuo atveju – literatūros mokytojo) atmintimi ir bendruomene, dėl kurios atmenama, imta veikti. Taip atsirado literatūros vadovėliai – parašyti iš individo atminties, įpavidalinantys bendruomenės atmintį ir išlaisvinantys mokytojo atmintį, atveriantys ją kitokiam, kūrybiškesniam, veikimui. Ką tik aptartosios situacijos unikalios, nes į atminties perdavimą buvo įtraukiamas skaitytojas. Iš vienos pusės tokie autorių prisipažinimai gali įkvėpti skaitytoją pasitikėti savo atmintimi, iš kitos pusės jie rodo, kad kuriant bendrą atminties lauką dalyvauja visų tam laukui priklausančių atmintys, nes kito atmintimi pasitikima. Šią mintį patvirtintų pastaba trečiajame savaitraščio *Žiburiai* numeryje – prie Silvestro Valiūno eilėraščio *Birutės daina* P. Janutienė pridėdą: „Nebaigtas tekstas, užrašytas iš atminties“ (Janutienė 1945: 2).

Taigi tiriamuoju laikotarpiu, pirmaisiais gyvenimo pokario Vokietijoje metais, pasirodė trys originalūs lietuvių literatūros vadovėliai. Įspūdį daro

⁴ Omenyje turimas šis vadovėlis: Miškinis, Motiejus. 1939. *Lietuvių literatūra*. I dalis. Kaunas: Spaudos fondas.

tai, kad pokario sąlygomis literatūros vadovėlius išvis pavyko parengti – juk trūko ne tik šaltinių, bet ir lėšų, popieriaus, reikėjo parūpinti leidimus vadovėlių leidybai⁵. Žinoma, kad kai kurie vadovėliai, nors parengti, taip ir liko neišleisti⁶. Vadinasi, turėjęs būti itin svarbus asmens pasiryžimas ir bendruomenės sutelktis, įsitikinimas, kad vadovėlių rengimas yra prasmingas darbas, o jų stoka bendras visų rūpestis, į kurį būtina reaguoti⁷. Filosofas Arūnas Sverdiolas tokį pokario intelektualų veikimą siejo su prieš karą turėta galimybe natūraliai augti lietuvių kultūros universume. Po karo lietuvių kultūros universumui pratęsti reikėjo labai sąmoningų pastangų ir būtent prieš karą subrendusi karta turėjo pakankamai tvirtumo ir sąmoningumo laisvai įsipareigoti paprastus pamatinius dalykus palaikyti (Sverdiolas 2012: 447).

2. Tyrimo kryptis

Kyla klausimas, kaip susiklosčiusioje istorinėje situacijoje iš atminties literatūros istoriją pasakojanti sąmonė tremties vaikui kalbėjo apie *laisvę*, ar ir jei taip, ką ir kaip ji sakė apie *laisvą žmogų*. Kiek *laisvės* ir *laisvo žmogaus* idėja vadovėlių pasakojimuose buvo pabrėžiama? Iš įvairių pasisakymų ryškėja, kad tuo metu, kai buvo rengiami literatūros vadovėliai, dar tikėta galimybe grįžti į Tėvynę (Janutienė 1946(a): 67; Maceina 1947: 3), vadinasi, tikėta, kad

⁵ Buvęs Lietuvių tremtinių bendruomenės Centro komiteto Švietimo tarybos pirmininkas Povilas Gaučys prisimena: „Švietimo tarybai daug rūpesčių sudarė visiška stoka vadovėlių mokykloms. Paskubom buvo ruošiami nauji, bet pasirodė, kad greičiau jais bus aprūpintos mokyklos, jeigu bus perspausdinti Lietuvos mokyklose vartoti vadovėliai. Bet ten didelę kliūtį sudarė popieriaus stoka. Reikėjo išprašyti amerikiečių administracijos leidimą. Nors ir sunkiai, bet tie leidimai būdavo gaunami. Norint paskubinti jų išleidimą, reikėdavo „patepti“ spaustuvininkus. Daugumos tada perspausdintų vadovėlių popierius buvo menkos kokybės.“ (Gaučys 1992: 337–338). Petras Būtėnas, rengdamas *Literatūros chrestomatiją vaikams*, prašė tėvų komitetų paskolinti popieriaus, iš Lietuvos atsivežtos spaudos, o tų, kurie rašo, duoti kūrinių (Misiūnas 2012: 160–161).

⁶ Apie tai daugiau žr. Misiūnas, Remigijus. 2012. Atiduotos spaudai, rengtos išleidimui, siūlytos išleisti knygos. In: *Lietuvių DP knyga 1945–1992 metais: sąvadas*. Vilnius: Bonus animus, 144–230.

⁷ Bendruomenės susirūpinimą įrodo atvirai išsakyti įsipareigojimai. Pvz., *Aidai: lietuvių informacinis biuletenis* 1945 m. nr. 4, p. 1 skelbė: „Mūsų išveivijoje šiandien jau veikia ištisa eilė mokyklų, gimnazijų ir kitų panašios rūšies institucijų. Trūkumas vadovėlių, trūkumas, kaip sakėme, spausdinto žodžio mus verčia ir į šią sritį atkreipti savo dėmesį ir čia, kiek galima, ateiti talkon. Dėl to ateityje bus dedami ir tokie dalykai, kurie ne tik visiems mūsų skaitytojams, bet ypatingai mūsų mokykloms bus vertingi. Jeigu ir toliau mokytojams teks dirbti be vadovėlių, tai *Aidai* įsives skyrių, kuriame bus dedamos bent svarbesniųjų dalykų, ypač lietuvių k. ir Lietuvos istorijos, santraukos. Šitai kiek galint sėkmingiau įvykdyti, tikimės, padės mums mokytojai.“

Tėvynės okupacija tėra laikina, o jos laisvė – įmanoma susigrąžinti realybė. Tokie įsitikinimai nulėmė, kad švietimo darbo DP stovyklose prasmė sieta su pasiruošimu savo kraštui kuo daugiau parvežti (Janutienė 1946(a): 67) ir su atsakomybe už skaidrią lietuvišką jaunimo širdį (Naujokaitis 1948: 6). Atsakymus į klausimus teikia visų trijų tiriamuoju laikotarpiu DP stovyklose parengtų ir išleistų literatūros vadovėlių apžvalga.

Žvilgsnis į P. Janutienės *Lietuvių literatūros konspektą* (1946(b)) svarbus tuo, kad šis vadovėlis, kaip pirmasis parengtas ir išleistas DP stovyklose, tikėtina, davė kryptį kitiems dviem, tuo labiau kad ir J. Masilionis, ir P. Naujokaitis P. Janutienės darbą turėjo ir juo naudojosi – tai įvardija abu autoriai savo darbuose (Masilionis 1947: 371; Naujokaitis 1948: 6).

J. Masilionio *Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga liet. literatūros pamokoms: Tinka vadovėliu gimnazijoms* (1947) didelės apimties darbas – trys vadovėlio dalys išleistos A4 formato sąsiuviniais, iš viso 371 psl.⁸ Pateikiamos medžiagos atranka šiame vadovėlyje nulemta pastangos bent iš dalies įveikti knygų stoką duodant mokytojui „kiek galima ir kiek reikalinga daugiau“, nesiekiant atskleisti kokio nors vadovėlio autoriaus originalumo ir liekant atviram galimoms kiekvieno mokytojo interpretacijoms (Masilionis 1947: „Vietoj prakalbos“). Žvilgsnis į šį vadovėlį iš laisvės aspekto perspektyvos svarbus bandant suvokti, kaip laisvės idėja sklaidėsi struktūroje, kurios svarbiausias tikslas buvo užpildyti lietuviškų grožinės literatūros tekstų vakuumą ne tik mokykloje, bet ir visoje bendruomenėje. Vadovėlis nuo P. Janutienės parengto skiriasi tuo, kad jame lietuvių literatūros istorijos naratyvas sukonstruotas iš veikalų siužetų atpasakojimo ir, kaip sako pats autorius, vienos kitos ištraukos. Toks pasirinkimas pateisinamas gyvenamojo laiko situacija: autorius atkreipia dėmesį, kad tai, kas anksčiau atrodė netinkama ar net buvo smerkiama (kūrinių ištraukos *versus* viso kūrinio perskaitymas), dabar kelia ir, tikėtina, ilgai kels džiaugsmą, mat negreitai turėsime „pakankamai knygų“ (ten pat). Atsižvelgiant į šią specifinę vadovėlio ypatybę, kai autorius atpasakodamas sudaro savotišką lietuvių literatūros kūrinių chrestomatiją kaip medžiagą literatūros pamokoms (tai užfiksuota ir vadovėlio pavadinime), įdomu pasekti, kaip mintis apie *laisvę* ir *laisvą žmogų* buvo perduodama ne pačiu vadovėlio pasakojimu (jį pridengia kūrinių siužetų atpasakojimas), bet per atpasakojimą pateikiamais grožinės literatūros tekstais ar jų citatomis – medžiaga, galėjusia savo tematika ir problematika išskleisti *laisvės* ir *laisvo žmogaus* konceptus.

⁸ Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje saugoma I ir III šio vadovėlio dalys. II vadovėlio dalies Lietuvos bibliotekose aptikti nepavyko.

P. Naujokaičio vadovėlis, palyginus su P. Janutienės ir J. Masilionio parengtaisiais, – vienintelis išleistas leidykloje, įrištas kietu viršeliu, įspūdingo tiražo (4 tūkst. egz.) ir vienintelis iš visų vadovėlių, kuris ilgainiui išaugo į daugiatomę *Lietuvių literatūros istoriją* (1–4 t., 1973–1976)⁹. Žvilgsnis į šį vadovėlį svarbus turint omenyje, kad, kaip buvo minėta anksčiau, vadovėlis sulaukė aktyvios bendruomenės reakcijos (to negalėtume pasakyti apie P. Janutienės ir J. Masilionio vadovėlius), vadinasi, jo pasakojimas buvo žinomas bendruomenei, joje svarstomas ir ją veikiantis; be to, literatūros kritika ir periodika liudija, kad vadovėlis suvoktas kaip knyga ne tik gimnazistams, bet ir suaugusiesiems (Šešplaukis 1976: 59), šeimai (Cicėnas 1948: 5). Tai reiškia, kad juo perduodamas pasakojimas apie *laisvę* ir *laisvą žmogų* galėjo būti adresuojamas ir mokyklinės auditorijos ribas peržengiančiai auditorijai.

3. *Laisvė* ir *laisvas*/ -a lietuvių literatūros vadovėliuose

3.1. P. Janutienė *Lietuvių literatūros konspektas* (1946)

P. Janutienė, pasakodama lietuvių literatūros istoriją, epitetą *laisvas*, -a vadovėlio pasakojime pasitelkia du kartus. Pirmą kartą – žmonių tarpusavio santykiams nusakyti: vedybos, paremtos laisvu susitarimu, susiejamos su visuomenės kultūrėjimu (Janutienė 1946(b): 3–4). Antrą – juo apibūdinamas Lietuvos idealas: „Sk. [irgailos] idealas – vieninga, **laisva** [čia ir kitose vietose paryškinta straipsnio autorės – J. Dz.] savarankiška Lietuva jo paties

⁹ P. Janutienės *Lietuvių literatūros konspektas* taip ir lieka vieninteliu tokio pobūdžio darbu autorės bibliografijoje. J. Masilionis iševijoje toliau rengė vadovėlius. Svarbiausi J. Masilionio darbai: Velička, Domas, Masilionis, Juozas. 1959–1961. *LIETUVIŲ literatūra = Lithuanian literature: JAV LB Centr. švietimo tarybos nutarimu šis vadovėlis pripažintas tinkamu aukštesn. lituanist. m-kloms*. Chicago: Čikagos aukštesn. lituanistikos m-kl. Augulytė, Vida, Masilionis, Juozas. 1970–1977. *LIETUVIŲ literatūra = Lithuanian literature: JAV LB Centro v-bos nutarimu šis vadovėlis pripažintas tinkamu aukštesn. lituanist. m-kloms*. Chicago: Čikagos aukštesn. lituanistikos m-kl. P. Naujokaitis, jo darbų recenzentai ir literatūros istorikai sąsajas tarp vadovėlio ir daugiatomės lietuvių literatūros istorijos aptaria taip: „Kai kurie rašytojai ir kultūrininkai senokai ragino mane [P. Naujokaitį – J. Dz.] išleisti antrą papildytą laidą mano Vokietijoje parašytos, 1948 metais išleistos *Lietuvių literatūros*.“ (Gliauda 1973: 5). „1948 m. [P. Naujokaitis – J. Dz.] išleido *Lietuvių literatūros istoriją*, o 1973–1976 – 4 tomų *Lietuvių literatūros istoriją*, kurioje pateikia išsamias biografijas, bibliografiją, vardyną, rašytojų bei jų kūrybos laikotarpių apžvalgas, įpina apščiau citatų.“ (Kulbokas 1997: 713). „Šio didelio užmojo [turima omenyje daugiatomė *Lietuvių literatūros istorija* – J. Dz.] darbas turi savo užuomazgą: P. Naujokaitis, dar būdamas Vokietijoje, per penkias 1946-ųjų metų vasaros savaites parašė *Lietuvių literatūros istoriją: trumpą lietuvių literatūros istorijos kursą gimnazijai*.“ (Baliutytė 2006: 11).

vadovybėje“ (ten pat: 58). Visais kitais atvejais vartojama sąvoka *laisvė* (ten pat: 37, 51, 51–52), kuri sukonkretinama kaip liaudies poezijos *formos laisvė* (ten pat: 8), *Lietuvos laisvė* (ten pat: 18, 35), *tautų laisvė* (ten pat: 29), *kultūros laisvė* (ten pat: 31, 51), *spaudos rašmenų laisvė* (ten pat: 32), *žmogaus laisvė* (ten pat: 36), *tautos laisvė* (ten pat: 53), *tėvynės laisvė* (ten pat: 55) arba tiesiog *laisvės* (ten pat: 32). Sekant minėtųjų sąvokų vartojimą vadovėlio pasakojime nesunku pastebėti, kad jos atsiranda tik aptariant XVIII–XIX a. ar vėlesnius kultūros reiškinius bei tuo laikotarpiu ir vėliau sukurtą literatūrą. Pvz., junginys *Lietuvos laisvė* apibūdina XIX a. pr. Vilniaus universiteto veiklą ir bajorų savivoką: „Bajorų patriotizmas buvo vietinio pobūdžio: ginti savo kraštą, tradicijas, kultūrą, /savigarbą/. Bet politiškai jie **svajojo** [apie] Lietuvos **laisvę** drauge su Lenkija, todėl jie lenkų kultūrą ėmė pavyzdžiu, jos nesikratė.“ (ten pat: 18). Koncepto *laisvė* reikšmių laukas pristatant šį universiteto laikotarpį sukonkretinamas tuo, kad *laisvė* priskiriama vaizduotės sričiai – apie *Lietuvos laisvę* svajojama, kaip ir apie *kultūros laisvę* (ten pat: 31). Ji individą traukia: tai apie *formos laisvę* pasakoma pristatant XVIII a. anglų intelektualų santykį su tautosaka (ten pat: 8). Junginys *Lietuvos laisvė* konkretaus individo veikimo kontekste darskavartojamas, kai vadovėlio adresatas supažindinamas su laikraščio *Aušra* bendradarbiais, tarp jų – Jonu Basanavičiumi: „Didž.[iojo] karo metu **rengė kelią** Liet.[uvos] **laisvei** ir 1918 m. vasario 16 d. drauge su kitais Liet.[uvos] Tarybos nariais pasirašė Lietuvos Nepriklausomybės aktą.“ (ten pat: 35). Laisvei, kaip matyti tekste, ruošiamasi, vadinasi, ji neinterpretuojama kaip savaime suprantama duotybė. Kitose vadovėlio pasakojimo vietose sąmoningo ir tikslingo veikimo kryptį nusako sąvokos *laisvė* turinį sukonkretinantys veiksmožodžiai *kovoti*, *siekti*, *reikalauti* ar veiksmožodinis daiktavardis *kova*. Pavyzdžiui:

„Pagrindinė mintis tokia: anais sunkiais Lietuvai laikais buvo dėl **laisvės kovota** vieningai, nepaisant pažiūrų nei luomų skirtumo <...>.“ (ten pat: 51)

„*Pragiedruliai* parodo mums patį brangiausią istorinį laikotarpį/tautinis atgimimas, naujos šviesuomenės iškilimas, **kovos** dėl **laisvės**, pasiryžimai ir aukos/ – tad vertingas veikalas ne vien literatūrinu atžvilgiu.“ (ten pat: 51–52)

„*V.[arpas]* apėmė Liet.[uvos] gyvenimą visapusiškai, lieté visas sritis. <...> **Siekė išgauti** daugiau teisių, **laisvės**, kėlė aikštėn rusų daromas skriaudas, ugdė atsparumo dvasią.“ (ten pat: 37)

„Literatūroje pozityvizmas sutapo su realizmo srove – <...> iškelti eilinių darbo žmogų ir jam **reikalauti** teisių, **laisvės**.“ (ten pat: 36)

Iš aptartųjų pavyzdžių matyti, kad P. Janutienės vadovėlyje sąvokas *laisvė* arba *laisvas*, *-a* vartoja, tačiau nedažnai. *Laisvas*, *-a* vartojimas itin retas (tik 2 kartus) ir išskirtinio semantinio krūvio vadovėlio pasakojime neįgauna. Kas kita pasakytina apie sąvoką *laisvė* (iš viso 14 kartų): ši sąvoka vartojama dažniau ir priskiriama individui (*žmogaus laisvė*), kultūrai ir jos apraiškoms (*kultūros laisvė*, *formos laisvė*, *spaudos rašmenų laisvė*), be to, apima sudėtingesnes individų bendrabūvio formas (*tautos/-ų laisvė*, *tėvynės laisvė*). Tik *Lietuvai*, kaip pagrindiniam veiklaus individo objektui, priskiriamas ir epitetas *laisva*, ir sąvoka *laisvė*. *Laisvė* regima veikimo kontekste – būtent per veikimą – kovą, siekimą, reikalavimą – ji gali būti pasiekta.

3.2. J. Masilionis *Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga liet.[uvių] literatūros pamokoms: Tinka vadovėliu gimnazijoms (1947)*

Kaip minėta straipsnyje anksčiau, J. Masilionio vadovėlyje originalų autoriaus pasakojimą užgožia kūrinių siužetų atpasakojimai. Vadinasi, šis darbas suteikia galimybę pažvelgti į tokią situaciją, kai *laisvės* ir *laisvo žmogaus* konceptus atskleidžia patys atpasakojimu pristatomi lietuvių literatūros kūriniai. Pirmojoje vadovėlio dalyje tai galėtų būti: cituojama liaudies daina apie sukilėlių vadą Kosciuską (ten pat: 18–19), cituojama Simono Daukanto veikalo *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* ištrauka, kurioje kalbama, kad lietuviai laisvę mylėję, saugoję, laikę už bet kokias materialines gėrybes svarbesne, laisvė atsispindėjusi jų kalboje ir laikysenoje (ten pat: 77). Antano Baranausko *Kelionė Peterburkan* aprašo laisvės netekusio ir iš savo krašto tremiamo žmogaus patirtis bei apmąsto pačios Lietuvos nelaisvę (ten pat: 100–102). Giesmė *Dainų dainelė* pasakoja tautos ir žmogaus toje tautoje laisvės istoriją: nelaisvė reiškia ir nelygybę (ten pat: 103–105), dvasinį ir materialinį skurdą. Vinco Pietario *Algimantas* plėtoja mintį apie žmogaus išsivadavimą iš nelaisvės, apie tai, kad tik tas, kuris laisvas, tampa kilnus, narsus, doras – toks yra pagrindinis romano veikėjas (ten pat: 134–137). Trečiojoje vadovėlio dalyje *laisvės* ir *laisvo žmogaus* konceptus galėjusios atskleisti Jono Biliūno novelės *Lazda* (ten pat: 251–253) ir *Laimės žiburys* (ten pat: 256–257), apysaka *Liūdna pasaka* (ten pat: 253–256). Laisvas šiuose kūriniuose – krikščioniškai atlaidus (*Lazda*), taip pat pasiryžęs aukai, kad nutrauktų savo ir kitų nelaisvės pančius (*Laimės žiburys*, *Liūdna pasaka*). Apie kultūros laisvėjimą ir individo išsitraukimą į tautos laisvinimo darbą per kultūrą pasakoja Juozo Tumo-Vaižganto epopėja *Pragiedruliai* (ten pat: 261–284). Vydūno *Prabočių šešėliai* (ten pat: 287–290) primena, kokia svarbi yra laisva dvasia: laisvas žmogus

yra sau-žmogus, sau-žmogumi tampama per kultūrą, tik sau-žmogus gali tapti tautos žmogumi ir sugyventi su žmonija. Vinco Krėvės-Mickevičiaus *Milžinkapis* teigia, kad nėra nieko, brangesnio už tėvynės laisvę (ten pat: 317–319). Vinco Mykolaičio-Putino *Lietuvio giesmė* atspindi pasiryžimą stoti į kovą už tėvynės laisvę (ten pat: 361–362).

Aptarti literatūros kūriniai atskleidžia, kad vadovėlyje kartojasi individo / tautos kelio iš *nelaisvės* į *laisvę* ir atvirkščiai motyvai. *Laisvę* lydi kova, auka. *Laisvės* turėjimas, praradimas, atgavimas keičia individo ir bendruomenės savastį. Per *laisvės* ir *nelaisvės* išgyvenimą individas patvirtina savo žmogiškumą, susisaisto su tauta ir su žmonija. Neturint galimybės į tyrimą įtraukti II vadovėlio dalies, ši išvada laikytina daline, tačiau turinčia galimybę plėstis.

3.3. P. Naujokaitis Lietuvių literatūra: Trumpas liet.[uvių] literatūros istorijos kursas gimnazijai (1948)

P. Naujokaičio vadovėlyje sąvokos *laisvė* arba *laisvas*, *-a* vartojamos, tačiau nepernelyg dažnai. „Auroriaus žodyje“ šių sąvokų visai nėra. Pirmą kartą *laisvė* įvardijama nusakant lietuvių literatūros pradžios situaciją: „Dėl kryžiuočių vedamos politikos ir jų klastingų tikslų lietuvių širdyse išaugo naujojo tikėjimo neapykanta, o nuolatinė kova dėl **laisvės** išlaikymo, reikalavusi įtempti visas fizines ir dvasines jėgas, ilgam sustabdė kultūrinę pažangą Lietuvoje.“ (Naujokaitis 1948: 7).

Kolektyvinis subjektas lietuviai už laisvę *kovoja*. Kovos tikslas laisvę *išlaikyti*. Kadangi kova pareikalauja maksimalios bendruomenės sutelkties, jos pasekmė – kultūrinis sąstingis. Taip, pradedant pasakoti lietuvių literatūros istoriją, išsakoma mintis, kad tik laisvos bendruomenės kultūra gali būti gyvybinga – plėtotis ir augti. Aptariant V. Krėvės-Mickevičiaus padavimus (ten pat: 206–208) formuluojama mintis apie laisvės gynybą, kurią įprasmina auka. Sąmoningą individo pasirinkimą liudija žemės, tiksliau, savo krašto, ženklai: „Kur narsiai kovodami dėl savo krašto **laisvės** ir savo gyvybę aukodami kovėsi Zubrys ir kiti narsūs Merkinės berneliai, kur žuvo skaisčioji Zubrio mergelė Meilužė, ten dabar stovi aukštas milžinkapis.“ (ten pat: 207). Dar vienoje vadovėlio vietoje, ji skirta Vilniaus universiteto laikotarpiui apibūdinti, kovos už laisvę reikšmių laukas išplečiamas: kovos siekiu tampa jos atgavimas. Vadovėlio autorius patriotinį universiteto pobūdį susieja su romantizmu ir jo susidomėjimu pavergtosiomis tautomis, kurios kovoja *dėl* laisvės *atgavimo*: „Ypač romantizmo susidomėjimas praeitimi, mažųjų tautų liaudies kūryba ir kultūra, pavergtosioms tautoms, kovojančioms dėl **laisvės**

atgavimo, rodymas užuojautos ir simpatijų atatikio Vilniaus universiteto patriotinį pobūdį.“ (ten pat: 33). Maironio lyrikos interpretacija, be kovos, dar įtraukia ir darbo matmenį: „Tačiau prisikėlimas ir **laisvė** pasiekiamo kova ir darbu <...>.“ (ten pat: 118). Aptartieji pavyzdžiai leidžia suformuluoti pirmąjį apibendrinimą: vadovėlio pasakojimas veja dviejų esminių tautos egzistencijos situacijų giją – *laisvę turėti, ginti ir išlaikyti/laisvę prarasti ir ją atgauti*. Ir viena, ir kita neįmanoma *be kovos*.

Minėtasis apibendrinimas sietinas su dar viena vadovėlio pasakojime ryškinama mintimi, kad *laisvė*, kuri yra tautos, kaip kolektyvinio subjekto, ginančio savo kraštą, savastis, persmelkia subjekto sąmonę – virsta trokštamais vaizduotės dariniais ir įgalina jį veikti:

„Studentai ir šviesesni kaimiečiai **svajoja apie** socialinę revoliuciją ir apie tautos **laisvę**, tačiau visa gaubia baisioji naktis, reikalaujanti iš tautos daug aukų.“ (ten pat: 269)

„Maištingi **laisvės šūkiu** ir geresnio gyvenimo viltis į sukilimo eiles **patraukia** daugelį baudžiauninkų.“ (ten pat: 170)

„**Iš** vargo bei skausmo ir **laisvės troškimo** kylanti d i n a m i k a [čia ir kitoje vietoje išretinta autoriaus – J. Dz.] jau virsta galingu pavasario sriautu, griaujančiu visas priespaudos užtvankas, virsta galinga i d ė j ū k o v a <...>.“ (ten pat: 118)

Pateiktuose pavyzdžiuose *laisvė* reiškia ir išsivadavimą iš tamsos, vargo bei skausmo. Iš visų aptartųjų ir kitų vadovėlyje rastų teiginių išsiskiria pasergėjimas/įspėjimas, kad tautai, kaip kolektyviniam subjektui, *laisvė* gali būti pavojinga. Tokia mintis išsakoma Antano Baranausko eilėraščio *Pasikalbėjimas giesmininko su Lietuva* interpretacijoje:

„Kai giesmininkas žada duoti lietuviams mokslą, kad jie išmoktų visokius darbus dirbti, susikurtų gerovę, sočiai valgytų, **laisvėj** vaikus auklėtų ir patys patogiai ir padoriai gyventų, Lietuva atsako, kad daug mokslo yra sugadinto, kad nereikia trokšti turto ir net per didelės **laisvės**, nes ji prazūdanti tautas: lietuvių tauta išlikusi per amžius, o kitos šalys, nors **laisvėj** buvo, bet šiandien jų jau nesą. Lietuva siūlo nieko per daug netrokšti, tik prašyti meilės ir pasitikėti Dievu.“ (ten pat: 70)

Vadovėlio pasakojime išryškėjusios įvairios individo ir bendruomenės santykio su *laisve* situacijos sukuria galimybę susipažįstant su literatūros istorija samprotauti apie tai, kas yra tautos *laisvė*, kiek tautai *laisvės* gana, o kiek jau

per daug, kas yra šalies laisvės matas, kas yra tas tikras, nesugadintas mokslas, kuris ne tik atveria oraus gyvenimo galimybę, bet ir nekelia pavojaus šalies laisvei. Ar tikrai laisvė neįmanoma be meilės malonės ir pasitikėjimo Dievu? Turint omenyje istorinę situaciją ir adresatą, laisvės netekusios valstybės gimnazistą svetimoje valstybėje, vadovėlio autorės pasirinkimas atverti įvairias tautos santykio su laisve perspektyvas atrodo unikalus.

Epitetai *laisva* arba *laisvoji* šiame vadovėlyje daugeliu atveju priskiriami kolektyviniam subjektui, t. y. Lietuvai. Sąvoka *laisvė* – tautai, kraštui ir spaudai, taip pat intensyviai vidinei būsenai nusakyti:

„Apie **laisvą** ateities Lietuvą jie [aušrininkai – J. Dz.] konkrečiai dar nedrįso kalbėti, jie tik pranašavo laimingą rytojų ir tikėjo į tautos prisikėlimą.“ (ten pat: 87)

„Jis [Maironis – J. Dz.] yra ryškiausias romantinio patriotinio idealizmo atstovas. Ši epocha, prasidėjusi nuo *Aušros*, pasibaigia su **laisvosios** Lietuvos atkūrimu, su Vasario 16 d. aktu.“ (ten pat: 114)

„Kur narsiai kovodami dėl savo krašto **laisvės** ir savo gyvybę aukodami kovėsi Zubrys ir kiti narsūs Merkinės berneliai, kur žuvo skaisčioji Zubrio mergelė Meiluzė, ten dabar stovi aukštas milžinkapis.“ (ten pat: 207)

„Studentai ir šviesesni kaimiečiai svajoja apie socialinę revoliuciją ir apie tautos **laisvę**, tačiau visa gaubia baisioji naktis, reikalaujanti iš tautos daug aukų.“ (ten pat: 269)

„Bet prieš kalbėdami apie naujos epochos pradžią atžyminčio laikraščio pasirodymą, turime arčiau susipažinti su spaudos uždraudimu ir su kova dėl spaudos **laisvės**.“ (ten pat: 79)

„Maištingi **laisvės** šūkiei ir geresnio gyvenimo viltis į sukilimo eiles patraukia daugelį baudžiauninkų.“ (ten pat: 170)

„Iš vargo bei skausmo ir **laisvės** troškimo kylanti d i n a m i k a [čia ir kitose vietoje išretinta autoriaus – J. Dz.] jau virsta galingu pavasario sriautu, griaujančiu visas priespaudos užtvankas, virsta galinga i d é j ū k o v a <...>.“ (ten pat: 118)

Taip brėžiama dar viena kryptis: nuo apie laisvę nedrįsti kalbėti iki ją atkurti, t. y. paversti laisvę kūniška substancija – laisvąja Lietuva. Įsiskaičius į šiuos sakinius, ryškėja, kad laisvės įžodinimui – išdrįsti apie ją kalbėti ir ją užrašyti – reikia laiko ir pasirengimo (nuo *Aušros* iki Vasario 16-osios). Laike, kurio reikia laisvei, išsiskleidžia tikėjimas prisikėlimu, pamatinė krikščioniškojo tikėjimo tiesa, pasiaukojimas, kaip meilės kitam įrodymas, ir tikslingas veikimas.

Vertindami vadovėlio pasakojimą iš šių dienų perspektyvos, pasigestume tiesioginės *laisvo žmogaus* apibrėžties. Pasakojimuose apie Kristijoną Donelaitį, Antaną Baranauską, Maironį vartojama socialinę laisvę nusakanti retorika: „[Kristijonas Donelaitis – J. Dz.] gimė kaip laisvojo valstiečio sūnus“ (ten pat: 20), „[Antanas Baranauskas – J. Dz.] gimė <...> laisvųjų valstiečių šeimoje“ (ten pat: 63), „[Maironis – J. Dz.] gimė <...> turtingų laisvųjų valstiečių šeimoje“ (ten pat: 112). Socialinė asmens laisvė, kalbant apie XVIII–XIX a. situaciją ir pristatant minėtus autorius, visų pirma siejama su išskirtinėmis individo galimybėmis lavintis. Be to, Maironio gyvenimo pasakojime įsisąmoninta socialinė laisvė tampa neprisitaikėliškos savivokos ir stiprios kalbinės savivertės prielaida: „Mačiuliai buvo turtingi ir šviesūs ūkininkai, bendravo su bajorais, bet namuose kalbėjo lietuviškai. Tik ruošdamasis į gimnaziją, Maironis pramokomas ir lenkiškai.“ (ten pat: 112).

Vadovėlio pasakojime nėra nė vienos vietos, kurioje būtų vartojama sąvoka *laisvas žmogus* arba *žmogaus laisvė*. Tačiau, pristatant Vydūno filosofiją, cituojamas veikalas *Visatos sąranga* ir įvedama sąvoka *laisva žmogaus valia*:

„Žmogus esąs ne tik evoliucijos laipsnis, bet ir evoliucijos veiksnys, turįs **laisvą** valią veikti. Žmogaus gyvenimo uždavinys pasidaryti evoliucijos veiksmu – tobulinti savęs žinojimą ir artėti į žmogaus tikslą. <...> **Laisva** valia leidžianti žmogui norėti ir veikti. Tai žmogaus žymės, pasireiškiančios iš žmogaus į aplinkumą.“ (ten pat: 188)

Laisvos valios turėjimas paverčia žmogų žmonijos dalimi, užtikrina žmonijos tęstinumą. Vydūno dramaturgijos pristatyme nuskamba ir dar viena karo pabėgėlio būseną ir pavergtos valstybės situaciją atliepianti mintis. Būti laisvam neįmanoma be laisvos dvasios. Pavergta dvasia tekuria laisvės apgaulę: „Kernius yra Mantvydo vergas, bet jo dvasia **laisva**, jo sąmonė šviečia skaidrumu, o Mantvydas tariasi esąs **laisvas**, bet jo dvasia jau pavergta, jis nustojęs sąmonės šviesumo.“ (ten pat: 193). Taip vadovėlio pasakojimas perduoda imperatyvą būti laisvos dvasios žmogumi.

Nuo tautos, kaip kolektyvinio subjekto, laisvės idėjos idealizavimo atitraukia ir rašymas apie Jono Biliūno novelę *Nemunu*:

„Nemunu plaukdamas, J. Biliūnas mato sunkiai dirbančius vėjo pagairoje sielininkus, o ant krantų stovį pilių griuvėsiai jam primena ne herojiškas praeities **laisvės** kovas, bet sukelia susimąstymą, ar tos pilys **laisvę** žmonių gynusios, ar juos vergusios.“ (ten pat: 168)

Literatūros istorijos pasakotojas prabyla apie individo laisvę, kuri, kaip ir kolektyvinio subjekto laisvė, išbandoma priešpriešų *ginti-vergti*. Tai vienintelė vadovėlio vieta, kurioje bendruomenės laisvės samprata išplečiama humanistine laisvo, nepavergto žmogaus paradigma.

Mąstymas apie laisvę ugdomas ir sąmoningu sąvokų *laisvė, laisvas, -a* vartojimu, ir tuo, kas nesąmoningai liudija laisvę. Medžiagos kalbėti apie individo laisvę dar suteikia tos vadovėlio vietos, kuriose pristatomos rašytojų, kultūros ir visuomenės veikėjų biografijos. Sąvokos *laisvė* ten nerasime, tačiau nesunku pastebėti, kad būtent ją implikuoja vadovėlio autoriaus pabrėžiama individo saviprata-susipratimas ir sąmoningi jo pasirinkimai. Peržvelgus biografinius vadovėlio pasakojimus, matyti, kad aktualizuojamos kelios asmens pasirinkimų kryptys. Visų pirma tai sąmoningas siekis priklausyti lietuviškai kalbančių bendruomenei. Į kalbą, kaip rodo pirmasis pavyzdys, atveda smalsumas arba, kaip liudija Žemaitės ir Šatrijos Raganos atvejai, iš bendrystės kylantis susipratimas:

„Kilęs iš Lietuvos bajorų nuo Ukmergės, buvo lenkų kultūros žmogumi [Ksaveras Pranciškus Bogušas – J. Dz.], bet jau, kaip Vilniaus apygardos mokyklų vizitatorius važinėdamas po Lietuvą (1803), buvo susidomėjęs lietuvių kalba ir, kaip matome iš vieno jo laiško, rašyto A. Čartoriskui, jau tada ieškojęs, ar nerasiąs kur nors senosios lietuvių literatūros paminklų. Taip pat iš laiško A. Čartoriskui patiriame, kad Bohušas su dideliu vargu gavęs iš Karaliaučiaus lietuvių kalbos gramatiką ir žodyną <...> ir per visą metų ketvirtį mokėsis lietuvių kalbos.“ (ten pat: 35)

„Tik lietuviškų laikraščių ir Višinskio įtakoje Žemaitė susipranta esanti lietuvė, supranta lenkų įtakos padarytas skriaudas ir visur ima lietuviškai kalbėti. Mėgina ir lietuviškai rašyti.“ (ten pat: 143)

„Didelės reikšmės Marijai [Šatrijos Raganai – J. Dz.] turėjo Pečkauskų persikėlimas gyventi į išsinuomotą Užvenčio dvarą, Žemaitės ir P. Višinskio kaimynystėje. Čia susidaro lietuvių inteligentų būrelis, ir Marija tampa susipratusia lietuve.“ (ten pat: 159)

Pasirinkimas būti lietuviu, atsivertimas, biografiniuose vadovėlio pasakojimuose siejamas su išskirtiniu darbštumu ir atsidavimu Lietuvos idėjai. Be to, vadovėlio adresatui primenama, koks svarbus ir lemtingas tautai gali būti vieno žmogaus apsisprendimas, kokia ypatinga vieno žmogaus veikimo galia:

„Tačiau pirmojo *Aušros* numerio, o ypač dr. J. Basanavičiaus asmenybės paveiktas, staiga [Vincas Kudirka – J. Dz.] atsiverčia ir su nepaprastu visų savo jėgų įtempimu per paskutinius savo gyvenimo 10 metų padaro Lietuvai

ties, kiek kitas per visą savo amžių nebūtų stengęs padaryti. <...> 1899 m. įsteigia *Varpą*, daugybę puslapių pats prirašo, verčia į lietuvių kalbą didelius literatūros veikalus, visomis jėgomis žadina lietuvių tautinę sąmonę, grindžia visai realius pagrindus Lietuvos prisikėlimui.“ (ten pat: 105)

Susipratusio lietuvio reikšmių lauką išplečia Vinco Pietario gyvenimo pristatymas: *susiprasti* sustiprinama į pastovumą nukreipiančiu žodžių junginiu *likti visą gyvenimą*. Šioji pasakojimo vieta gali virsti ir klausimu, ar aš esu susipratęs lietuvis, ir į ateitį nukreipiančiu imperatyvu, kaip likti susipratusiu lietuviu visą gyvenimą. Biografinis pasakojimas pateikia atsakymą: likti susipratusiu lietuviu – tai rūpintis Lietuvos reikalais – neužmiršti tėvynės – svajoti į ją sugrįžti – rašyti lietuviškai – įsitraukti į lietuvišką kultūrinę veiklą – atrasti tėvynei laisvės erdvę:

„V. Pietaris jau gimnazijos laikais buvo susipratęs lietuvis. Tokiu jis ir liko visą gyvenimą. Būdamas universitete, jis rūpinasi Lietuvos reikalais <...>. Ir vėliau, nors toli nuo Lietuvos gyvendamas, V. Pietaris neužmiršo tėvynės, vis svajojo persikelti į Lietuvą gyventi, rašė lietuviškus kūrinius, bendradarbiavo lietuviškuose laikraščiuose, net galvojo kur nors surasti lietuviams geresnę tėvynę, kur jie galėtų laisvai gyventi.“ (ten pat: 100)

Antrajai kategorijai galėtų būti priskirti tie asmens pasirinkimai, kuriais siekiama atkurti tiesą, užpildyti kultūrinę tuštumą ar idealus paversti tikrove. Šioje vietoje svarbu pastebėti, kad, kaip ir pasirinkimas būti lietuviu, taip ir ką tik įvardytieji pristatomi kaip vertingi – jie, nors ir sukeliantys nepatogumų, reikalaujantys dvasinio atsparumo ir ištvermės, suvokiami kaip tautą kuriantys:

„<...> patriotinės dvasios pagautas, pasiryžo prieiti prie tikrųjų Lietuvos istorijos šaltinių ir parašyti tokių istorinių veikalų, kurie parodytų tikrąjį Lietuvos garbingos praeities veidą, kurį svetimieji istorijos rašytojai buvo iškraipę. Tam didžiajam uždaviniui jis [Simonas Daukantas – J. Dz.] skyrė visas savo jėgas, visą savo gyvenimą.“ (ten pat: 45)

„Kaip tai vargingas dalykas išleisti tokį veikalą tokioje kalboje, kurioje nieks iš žemaičių lig šiol nė manyte nemanė tą dalyką rašyti... Prie tų visų vargų reikėjo dar kai kurių asmenų patyčias iškęsti, tarsi būčiau niekų darbo ėmėsis, kurį kiekvienas norintysis gali rasti lenkų kalba.“ (Iš Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos veikalo prakalbos, ten pat: 42)

„Nuo tada prasidėjo ilgi ir sunkūs J. Tumo kovų metai dėl tautinių idealų įgyvendinimo lietuvių visuomenėje.“ (ten pat: 171)

Trečioji asmens pasirinkimų kategoriją įveda etinį matmenį. Žmogus re-gimas kaip laisvas pasirinkti, kurių pusėje būti – skriaudžiamųjų, silpnųjų, ar galios pozicijas užimančių:

„Dar vaikas būdamas, jis [Vydūnas – J. Dz.] pastebėjęs, kaip lietuviai yra vokiečių niekinami, morališkai skriaudžiami ir silpninami. Jau tada jis pasiryžęs dirbti visą amžių, kad lietuviai galėtų jaustis garbės vertais žmo-nėmis.“ (ten pat: 185)

„Donelaitis labai mylėjo lietuvius, jiems kiek galėdamas padėjo, gynė skriaudžiamuosius. Pamokslus sakydavo lietuviškai ir vokiškai, tačiau visos simpatijos buvo lietuvių pusėje.“ (ten pat: 20–21)

„Per I pasaulinį karą gyveno [Gabrielė Petkevičaitė-Bitė – J. Dz.] Puziniškyje ir padėjo žmonėms kiek galėdama vargą vargti.“ (ten pat: 141)

Aptartieji pavyzdžiai leidžia formuluoti išvadą: P. Naujokaičio vadovėlio pasakojimas išryškina, kad laisvės idėja įveiklina ir individą, ir bendruome-nę; per laisvės patyrimą individas susisaisto ne tik su bendruomene, t. y. su tauta, bet ir su visa žmonija. Į laisvės siekiančią tautą individas įsilieja per sąmoningus pasirinkimus, kurie atspindi jo santykį su lietuviškumu, gilią krikščionišką laikyseną ir būtiną kūrybiškumą. Ir nors sąvokoms *laisvė* ir *laisvas*, -a vadovėlio pasakojime nėra suteikiama išskirtinė reikšmė, gyvena-mojo laiko situacijoje jos turėjusios potencijos veikti kaip priminimas, kad nelaisvė tik laikina, o laisvė – tikslingu veikimu įmanoma susigrąžinti realybė.

4. Apibendrinimas

Baigiant derėtų grįžti prie klausimo, ką atmenančioji ir vadovėlių pasakojimus kurianti sąmonė pasako apie *laisvę* ir *laisvą žmogų*. Visų pirma DP stovyklose parengtuose ir išleistuose lietuvių literatūros vadovėliuose *laisvės* ir *laisvo žmogaus* konceptai nėra išryškinami kaip svarbiausi pasakojant literatūros istoriją. Adresatui – karo pabėgėliui, laisvę praradusios valstybės lietuviui, – liudijama, kaip laisvės troškimas atsispindėjo kultūroje, literatūroje, in-dividų gyvenimuose. Visi į tyrimą įtraukti literatūros vadovėliai patvirtina, kad laisvės idėja yra bendruomenę į tautą telkianti ir ją įveiklinanti, su žmo-nija susaistanti galia, tačiau laisvas individas ir laisva bendruomenė – ne duotybė, o užduotis. Laisvas individas ir laisva bendruomenė sukuria savo laisvę. Vadovėliuose nerasime laisvės dabartyje koncepto – už laisvę kovota, jos siekta, jai įsipareigota praeityje.

Tad kuo galėjęs būti svarbus toks vadovėlių pasakojimas? Nėra abejonės, kad jis adresatą, net nekeldamas laisvės/nelaisvės dabartyje klausimo, per grožinės literatūros tekstus ir jų kūrusių gyvenimo pasakojimus pažindino su prasmingo veikimo modeliais, perdavė tuos literatūros vardus, tekstus ir priminė tas laisvės raiškos formas, kurios kadaise atvedė bendruomenę į laisvą valstybę. Susiklosčiusioje istorinėje situacijoje toks priminimas buvo itin svarbus.

Literatūra

ALANTAS, Vytautas. 1948. Patrios kalėdinės dovanos. *Mintis* 135, 3.

BALIUTYTĖ, Elena. 2009. Pranas Naujokaitis. In: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. XVI. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 141.

BALIUTYTĖ, Elena. 2006. Pranas Naujokaitis – literatūros istorikas. In: *Šimtamečių literatūrinė karta: bendrumai, skirtybės, tekstai ir kontekstai*. Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus, 10–14.

BRAZAITIS, Juozas [parašas – J. B.]. 1949. Pr. Naujokaičio Lietuvių literatūra. *Aidai* 23, 82–83.

CICĖNAS, Jeronimas. 1948. Pakeliui į tautos žinyną. *Mūsų kelias* 72, 4–5.

EIDUKIENĖ, Danutė. 1977. Juozas Masilionis – ištvermingas pedagogas lituanistas. *Aidai: mėnesinis kultūros žurnalas* 9, 423.

GAUČYS, Povilas. 1992. *Tarp dviejų pasaulių*. Vilnius: Mintis.

GLIAUDA, Jurgis. 1973. Pranas Naujokaitis rašo „Lietuvių literatūros istoriją“: pasikalbėjimas su autoriumi. *Dirva* 77, 5 <http://www.spauda.org/dirva/archive/n1973/1973-10-10-DIRVA.pdf> [2021 04 09].

GREIMAS, Algirdas Julius. 2017. Pranas Naujokaitis *Lietuvių literatūra*. In: Neskelbtos Algirdo Juliaus Greimo recenzijos apie lietuvių literatūros istoriją, parengė ir įžangą parašė Jūratė Levina. *Colloquia* 39, 125–129.

JANUTIENĖ, Petronėlė. 1945. *Skaitymai: „Žiburių“ priedas* 3, 2.

JANUTIENĖ, Petronėlė [parašas – P. Jan.]. 1946(a). Amžinasis švietimo klausimas. *Aidai: lietuvių kultūrinis žurnalas* 5 (17), 67.

JANUTIENĖ, Petronėlė. 1946(b). *Lietuvių literatūros konspektas*. Augsburg: Augsburgio liet. gimnazija.

KULBOKAS, Vladas. 1997. Kritika ir literatūros mokslas. In: Kazys Bradūnas, Rimvydas Šilbajoris, ed. *Lietuvių egzodo literatūra*. Vilnius: Vaga, 701–776.

MACEINA, Antanas. 1947. Įvado žodis. In: Juozas Girnius. *Tautiniai mūsų uždaviniai tremtyje*. Ateitininko biblioteka 10. Würzburg, 3–4.

MASILIONIS, Juozas. 1947. *Lietuvių literatūros istorija: Medžiaga liet. literatūros pamokoms: Tinka vadovėliu gimnazijoms*. Scheinfeld: Liet. gimnazijos tėvų k-tas.

MĖLINSKAITĖ, Rūta. 2010. Petronėlė Orintaitė. In: *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. T. XVII. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 91.

MISIŪNAS, Remigijus. 2012. *Lietuvių DP knyga 1945–1992 metais: sąvadas*. Vilnius: Bonus animus.

NAUJOKAITIS, Pranas. 1948. *Lietuvių literatūra: Trumpas liet. literatūros istorijos kursas gimnazijai*. Tübingen: Patria.

PAPLAUSKIENĖ, Virginija, ed. 2002. *Išėję sugrįžti: archyvinių dokumentų rinkinys*. Kaunas: Maironio lietuvių literatūros muziejus.

SVERDIOLAS, Arūnas. 2012. Juozas Girnius – kartos filosofas. In: *Kultūra lietuvių filosofų akiratyje*. Vilnius: Apostrofa, 443–453.

Su naujomis viltimis. 1945. *Aidai: lietuvių informacinis biuletėnis* 4, 1–2.

ŠEŠPLAUKIS, Alfonsas. 1976. Pranas Naujokaitis. In: Pranas Naujokaitis. *Lietuvių literatūros istorija*. T. 4. Chicago: JAV Kultūros taryba, 58–63.

VĖLAVIČIENĖ, Silvija, POŠKUTĖ, Birutė, KARALIENĖ, Eglė, ed. 2002. *Lietuvių išėivijos spaudos bibliografija 1945–2000*. T. 1: *Knygos lietuvių kalba*. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka.

Jurga Dzikaite

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Antakalnio g. 6

LT-10308 Vilnius, Lietuva

dzikaite@liti.lt

Freedom and Exile in Language: Latvian Writer and Translator Dzintars Sodums

SIGITA IGNATJEVA
Liepāja University

The article deals with the Latvian writer and translator Dzintars Sodums's (1922–2008) opinions about the state and development of the Latvian language, his perception of language as a prerequisite for freedom and development of democracy and political thought. Sodums saw the development of the Latvian language as the mission of his life, but his professional opportunities were restricted by his status as an émigré in Sweden and the USA. Sodums felt like an outsider in the Latvian émigré society, and this feeling influenced his views on the Latvian language and its use in his poetry, novels, and other writings.

Keywords: Dzintars Sodums, Latvian language, exile

The works and worldview of Latvian writer and translator Dzintars Sodums reflect the way in which he perceived the notions of freedom and exile. These phenomena are visible in Sodums's biography and expressed in his beliefs and ideas about language, particularly about the Latvian language. The sense of exile and freedom is firmly incorporated into the writer's worldview as well as his attitude to language and its use, real and desirable. The quotes from Sodums's works in this article are translated closely to the original in an attempt to preserve his individual manner of expression.

Sodums was born in Riga in 1922. He attended Riga Gymnasium No. 1, or the so-called English gymnasium, where he became well-versed in English culture, especially literature, and studied the Latin language. Sodums had been interested in literature since childhood, when he had the opportunity to consume a vast number of old magazines (including the English *Punch*) in the attic of his mother's childhood home. During his school years, Sodums translated some of Shakespeare's sonnets into Latvian, but the final outcome, as he himself admitted later, was not a success. Nevertheless, he continued exercising in translation. Sodums translated Johann Wolfgang von Goethe's

minor writings, and his translations were published in the first volume of Goethe's collected works.¹ Sodums enrolled in the University of Latvia to study philology but was deeply disappointed. In 1943, he was conscripted into the Latvian Legion of the Nazi German army.² Sodums was lucky to be enlisted into the army's journalist unit, and he became a so-called war correspondent (in German: *Kriegsberichtter*). The position allowed him not to participate in battles, and, as Sodums later described it, he spent his time doing nothing or writing completely useless pieces (Sodums 1959a).

Sodums deserted the Latvian Legion in 1944 and hid in the Kurzeme region. On 17 May 1945, he escaped Latvia on a boat to Sweden; it was one of the last refugee boats to leave the Latvian coast at the end of the war (Daukste-Silasproģe 2019: 118). In Sweden, Sodums did odd jobs – he was a farmhand, gardener, type-setter, proofreader. He actively took part in the cultural life of Latvian émigrés, but, at the same time, he felt an increasing estrangement from the concerns, values, and attitudes dominant among the Latvian émigré society. In his leisure time, Sodums started to work on the translation of *Ulysses* by James Joyce into Latvian. He undertook the translation due to his belief that Latvian literature was in desperate need of new approaches, influences, and breaking taboos because it had been too strongly influenced by German and Russian cultures for an excessively long period of time (Sodums 1959b: 66–67). The translation was published in Sweden in 1960, and a few copies were even smuggled into Soviet Latvia, where it became a much-discussed and admired text in the circles of Latvian intelligentsia. Sodums also published poetry and prose, mostly in Latvian émigré periodicals.

In 1963, Sodums, with his wife and two sons, moved to the United States of America, where he lived in Boston, MA, and Ithaca, NY, until after his wife's death. In 2006, Sodums decided to move back to Latvia, where he continued his literary work, including a revision of the translation of *Ulysses*. He died two years later, in 2008, at the age of 86.

Sodums is mainly known in Latvian culture for his translation of *Ulysses* and less for his novels and poetry, plays, and other translations. The Latvian *Ulysses* was received with praise for the translator's innovative use of the

¹ Gēte, Johans Volfgangs. 1943. *Gētes raksti*. 1. sēj. Rīga: K. Rasiņa apgāds.

² Latvian Legion (Latvian: *Latviešu leģions*) was a unit (two divisions) of the German Waffen SS during World War II. It was formed in 1943 and officially called "volunteer" (German: *freiwilligen*), although the number of volunteers was insufficient and the conscription was applied to men born 1919–1924; in 1944, total mobilisation was applied to men born 1906–1928 (Klišāns 2018: 319–320; Mangulis 1983: 95–151). See also Ezergailis 1997.

Latvian language, but Sodums's original works also stand out in the Latvian literary scene thanks to their simple style and sometimes unusual vocabulary.

Sodums's novels are highly autobiographical. They tell the stories of Latvian émigrés and depict life in exile in an ironic way which does not comply with the conventions of Latvian émigré literature; they also reveal the false ideals of the society stuck in the past. Sodums is one of the initiators of the so-called wave of demythologisation in the Latvian exile literature. He also embarks on a quest for the Latvian language, a kind of demythologisation of expression in Latvian, incorporating his views on the topic in almost every publication.

Sodums is a devotee of language. "I taste language as a cake, and I read vocabularies with the same interest as detective novels", he writes about his devotion (Sodums 1959a: 72). He sees the development of Latvian as his life's mission: "I work for the Latvian language [...]" (Belševica 2019: 290). Regrettably, Sodums's opportunities in this field were limited in exile, as he was forced to do mostly menial jobs and could not engage in the research of language to the desired extent: "My role here, in the US, was one of a proletarian, not to research the Latvian language at a university. [...] Neither Swedes nor Americans had wished to give me an opportunity to work for the Latvian language" (Sodums 2011: 27–28). The exile gave him freedom – unlimited access to Western culture – at the same time restricting his occupational choices. Nevertheless, Sodums tries to fulfil his mission in his leisure time.

Sodums's views on language are closely connected with his personal historical experiences. He thus reflects on freedom and his feelings in exile: "The sense of unthoughtful freedom is lost. Freedom is not something self-evident, it is to be obtained both collectively and individually. A free man gets untied from the binds of illusions [...]. There are feelings obtained [during Sodums's adulthood – S. I.]. One of those is the sense of being an outsider acquired in the first years of exile. To see rejoicing people and not be able to be with them for real. To see institutions, customs, activities of a foreign land and not to be able to share in them" (Sodums 1959a: 81). For Sodums, both facets of freedom are important, physical freedom and spiritual or mental or intellectual freedom.

While living in exile, Sodums subscribes to some Latvian periodicals, and he is very critical of the language used in Soviet Latvia. He writes: "[...] there is a lack of practical language skills, vocabularies, handbooks. There is a lack of peace for work. The Latvian language is nastily Russified, too. Frequently seen: [they] write in Russian with Latvian letters" (Sodums 2019: 44).

Sodums complains that a modern Latvian grammar is yet to be published. Consequently, the Latvian used in Soviet Latvia and abroad is restrained, oppressed as Latvians are under Soviet occupation and also in exile – unable to recover their homeland and their national core, the basis of which is language.

Latvian poet Krista Anna Belševica argues that Sodums emphasises the idea that our comprehension of Latvia and Latvianness exists primarily in language, and that this comprehension could and should be changed and modernised (Belševica 2019: 282).

A possible step towards ending the stagnation in the Latvian (and any) language, according to Sodums, is a purposeful development of political language. It seems that for the writer, “political language” means a language which explicitly deals with the situation in Latvia and in exile, a direct language expressing the real state of affairs, a language lacking subtexts and hints. “One kind of language use is to get intoxicated with the sense of commonality.³ Another kind is to cultivate political language. It unties thoughts and frees a new creative language, which manifests itself also in literature. The political language of both the Soviet Union and the exile is outdated” (Belševica 2019: 282).

For Sodums, the development, richness, quality of language, political or not, equal a nation’s ability to think, create, and adapt to the historical situation. Sodums blames the excessive complexity and heaviness of Latvian for fruitless disputes and folly opinions: “[...] many pedants, go-getters, collectors, prohibitionists have been occupied with the Latvian language. As a result, Latvian is a heavy heap. [...] It must not be too complicated, tangled matter. Then, it is a hard-to-use matter, needless discussions and foolish judgements are created” (Belševica 2019: 287). And this complexity and heaviness, in Sodums’s opinion, have been created by Latvian linguists who are not working to make the language simpler but, on the contrary, trying to complicate it further. As a result, “the user of the Latvian language feels as if being in a concentration camp”, according to Sodums’s straightforward and expressive notes (Belševica 2019: 287). Sodums suggests that relative simplicity would be an important incentive for Russian-speaking people in Latvia and others to learn Latvian. Therefore, the Latvian language policy in the 1990s has been contradictory, as Sodums sees it – the knowledge of Latvian at some level is mandatory, but the language has been made too restricted and complicated. Sodums always expresses his thoughts in a clear and forthright manner which

³ Commonality – in Latvian: *kopības sajūta*, ‘sense of togetherness’.

can be perceived as offensive, as in his evaluation of Latvian linguistics: “There is a lack of brain in Latvian linguistics” (Sodums 1993). Sodums disagrees with the course of the development of the Latvian language and blames the approach of Latvian linguists for it: “The Baltic philologists and half-philologists have operated around the Latvian language so diligently that it has become almost impossible to write without mistakes” (Sodums 2019: 29).

There are several features of the Latvian language that appear to be repellent to Sodums as it transpires from his works. First of all, Sodums advocates for simple syntactic structures and sees long composite sentences as unnecessarily complex and obscuring the meaning (Sodums even proposes to develop a study aid on simple sentences). He hates Latvian punctuation with its many commas (and calls it “the multi-commas’ French grammar”) (Sodums 2012: 745). In his own works, Sodums partly ignores the rules of Latvian punctuation and avoids using commas before subordinate clauses. Other particularities of the Latvian language Sodums considers outdated are phonetical transcriptions of foreign proper names and Latvian endings in them, as well as the refusal to use the letters *w*, *y*, and *x*: “If Latvians encounter a noun, there is an *s* or a vowel in the posterior.⁴ If there isn’t, the word seems suspicious to them. In the 20th century, they detest the letters *w*, *y*, *x*” (Sodums 2019: 30). Sodums also objects to extensive use of prefixes and suffixes, he suggests that Latvian is “overgrown” (Sodums 2019: 54) with them and with grammatical endings.

Above all, Sodums hates language intended to hide the real meaning or made artificial and excessively complicated, full of decorum. In his own works and translations, Sodums follows his principles of concise language, using mostly simple sentences and avoiding prefixes and definite endings in adjectives. He feels that clarity of expression is an impediment to being understood by the audience: “The more clearly I write, the less the reader understands me. They are accustomed to obscurity” (Sodums 2011: 33). Also characteristic of Sodums’s style are statement-like sentences without verbs and short paragraphs. His lexis is a bit outdated for a contemporary reader in Latvia and emotionally expressive, with a big share of colloquialisms and slang, and many occasional forms. Latvian poet Kārlis Vērdiņš justly calls Sodums’s style “meddlesome and unsmoothed” (Vērdiņš 2005).

As a writer and translator, Sodums values the importance of translations in Latvian culture, not only as a source for new ideas and literary genres.

⁴ Sodums uses a rude colloquial word *pakaļa* for ‘posterior’.

According to Sodums, translations are an essential source of language development and a way of acquiring new ways of expression (Sodums 2019: 44), but it is hard for an unfree translator to translate free writers; it produces a caricature of language (Sodums 2019: 28). On the one hand, Sodums points out the necessity for change; on the other – he insists on the need to preserve the language, even to return to the language of folklore and folk songs in particular.

The main task which needs to be completed to develop the Latvian language, according to Sodums, is to liberate it from all unnecessary historical layers brought into it, mostly during German, Russian, and Soviet rule. Latvians must return to the authentic, beautiful, lively Latvian language of folk songs and develop it in line with today's needs and purposes. Sodums calls those unnecessary layers of Latvian by various colourful words and phrases, for example, “manners of Soviet church and literature” (Sodums 1993), “conspiracy” (apparently, against common sense) (Sodums 2019: 47), “meaningless entanglement” (Belševica 2019: 289). He describes Latvian orthography as “Byzantine” (Sodums 2012: 744). It seems that “Byzantine” in Sodums's vocabulary is both a political and aesthetic notion describing an ornamental, decorative style and Russian and Soviet power. Sodums then goes on to define what he calls the German style of writing adopted into Latvian: “Abstraction. No real word of the matter” (Sodums 2019: 46). Sodums is very critical of the state of the Latvian language in Latvia as well as of the language used by Latvians in exile, which is, according to him, “shabby”, “neglected”, “dirty” (Sodums 2019: 47). He considers freedom in language to be closely connected to and inseparable from political freedom. Sodums feels like an exile in language, too, because his views and language do not conform with the established standards.

Sodums's diagnosis for Latvian is short and pessimistic – one of his writings on the subject is titled “Leukemia of Language” (*Valodas leukēmija*; here, Sodums does not use the form of the word accepted in contemporary Latvian, *leikēmija*). To create political references, Sodums employs the designation of “open language” (*atklāta valoda*) as opposite to “ghetto language”: “An open language does not reject. New speakers and writers bring into an open language what they are able to bring. The opposite of an open language is a ghetto language. [...] Defenders of the ghetto language try to preserve. The open language gives an opportunity to create” (Sodums 2019: 49).

Sodums believes that in Latvia, “[t]he times of occupation have lethally cut the nerve of creators” (Sodums 2019: 45). This statement contradicts others,

according to which Latvians live to create (Sodums 2011: 8, 12); therefore, it seems that Sodums accuses Latvians of non-creativity only in one field, in the Latvian language. Sodums casts blame for the non-creative state of Latvian, at least partly, on Latvian editors and proofreaders, whom he sees as a part of the bureaucratic Soviet system which has survived in the publishing industry in independent Latvia (Sodums 2011: 45). Language as a creative tool is a recurring motif in Sodums's writings. Sodums is a passionate advocate for democracy (thus his contempt for the Latvian political system after 1934) – a passionate advocate of democracy both in politics and in language. James Joyce's language is a kind of ideal for him: "Joyce's language is democratic: it adapts to the needs of the psyche so that the reading material is not a philological bureaucracy but a living text" (Sodums 2012: 745).

Sodums has a deep affection for the Latvian language and, simultaneously, he is very critical of its state and use and emphasises the necessity to develop political Latvian (as opposed to poetic Latvian). His statements about the Latvian language are passionate and sometimes controversial. He strives to go back to the roots, to the Latvian folklore, and, at the same time, calls for opening the language to new, modern influences. According to Sodums, freedom in language means a possibility of expression in precise, laconic, clear, and modern terms without unnecessary limits and rules restricting one's linguistic creativity. Linguistic freedom – to an extent – determines an individual's and society's freedom.

Bibliography

BELŠEVICA, Krista Anna. 2019. Romantiķis ar raksturu. In: Dzintars Sodums. *Post Scriptum*. Rīga: Dienas Grāmata.

DAUKSTE-SILASPROĢE, Inguna. 2019. *Gaidot laivu: Latviešu rakstnieki bēgļu ceļos Zviedrijā*. Rīga: LU Literatūras, folkloras un mākslas institūts.

EZERGAILIS, Andrew. 1997. *Latvian Legion: Heroes, Nazis, or Victims?: A Collection of Documents from OSS War-Crimes Investigation Files, 1945–1950*. Rīga: Historical Institute of Latvia.

KLIŠĀNS, Valdis. 2018. *Latvijas vēsture*. Rīga: Zvaigzne ABC.

MANGULIS, Visvaldis. 1983. *Latvia in the Wars of the 20th Century*. Princeton Junction, N.J.: Cognition Books.

- SODUMS, Dzintars. 1959a. Kaut kas no mūža. *Tilts* 29–30, 69–81.
- SODUMS, Dzintars. 1959b. Tulkotāja piezīmes. *Jaunā Gaita* 20, 66–69.
- SODUMS, Dzintars. 1993. Vēstules par valodu. *Literatūra un Māksla* 8, Febr. 26, 3.
- SODUMS, Dzintars. 2011. *Virtuves piezīmes*. Rīga: Mansards.
- SODUMS, Dzintars. 2012. Tulkotāja pēcvārds. In: Džeimss Džoiss. *Uliss*. Rīga: Liepnieks un Rītups, 744–745.
- SODUMS, Dzintars. 2019. *Post Scriptum*. Rīga: Dienas Grāmata.
- VĒRDIŅŠ, Kārlis. 2005. “Dzin, dzin, mīļie...” In: Dzintars Sodums. *Kopoti raksti, VI*. Rīga: Atēna, 449–454.

Sigita Ignatjeva

Liepāja University

Faculty of Humanities and Arts

Kūrmājas prospekts 13

LV-3401 Liepāja, Latvia

sigita.ignatjeva@liepu.lv

Laisvės sampratos antinomijos šiuolaikinėje lietuvių dramaturgijoje

NERINGA KLIŠIENĖ
Vilniaus universitetas

The Antinomies of the Concept of Freedom in Contemporary Lithuanian Drama

As contemporary society puts more emphasis on the individual's right to live freely, the topic of values and moral responsibility becomes more relevant. This tendency is reflected in contemporary Lithuanian dramatic texts. Playwrights combine opposing messages, quotes, and meanings of dramatic discourse produced by the mass media in order to create multi-layered texts. These, in turn, question or revise the notion of the modern human freedom. The paper focuses on the plays written in the last decade by Herkus Kunčius, Dovilė Zavedskaitė, and Paulina Pukytė. The texts in question often demean the concept of "freedom" using the code of mass culture, thus not only revealing some "moral" dilemmas of the post-Soviet era but also offering a critical evaluation of the new reality created by mediocracy.

Keywords: contemporary drama, montage, irony, mass media, concept of freedom

Kuo labiau nūdienos visuomenėje akcentuojama individo teisė gyventi laisvai, tuo aktualesnė tampa vertybių ir moralinės atsakomybės tema, išryškėjanti ir šiuolaikiniuose lietuvių draminiuose tekstuose. Pastebima, kad dramaturgai, jungdami ar priešindami masinės žiniasklaidos produkuojamus pranešimus, citatas ir draminio diskurso prasmes, kuria daugiasluoksnią reprezentacijų pynę, kuri užklausia ar revizuoja šiuolaikinio žmogaus laisvės sampratą. Dėmesio akiratyje – pastarojo dešimtmečio Herkaus Kunčiaus, Dovilės Zavedskaitės ir Paulinos Pukytės pjesės, kuriose sąvoka „laisvė“ neretai „įžeminama“ masinės kultūros kodu, o šis leidžia atskleisti ne tik skirtingai dramaturgų interpretuojamas „moralines“ postsovietinės ideologinės eros dilemas, bet ir kritiškai vertinti mediakratijos kuriamą naują realybę.

Demokratinėse visuomenėse globalizacijos procesai iškėlė visuotinę problemą, susijusią su vartojimo apoteozės eroje stipriai pakitusia visuomene, moralinėmis normomis ir šiuolaikinio žmogaus elgsena (Giddens 2000;

Bauman 2011), naujų socializacijos ir individualizacijos arba agresyvesnės jos formos – narcisistinės personalizacijos būdų įsigalėjimu (Lipovetsky 2013). Tad kintamas socialinis, politinis ir kultūrinis fonas šiuolaikinėje dramaturgijoje tampa vienu iš kūrybinės inspiracijos šaltinių nūdienos žmogaus laikinumą įprasminančios „likvidžios“¹ tapatybės dėmenims apmąstyti ir įvertinti. Regis, kuo labiau akcentuojama individo teisė gyventi laisvai, tuo aktualesnė tampa ne tik moralinių, bet ir socialinių atsakomybių tema, pastaruoju metu dominanti ir lietuvių dramaturgus.

Gebėjimu aprėpti pamatines nūdienos gyvenimo formas pasižymi ne vienas draminių tekstų autorius², tačiau šio tyrimo akiratyje – panašiu laiku pasirodžiusios Herkaus Kunčiaus (*Rojaus prieangyje*, 2020), Paulinos Pukytės (*Kalno poza*, 2020) ir Dovilės Zavedskaitės (*Sniego senis besmegenis*, 2019) pjesės. Pasirinkimą analizuoti šiuos tekstus lėmė ne tik bendra juos siejanti tematika, bet ir jų forma, daugiau ar mažiau atliepianti dramatinės naracijos kaitą, kuri lemia ir pjesės struktūrinės ypatybės, ir jos santykį su suvokėju, ir netgi revizuoja dramatinės kalbos funkciją. Šią kaitą sąlygoja, pirma, masinių medijų priemonių įsigalėjimas, t. y. labai intensyvi žiniasklaidos raida, kuri aktyviai veikia masinės sąmonės formavimosi procesą; antra, masinės kultūros „auklėjamo“ suvokėjo, vėliau tampančio šios kultūros stereotipų skleidėju, struktūros pokytis; trečia, pakitę estetiniai orientyrai, dažniausiai kultūrologų siejami su postmoderniąja kultūra, įgalinusia dramatinės naracijos fragmentiškumą, asimiliaciją, subjekto tapatybės problemišumą, permutaciją, infiltraciją, „rapsodiškumą“ ir pan.³

Kunčiaus, Pukytės ir Zavedskaitės pjesių struktūrinės ypatybės verčia atkreipti dėmesį į dramaturgų pasitelkiamą komunikacinę strategiją, kuri ne tiek informuoja, kiek formuoja platesnį intertekstualų reikšmių kontekstą, jungiantį skirtingus diskursus. Bendras jų „fakcinių“⁴ tekstų dėmuo – daugiau ar mažiau faktografinės ir / ar medijų medžiagos pateikimas, montažo principu jungiant faktus ir fikciją. Pavyzdžiui, Kunčiaus pjesės *Rojaus*

¹ Šis terminas pasiskolintas iš lenkų sociologo Zygmunto Baumano.

² Paminėtini M. Ivaškevičiaus *Išvaymas*, M. Nastaravičiaus *Demokratija*, G. Grajausko *Tinklas* ir kt.

³ Plačiau apie skirtingus šios temos teoretizavimo lygmenis šiuolaikinėje dramaturgijoje žr. Pavis 2011; Féral 2011; Sermon, Ryngaert 2012; Corvin 2015.

⁴ Anglosaksiškas terminas „fakcija“ analogiškas aštuntajame dešimtmetyje literatūros tyrimuose prigijusiam prancūzų literatūrologo Serge'o Doubrovskio terminui „autofikcija“, kuriuo mėginta apibūdinti hibridinį – atsidūrusį tarp autobiografijos ir literatūrinės fikcijos – rašymo būdą (vėliau žanrą). Terminu „fakcija“ siekiama surasti prieštaravimo, kylančio tarp išmonės ir realybės (fakto), sprendimą. Jo formulė tokia: ir fikcija, ir faktas.

prieangyje pagrindas – realių istorinių įvykių perfrazavimas, dokumentinių šaltinių citavimas ir išmonės sampyna. P. Pukytės *Kalno poza* komponuojama iš daugybės virtualioje erdvėje sklindančių pažodinių straipsnių citatų, parafrazių, skelbimų, interviu, griežtai išskiriant citatas, tačiau sąmoningai nenurodant jų autorystės, o D. Zavedskaitė savo pjesę – ironišką dramaturginį šaržą – apibūdina kaip „kritinį komentarą apie šiandienos Lietuvą, komponuotą iš lakoniškų medijos legendų“ (Zavedskaitė 2019).

Kadangi šių dramaturgų tekstuose sluoksniuojasi keli lygmenys, vadinasi, galime užsiminti ir apie dvigubą (neretai trigubą) prasmės kodavimą, reikalaujantį kritinio suvokėjo (skaitytojo / žiūrovo) atsako, kai už reprezentatyvios pjesės pusės ir paviršinių reikšmių glūdi kitos – gelminės, nurodančios, anot Viktoro Žmegačiaus, į tokį suvokėją, kuris daugiau ar mažiau atkuria išcentrinis, t. y. grindžiamus kontekstais, tekstus ir „realizuoja montaže esančius santykius“ (Žmegač 2000: 219). Būtent demonstratyvaus montažo kūrinys glūdi du vienas kito nepaneigiantys dalykai. Vienas jų susijęs su metapoetika, kai ardoma vientisa meninio pasaulio estetika⁵; kitas – su pažinimo šoku (panašiu į „atsiribojimą“), kai manipuluojama aiškiais kontrastais, sugretinant nesusijusias gyvenimo sritis. Turint mintyje šių dramaturgų pjeses, metapoetika aktyvuoja suvokėjo recepciją, nukreipdama jo žvilgsnį būtent į dramaturginę techniką, ir sykiu kvestionuoja tradicinę, tad atpažįstamą, teatro konvenciją.

Svarbus aspektas – ir kritinis, ir / ar ideologinis montažo bei koliažo praktikos pobūdis, siejamas su dramaturgų tekstų teminiu lauku. Prancūzų teatrologas J.-P. Sarrazacas pažymi montažo/koliažo praktika reiškiamų problemų sudėtingumą: jo nuomone, šios problemos „apima įvairias sritis ir verčia palikti nuošaly paruoštas (mokslo / meno / politikos) kategorijas, nes abu jie [montažas ir koliažas] yra ir meninė technika, ir ideologinis⁶ įsipareigojimas“ (*Lexique du drame moderne et contemporaine* 2010: 133). Esmė ta, kad prieš „klijuojant“ ar „montuojant“, reikia tekstą išardyti ar išryškinti jungtis, kurios turėtų užtikrinti tam tikrą kūrinio „vienybę“, o montažas būtent ir išskiria tam tikrus elementus iš jų konteksto, nukreipdamas juos nuo pradinės reikšmės,

⁵ Dramaturgijoje montažo ir koliažo technikos akivaizdžiai rodo savo provokatyvią prigimtį konvencinės dramos atžvilgiu: „Įtrūkiu pagrįstas montažas yra ne aristotelinės dramaturgijos šaltinis. Jis leidžia pertraukti dramatinę tėkmę, kviečia žiūrovą susimąstyti, nesuteikiant jam galimybės leisti būti alinamam iliuzijų ir virškinti kūrinį kaip kulinarinį gaminį“ (*Lexique du drame moderne et contemporaine* 2010: 133).

⁶ Ideologija šiame kontekste suprantama pačia bendriausia prasme – kaip organizuota ir instrumentalizuota mąstymo ir pažiūrų sistema.

kad pertvarkytų ir pateiktų kažką Naujo (*Lexique du drame moderne et contemporaine* 2010: 134). Tačiau „kažko naujo pateikimas“ nėra bereikšmis, jis visada susijęs su vienokia ar kitokia prasme, šio tyrimo kontekste – su galimybe kritiškai reflektuoti visuomenėje vykstančius procesus bei pokyčius.

H. Kunčiaus *Rojaus priemyje*: tarp hedonistinės laisvės ir moralinės atsakomybės

Iš minimų draminių tekstų bene akivaizdžiausiai ir ne ką mažiau provokatyviai „laisvės“ samprata revizuojama H. Kunčiaus *Rojaus priemyje*. Pagrindinė pjesės idėja – moralinės atsakomybės pozicija istorijos pervartų metu, kad ir kas ją reprezentuotų – įžymūs Vakarų Europos intelektualai, jaunas VDU studentas, nusprendęs tapti partizanu, ar nūdienos Reporterė, kuriai istorinės prievartos faktai tėra laikraštinė „bomba“. Būtent pjesės personažais tapusių XX a. vidurio prancūzų intelektualų Žano Polio Sartro ir Simonos de Bovuar⁷ požiūriais apie žmogaus laisvę bei moralinę atsakomybę ne tik įrėminamas, bet ir grindžiamas pjesės veiksmas. Kunčius intelektualų porą paverčia gyvenimo „čia ir dabar“ protagonistais, apie kurių veiklą, filosofines idėjas Reporterėi pasakoja Jonas Paulius⁸, neoficialus Sartro sūnus, žiniasklaidos atstovei įteikęs partizano Dzūko dienoraštį.

Draminiame tekste formuojamas kalbų universumas, kuris vienu metu veikia keliais lygmenimis: binarinėje opozicijoje esančių, bet to paties laikotarpio vienijamų prancūzų poros dialogų bei Dzūko (Liongino Baliukevičiaus) monologų ir jau iš XXI a. laiko perspektyvos intelektualų gyvenimo istoriją perteikiančio Jono Pauliaus pokalbio su Reporterė. Kardinalus Dzūko ir prancūzų požiūrių kontrastas išryškkinamas skirtingų diskursų gretinimo principu, tačiau jie prasilenkia, nes Dzūkas kaip pilnateisis dalyvis draminiame dialoge nedalyvauja. Kaip pažymima remarkoje, sklindantis jo balsas *eteryje*, tame „beprasmiškame, nevirtimi pripildytame triukšme“ (RP 2020:

⁷ Pjesės veikėjų sąrašė esantys Simonos de Bovuar ir Žano Polio Sartro personažų vardai „išskiriami“ šalia pasitelkus ir originalią pavardžių rašybą prancūzų kalba. Originalo kalba nurodomi jų tikriniai vardai išlaiko faktinę užuominą į autobiografiškumą, tad šiame tyrime, kai apeliuojama į faktografiją, pasitelkiama originali pavardžių rašyba, o ten, kur pjesėje istorinės asmenybės tampa šaržuojamais pjesės veikėjais – naudojama lietuviška pavardžių transkripcija.

⁸ *Dramatis personae* sąrašas leidžia subtiliai perprasti dramaturgo „žaidimą“, atkreipiant dėmesį į tai, kodėl neoficialus Sartro sūnus Jonas Paulius – inversijos būdu šaržuojamas su lietuvinant prancūzišką Jean-Paul vardą. Tėvystė ne tik nurodoma, draminiame tekste ji ir patvirtinama: „[š]iuo vardu mama pavadino jo garbei“ (RP 2020: 156).

124), – tai „įgarsintos“ Baliukevičiaus dienoraščio citatos. Vadinas, dramaturginės strategijos požiūriu jis [Dzūkas] pjesės dialogo dalyviams ne tik kad negirdimas, bet ir – paliekama abejonė – vargu ar išgirsimas ir *užtekstiniam* suvokėjui, nepaisant, kad skirtingos laisvės interpretacijos ir jų vertinimas paliekamas būtent jo žinioje. Šia prasme pirmąją pjesės remarka, turinčia subjektyvų, nors ir nežymų, vertinimo atspalvį, leidžiama suprasti, kad kalbama iš šiuolaikinio pasaulio iliuziškumą *pažįstančiojo*, todėl ir skeptiškai jį vertinančiojo, perspektyvos. Šią mintį patvirtintų ir akivaizdūs dabartinės visuomenės požiūrius groteskiškai įkūnijantys Reporterė ir Jonas Paulius. Pirmoji – „medijų užkrėstos“ sąmonės žiniasklaidos atstovė, kuriai karas, okupacija, žudynės, holokaustas – „Tai ne bomba, o muilo burbulas – operetė“ (RP 2020: 141). Antrasis – „Ne mažiau šlykštus už Sartrą. Apgailėtinas...“ (RP 2020: 156) – Jonas Paulius, kvestionuojantis Sartre'o ir Beauvoir filosofines idėjas – regis, vien tam, kad gautų nemokamai išgerti. Tad jo numatoma „bomba“, nuo kurios net „Nyčė apsiverks, o Haidegeris liks našlaičiu“ (RP 2020: 127), pjesės pabaigoje virsta farsu – galingu sprogimu, primenančiu tik... griaustinį.

Sartre'as, Vakarų Europos moralę kaltinęs fariziejiškumu, buržuazine „klaidinga sąmone“, kėlė atsakomybės, prasmės, etikos klausimus. Pjesėje „atsakomybę“ groteskiškai reprezentuoja visi dialogų dalyviai, pjesėje tampantys vienas kito veidrodiniais atspindžiais. Obsceniškasis, sąmoningai dramaturgo pasirinktas pjesės leitmotyvas – hedonistinio pasaulio metonimas – „pistis“ punktyriškai sieja šią personažų ketveriukę. Jiems būdinga moralė, priderinta prie Ego primato, nepaisant, kad jų požiūrius (pozicijas) skiria dešimtmečiai.

Prancūzų intelektualų poros dialogas – tai nuolat atsikartojančių Sartre'o ir Beauvoir filosofinių idėjų modifikuotos iliustracijos, tad komiškas efektas kuriamas groteskiškai hipertrofuojančių jų kalbą, intelektualams priskiriamą aukštąjį kalbėjimo (vadinasi, ir elgsenos) registrą „nužeminant“ iki instinktyvų tenkinimo deklaravimo. Sartre'o teiginys – *Aš esu toks, kokį pats save projektuojau egzistuojamas* – tai *radikalios* laisvės išraiška. Kaip tik sartriškąjį radikalumą ir įkūnija personažo Žano Polio „laisvė“⁹:

⁹ H. Kunčius transformuoja Sartre'o egzistencialistinę etiką, kuri pagrįsta esencialistiniu teiginiu: žmogus iš prigimties esąs laisvas, radikaliai, absoliučiai, universaliai laisvas. „Absoliuti laisvė laikoma esminiu, imanentišku žmogiškosios būties bruožu. Todėl tai, kas „duota“ („būtis savyje“) nėra nei laisvės priežastis, nei jos sąlyga, nei pagrindas. Tik sąmonė suteikia prasmę inertiškam pasauliui – „būčiai savyje“. Taigi žmogiškosios būties vertę ir išskirtinumą Sartre'as randa jos absoliučiam nedeterminuotume, spontaniškume, voliuntaristiškai traktuojamame kūrybiniame prade. „Būtis sau“ – gyvenimo prasmės nešėjas ir šaltinis. Individas pats kuria savo gyvenimą (todėl egzistavimas pirmesnis už esmę). Žmogaus egzistavimas turi prasmę ir tikslą,

„Tai ne įprotis, ar įgeidis – savitai mąstyti ir visame kame pistis. <...> Tai būtina *mūsų* [kursyvas – H. K.] laisvės sąlyga. Juk žmogus turi suvokti, kad yra moraliai atsakingas už visa ir viską, kas vyksta pasaulyje.“ (RP 2020: 143)

Jonas Paulius Sartro ir Simonos laikyseną totalitarinių režimų prievartos atžvilgiu kaltina nusikalstamu abejingumu, kritikuoja jų simpatiją komunistų partijai bei Tarybų Sąjungai ir net kvestionuoja jų vizitą į okupuotą Lietuvą¹⁰, išvelgdamas prieštarą tarp postuluojamos laisvės, atsakomybės ir veiksmų; lygiai toks pat abejingumo luobas aptraukia ir istorinę atmintį apie žmoniją ištikusius kataklizmus moralinio reliatyvizmo persunktoje dabarties visuomenėje. Karas, okupacija, tremtis, žudynės, holokaustas – visa tai buvo, bet tai jau praeities dalis, ji neberūpi, „dabartistinei“¹¹ sąmonei ji nėra joks argumentas („Kodėl man tai primenate? Kur žadėta bombikė?“ – klausia apgirtusi Reporterė (RP 2020: 146)). Jei prasmės, vadinasi, atsakomybės poreikis yra išsklaidytas, tai tiesiog „<...> galima abejingai egzistuoti nejučiant nei patetikos, nei tragizmo, nesiekiant naujų vertybinių orientacijų sistemų <...>“ (Lipovetsky 2013: 45).

Šios pjesės dialogai gausūs nešvankybių, ir tai savo ruožtu sukuria aštrią priešpriešą su inteligentijos sąmoneje dominuojančia kalbos kultūros idėja. Juolab kad ir Jono Pauliaus kalboje atsikartoja „sartriški“ epitetai, o apsvaigusi Redaktorė savo vulgarumu ima priminti dramaturgo utiriuojamą „seksualinės moterų išsilaisvinimo“ pirmeivės Simonos laikyseną. Kūnas, kūniškoji laisvė, atvirai demonstruojamas seksualumas tampa obsceniška naujosios šiuolaikinės visuomenės gyvenimo filosofijos išraiška.

Vis dėlto prasminė pjesės dominante tampa ne Žano Polio ir Simonos ir jų skleidžiamos „laisvės“ idėjos, kurios pjesės kontekste virsta tuščiomis frazėmis¹², o tai, kad prancūzų intelektualų poros ir Dzūko požiūriai yra mo-

o daiktų pasaulis – beprasmis, atsitiktinis, absurdiškas ir nepažinus. Tikslinga subjekto veikla ir objektyvi tikrovė atskiriamos viena nuo kitos. Ontologinis dualizmas pagrindžia voliuntaristinę laisvės sampratą.“ (Morkūnienė 1976: 69).

¹⁰ Plačiau apie J.P. Sartre'o bei S. Beauvoir viešnagę Lietuvoje ir jos recepciją žr. Daugirdaitė 2015.

¹¹ Šis žodis pasiskolintas iš Stepheno Bertmano, sugalvojusio terminą „dabartinė kultūra“ (*nowist culture*), kuris skirtas apibūdinti šiuolaikinio gyvenimo būdą tokio tipo visuomenėje, kurioje gyvename.

¹² Neatsitiktinai H. Kunčius erotinį geismą, išskylantį Sartre'o kūriniuose, ypač veikale *Būtis ir nebūtis* apverčia „aukštytyn kojomis“, pjesėje paversdamas jį egzistenciniu gyvenimo varikliu, nusakomu žodžiu „pistis“. Minėtoje knygoje Sartre'as įrodinėja, kad erotinis geismas nėra tapatus

raliai nesutaikomi ir vienas kitą radikalčiai paneigia, – kaip tik tai ir išryškina montažo technika:

ŽANAS POLIS. <...> viskas, ką čia šią akimirką tveriamo, yra labai svarbu. <...> Aš tvirtinu ir tvirtinsiu, kad būtina paaukoti tūkstančius, milijonus, kad ateity milijardams nieko nestigtų ir jie gyventų dvasinėje pilnatvėje. (RP 2020: 138)

DZŪKAS. Vienumoje aš dažnai galvoju apie žuvusius. Viešpatie, kiek jų daug! Mūsų tėvynė tokia maža, o žūva be mažų išimčių geriausiai vyrai: jauni, kupini pasiryžimo, drąsūs... Ir širdį kartais taip pradeda skaudėti, jog į ateitį imu žiūrėti pesimistiškai, jog pradėdu niekuo netikėt. (RP 2020: 148)

Arba

DZŪKAS. Bunkeryje aš vienas. Vakar visą naktį lijo lietus, ir aš skaičiau vokišką romaną apie vyrą ir moterį, kurie buvo artistai, tačiau savo laimę pagaliau rado pradėję dirbti žemę. Žemė ir vaikai – aukščiausias tikslas, dėl kurio suprato, jog verta gyventi... <...>. Mes visiškai kiti žmonės. Mes turim tik vieną tikslą, tik vieną idėją... Taip, taip, šeima, vaikai... Kažin ar bus mums lemta sukurti šeimas?... (RP 2020: 137)

SIMONA. (*prancūziškai – phrrr... – suprunktusi*). Šeima, mielas drauge, šiais laikais yra beprasmiškas, užpisantis dalykas. (RP 2020: 137)

Šis nesutaikomumas ir yra vienas esminių pjesėje, nes moralinio imperatyvo, laisvės ir atsakomybės temą vis dėlto ryškina cituojamas Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštis, o visi kiti veikėjai yra tik fonas *balsui, sklindančiam iš bunkerio*. Tai konkretaus žmogaus balsas, bylojantis už visus žuvusius pasipriešinimo kovose. Jo žodžiuose taip pat justi Juozo Girniaus egzistencinių idėjų atgarsiai, tik be sartriškai reliatyvistinių filosofinių projekcijų: „[n]ebetikime visomis idealinėmis žmogaus, amžinos taikos bei begalinės pažangos konstrukcijomis – rojų ideologijomis, ir tačiau kietai tikime gyvenimu ir žmogumi; nebesirūpiname, kaip kovos, kančios bei mirties išvengti, bet kaip jas sutikti ir jose išsaugoti mūsų žmogiškąją didybę, tegu ir baigtinę“ (Girnius 1942: 5). Štai tokią J. Girniaus egzistencinės filosofijos traktuotę atliepia Dzūkas, ją ir įprasminęs savo gyvybe, atiduota už tautos laisvę.

seksualiniam potraukiui, nes jis nėra tapatus psichologinei žmogiškų būtybių sandarai. Seksas, anot filosofo, yra tik erotinio geismo atmaina, tad geismas reikalauja tik *kito* asmens geismo. Jis nori būti norimas. Ir geidžiantysis subjektas, ir geidžiamasis turi būti apgauti geismo, turi išreikšti geismą. Kunčiaus pjesėje „supaprastintas“ sartriškasis geismas yra pagrindinis žmogaus sąlyčio su aplinka principas: „išgyvenimas; galimybė patekti už *ribų*; žmogaus išsigelbėjimas glūdintis ne anapusiškume, o savo būties išgyvenimo supratime“ (RP 2020: 145).

Ką laisvė ir atsakomybė reiškia dabar? Kokia jos kaina? Šiuos klausimus dramaturgas palieka atvirus, tačiau sykiu, pasitelkęs komunikacinę strategiją (grįstą montažo principu), supindamas leitmotyvus, kuriuos pjesėje kartoja veikėjų dialogai, panaudodamas per(si)kėlimus iš vieno erdvėlaikio į kitą, priešindamas skirtingus parodijos ir egodokumentikos diskursus, ne tik ironiškai interpretuoja postuluojamas idėjas apie žmogaus moralę ir jo laisvę(-es), bet ir aktyvuoja suvokėjo receptiją, priversdamas jį kritiškai įvertinti pačius personažus, reprezentuojančius ir XX a. vidurio, ir dabartinę tikrovę.

Dovilės Zavedskaitės *Sniego senis besmegenis*: moralinis reliatyvizmas, arba „laisvės“ grimasos

Dovilės Zavedskaitės pjesės *Sniego senis besmegenis* atskaitos taškas – ne filosofinių idėjų, o teisės, t. y. teisingumo sampratos nustatoma laisvė nūdienos realybėje. Pačios dramaturgės požiūris į laisvę šiųdienio sociumo atžvilgiu atsiskleidžia dialogus supančiame didaskaliniame tekste. Kadangi visos trylika pjesės scenų yra „apgautos“ sceninių nuorodų, o ketvirtoji ir dešimtoji yra sudarytos vien iš didaskalinių epizodų, galime kalbėti apie suvokėjui siūlomą tam tikrą *didaskalinį paktą*.

Šiuo atveju prisimintinas G. Genette'as, paratekstą dėl poveikio skaitytojui laikęs pragmatiškai privileijuota literatūros kūrinio dimensija, nes, anot jo, kaip tik šioje ribinėje teksto vietoje įsisteigia suvokimą kreipiantis žanrinis kontraktas (Genette 1997: 3). Lenkų didaskologas Witoldas Wołowski Genette'o žanrinio kontrakto terminą – jį tikslindamas – pritaiko draminiams tekstams. Wołowskio teigimu, *didaskalinio pakto* esmė ta, kad dramaturgas ir suvokėjas diskursyvų santykį konfigūruoja tiek, kiek draminio teksto autorius pats yra „girdimas“ didaskaliniame tekste ir taip įtraukia suvokėją į pjesėje vykstantį prasmių kūrimo žaidimą. Didaskologo nuomone, „draminis koordinatorius“, paprastai labai santūriai demonstruojantis savo asmenines reakcijas, ne visada apriboja tiesioginį savo santykį su skaitytoju/žiūrovu. Norėdamas užmegzti kontaktą, jis naudojasi *didaskalinio kanalo* siūlomomis galimybėmis – lygiai kaip ir replikomis, neišskiriant *aparté*, kai jis tiesiogiai kreipiasi į suvokėją iš pjesės personažų pozicijos. Šiuo aspektu didaskalija tampa unikalia komunikacijos erdve, jungiančia autorių su skaitytoju, o kartais ir su žiūrovu – tuo atveju, kai scenoje didaskalijos aiškiai ištariamoms, kaip ir dialogai ar monologai (Wołowski 2016: 91).

Tad neatsitiktinai Zavedskaitės dialoginis tekstas įreminamas Lietuvos politikų Sauliaus Skvernelio ir Ramūno Karbauskio paratekstu – citatomis, draminiame tekste įgyjančiomis epigrafo ir užsklandos, arba stipriai modifikuotų „prologo“ ir „epilogo“, funkcijas. Tuometinio ministro pirmininko Skvernelio frazė apie visuomenės „teisę žinoti“, kuri, pasirodo, nėra „absoliuti“ (Davidonytė, Černiauskas, Pancerosas 2018) koreliuoja su užsklandos replika dėl šaudykloje suvarpyto taikinio virš kurio buvo parašyta „Gabrielius“¹³: „Aš į šią vietą žiūriu kaip į tam tikrą humorą, galbūt tokį šiek tiek užribinį, bet ką darysi – mes tokioje visuomenėje gyvename, kur tai priimtina“ (BNS 2019). Šios citatos taip pat palydimos remarkomis „Šviesa“ ir „Tamsa“, sukuriančiomis binarines opozicijas, kurios tampa ir šios pjesės struktūrine ašimi, regima jau *dramatis personae* sąrašė:

ATIMTAS VAIKAS
 STANDARTINIS VAIKAS
 UŽMUŠTAS VAIKAS
 VAIKŲ TEISIŲ APSAUGOS TARNYBA
 ir
 DAUG VISOKIŲ TĖVŲ, t. y.:
 Atimto vaiko tėvai
 Standartinio vaiko tėvai
 Užmušto vaiko tėtušiukas (SSB 2019)

Veikėjų sąrašo tipografija ir jo išdėstymas – ne tik akivaizdi „įžanga“ į būsimą istoriją (vėliau įgavusią „Matuko reformos“ pavadinimą)¹⁴, kuri lietuvių auditorijai yra žinoma, ar bent girdėta iš gausiai šį įvykį anonavusios žinias-klaidos. Prievartos rutinizacija, smurto persmelkta tikrovė „įrašyta“ VAIKUS apibūdinančiuose epitetuose – ATIMTAS, STANDARTINIS, UŽMUŠTAS, o prie jų prišliejama VAIKŲ TEISIŲ APSAUGOS TARNYBA leidžia sugretinti du, tarpusavyje susipynusius prasminius kontekstus: šeima – fundamentaliausia ir intymiausia visuomenės struktūra, kurią paradoksaliai „lydi“ ir institucionalizuota valstybės galios struktūra, turinti tikslą – užtikrinti vaikų teises. Tačiau nors šis veikėjų „blokas“ sujungtas jungtuku „ir“ su DAUG VISOKIŲ TĖVŲ, t. y. juos priskiriant kiekvienam paminėtam sąrašė vaikui, tačiau tipografiniu požiūriu – sykiu nuo jų ir „atskiriami“, tarsi būtų antraeiliai

¹³ Aliuzija į tuometį TS-LKD pirmininką Gabrielių Landsbergį.

¹⁴ Pjesėje figūruoja vardas „Matukas“ – tiesioginė nuoroda į 2017 m. tragišką įvykį, kai Kėdainiuose motina ir patėvis iki mirties sumušė keturmetį sūnų Matą dėl to, kad šis nesugebėjo eilės tvarka pasakyti dviženklių skaičių.

veikėjai. Tad dramaturgė prasminį pjesės universumą modeliuoja pagal du kodus – akcinio (veiksmo) ir aksiologinio (vertės) – priešpriešą (pvz.: „Užmušto vaiko tētušiukas“). Epitetai – „atimtas“, „užmuštas“ jau yra įvykusio veiksmo ženklas, kartu leidžiant suprasti, jog VAIKŲ TEISIŲ APSAUGOS TARNYBOS numanoma funkcija – ne saugumo užtikrinimas, o veikiau prievartinės galios demonstravimas, nukreiptas į tėvų drausminimą ir baudimą.

Šią prielaidą patvirtintų ir I scenos didaskalijos, kuriose (beje, kaip ir dialoginiame tekste) nėra delimitatyvinių ženklų:

*Tėvai kurie **nieko nemušė***

*Nes normalioj valstybėj tėvai kurie **nieko nemušė** turi teisę kalbėti pirmi
Bet šita valstybė **nėra normali** ir jie pirmi **ne** už nuopelnus o visiškai
atsitiktinai*

*Namų virtuvė mama plauna indus indai **niekada nesibaigia***

*Tėvas slankioja aplink krapštinėja nuo palangės nuo stalo nuo spintelės kaž-
kokius **neegzistuojančius** trupinius (paryškinimas – N. K.).¹⁵ (SSB 2019)*

Frazėje „Tėvai kurie nieko nemušė“ juntamas prasminis nuokrypis nuo kalbos fiksuojamos normos – tai *dramatis personae* sąrašė įrašyti Atimto vaiko tėvai, – to, kuris II scenoje – „dar neatimtas“. Akivaizdu, kad šios didaskalijos – preliudija draminei istorijai vystytis, tačiau svarbiau tai, kad kad joje paliekama groteskiškai įkūnijama dviprasmybė. Frazės prasmė nuvokiama iš reikšminių žodžių – „tėvai“, „nieko“, nemušti“, tačiau įtarimą kelia prievartos, agresijos prieš Kitą konotaciją turintis veiksmažodis „mušti“¹⁶ tiesiogiai siejamas su vaiku, juk tėvai pagal žodžio reikšmę, visų pirma yra tėvas ir motina *savo* vaikui (-ams), tad apibendrinamasis įvardis „niekas“ šiame kontekste tampa *vaiko* metonimu. Tad didaskalinis sakinytis tampa parodine smurto prieš vaikus temos inversija: nieko nemušti, vadinasi, rūpintis savo vaiku, mylėti jį – „glostyti“¹⁷, tačiau meilės išraiška tampa makabrišku gestu, ataidinčiu Užmušto vaiko frazėje apie „mamytę“, kuri „Labai gera mane myli glostė per galvą / Su ranka / Su kuria prieš tai plovė kelnytes“ (SSB 2019).

¹⁵ Zavedskaitės pjesėje komunikatyvinė ir emocinė-ekspresinė funkcijos yra pakankamai stipriai išreikštos, tad intonacinė skyryba šiuo konkrečiu atveju koduojama neigiamos formos veiksmažodžiais, kartojamu įvardžiu, kuriuos „sukabina“ pasikartojančios *n* (*nieko nemušė – nėra normali – ne – niekada nesibaigia – neegzistuojančius*).

¹⁶ Minėtų žodžių reikšmė paimta iš *Bendrinės ir Dabartinės lietuvių kalbos žodyno*. Žr. <https://ekalba.lt>

¹⁷ Žodžio „mušti“ antonimas – „glostyti“ (plg.: „Tėvo ranka viena muša, kita glosto“). Žr. <https://ekalba.lt>

Tad Tėvai, kurie nieko nemušė „normalioj valstybėj“, įgyjantys „teisę kalbėti pirmi“ – tampa ironiška aliuzija, „sukimbančia“ su politiko Skvernelio citata – kam legitimuojama žodžio teisė ir pirmumo prerogatyva, net jei tai būtų „teisė“ – personažams pradėti dramatinį dialogą. Tačiau jungtuku *bet* sukuriama priešprieša, kuri išryškina esminius didaskalijose esančius žodžių junginius – kas yra „normali“ ir kas „nėra normali“ valstybė. Pastarojoje „tėvai kurie nieko nemušė“ – pirmi ne už „nuopelnus o visiškai atsitiktinai“. Dramaturgė sudvejina prasmes, nes valstybėje, kuri nėra normali, smurtinių santykių netoleravimas ironiškai įvardijamas „nuopelnu“ (ar šioje vietoje neataidi kontraversiška politiko citata „[m]es tokioje visuomenėje gyvename, kur tai priimtina“? (SSB 2019)). Zavedskaitė meistriškai sujungia iš valdančiųjų pozicijos deklaruojamą „normalumą“, kuris remiasi autoritariškumu – įteigiamu vienos nuomonės pirmenybe visuomenės atžvilgiu – draudimais, žinojimu, „kas yra geriau“, ir pan., ir požiūrį į jį, kur etika, morale, atsakomybe grįstas normalumas šioje valstybėje tampa sunkiai įmanomu¹⁸. Tad klausimas, kas šioje visuomenėje yra normalu, o kas ne, – tampa tik „filosofiniu pamąstymu“:

Būtų labai gerai tuo pamąstymu ką nors įžeisti bet kad įsižeistum reikia intelekto

Vadinasi niekas neįsižeis vadinasi beprasmiška yra tuščiai aušinti burną.
(SSB 2019)

ATIMTAS, STANDARTINIS ir UŽMUŠTAS – vaikai. Veikiantysis yra STANDARTINIS, galintis savo Tėvą paimti įkaitu, apkaltinti jį smurtu ir pats jo imtis prieš „Užmuštą“, trumpiau tariant, pjesėje jis tampa kontraversiškos Vaikų teisių apsaugos reformos¹⁹ įstatymo „įkūnytoju“, manipuliuojantis jam įstatymo suteikta teise, pats būdamas manipuliuojamas.

¹⁸ Zavedskaitė aiškiai pjesėje nurodo, kad kalbama ne apie kažkokią utopinę, fikcinę valstybę, bet būtent apie Lietuvą, patvirtindama, kad „Standartinio“ vaiko mama – „balto gražaus veido“ lietuvė, dirbanti pardavėja, „Atimto“ vaiko mama – raudonų plaukų lietuvė mokytoja, o „Užmuštojo“ – neįvardyta, pjesėje nefigūruojanti, tačiau iš konteksto atpažįstama kaip lietuvė.

¹⁹ Nuo 2018 m. liepos 1 d. įsigaliojus naujai įstatymo redakcijai, jo įgyvendinimas susilaukė labai stiprios neigiamos visuomenės reakcijos, vaiko ir šeimų interesus atstovaujančių nevyriausybinių organizacijų kritikos dėl įvesto unifikuoto grėsmės lygių nustatymo, kuris tapo pagrindiniu ir vieninteliu vaiko ir jo šeimos gyvenimo ir santykių kokybės vertinimo įrankiu. Įvesta grėsmės vaikui lygių nustatymo tvarka numatė galimybę dirbti su šeima atskiriant vaiką nuo šeimos, kuri praktikoje buvo įgyvendinama remiantis imperatyvia įstatymo norma nustatčius II grėsmės lygį visais atvejais vaiką paimti iš šeimos (40 str. 1 d.). Žr. <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/e71b850aa601e7a65c90dfe4655c64>

„Atimtas“ ir „Užmuštas“ iš šios trijulės išskiriami, pasitelkus neveikiamosios rūšies dalyvio formą jiems apibūdinti. Ji nurodo daikto ypatybę ar patiriamą būseną, kylančią iš kito veiksmų – kad ir kas tai būtų – „tėtušiukas“ ar „Vaiko teisių apsaugos tarnyba“. Svarbu tai, kad ypatybės turėtojas neveikia, yra pasyvus, marionetinis veikėjas, priklausomas nuo Kito valios.

„Užmušto vaiko“ personažas sukurtas kartotiniaus dramaturginės sekos pertrūkiais, neleidžiančiais jam įgyti realaus gylio, gelmės, vidinio intensyvumo. Personažas – fantasmagorinis suvokėjo sąmonėje besiklostantis vaizdinys, fragmentuotas dalimis, nurodant, ko stokojama: „aš neturiu galvutės“, „neturiu rankyčių“, „neturiu pirštukų“, „neturiu dantukų“, „neturiu skranduko“, „neturiu akycių“, bet turiu „mamytę ir tėtušiuką“. Panašiai kaip veidrodžio duženos, fragmentacija tapatybės galimybę naikina, tačiau paradoksaliai neatima nei *noro* („Aš labai norėčiau kad papasakotumėt man apie mandarino skonį“ (SSB 2019), nei emocijų, priešingai, juos išryškina:

STANDARTINIS Tu nori prie jūros?
 UŽMUŠTAS Labai bet aš niekada jau
 STANDARTINIS Kodėl niekada
 UŽMUŠTAS Mane užmušė
 STANDARTINIS Kas tave užmušė
 UŽMUŠTAS Tėtušiukas
 ATIMTAS Kodėl?
 UŽMUŠTAS Nes nemokėjau pasakyti kiškis
 ATIMTAS Ką?
 UŽMUŠTAS Niekada nesakykit kiškis kad ir kas benutiktų
 STANDARTINIS Kodėl tu taip sakai
 UŽMUŠTAS Kiškis reiškia jau vis kas pasaulio pabaiga
 ATIMTAS Neverk ko tu verki (SSB 2019)

Drastiškas „Užmušto“ vaiko (ir ne tik – visi personažai mažiau ar daugiau įeina į tą pačią prievartos paradigmą) vaizdinys – ar tai jau priimtina visuomenei smurto lygio išraiška? Ar jis jau „pažįstamas“, vadinasi, kaip ir įprastas? Prievarta nebesukelia šoko, ji suvokiama kaip žemiškas šiurkštumo tikrovės reprezentavimo elementas: „[g]yvename nuolatinio žiaurumo karnavale; žinoma, „nuolatinis karnavalas“ yra *contradictio in adiecto*, jei karnavalas tęsiasi, jis nustoja juo būti <...>“. Vienas iš šios prievartos vaizdinių transformacijos rezultatų, anot Z. Baumano, juo išgaunamo efekto sumenkėjimas, publikos nuovargis nuo prievartos pertekliaus; prievartos reprezentacija kiekvieną kart reikalauja dar daugiau žiaurumo, dar daugiau

ško ir kitų „išradimų“, kad iššauktų kokią nors reakciją ar bent atkreiptų dėmesį“ (Bauman 1995: 149–150).

Kaip tik netiesiogiai dramaturgės keliami klausimai numato ir suvokėjo (arba visuomenės) reakciją, ką rodo kone kiekvieną sceną „gaubiančios“ remarkos:

*Du berniukai vienturčiai niekada nesusidūrę su verkiančiu plius dar negyvu
vaiku toks vyrauja nekoks jausmelis bet ką padarysi
Atimtas vaikas ir standartinis vaikas užpuola užmuštą vaiką*

*Apskaldytas užmuštas vaikas išbėga iš statyk ir važiuok aikštelės
Žiūrovai kažkaip reikšmingai jaučia kad pirmąkart beprasmėje aikštelėje
įvyko kažkas turbūt taip išeina kad svarbaus
Vaikai išpurškia tėvą dirbtiniu sniegu*

*Tėvas virsta seniū besmegeniu
Vaikai uždega kambarį ir išeina amžiams ir nežinia kiek lieka gyvų kiek
negyvų
Bet jau visiškai aišku kad laikas uždrausti dirbtinį sniegą valstybiniu lygiu.
(SSB 2019)*

Didaskalijos Zavedskaitės draminiame tekste laikytinos „autorystės“ demonstravimu. Šia prasme „didaskalinis aš“ ironiškai atliepia išlaikančios saugų atstumą visuomenės daugumos požiūrį, kuris ne tik rezonuojamas, bet ir palaikomas valdžios (kad ir kas ją reprezentuotų) laikysenos – tiesiog užribinis humoras.

Vertinamasis požiūris atsiskleidžia 4 ir 10 didaskalinėse scenose, išryškinančiose prasmines pjesės jungtis: „nenukirpti vaikui nagai“ tapę pretekstu atimti vaiką iš šeimos dėl „sužalojimų“ tampa „į valstybę įaugusios valdžios / kas yra beveik tas pats / kaip uždegimas / kas yra beveik tas pats / kas vėžys / o nuo vėžio mirštama cha cha cha“ metafora (SSB 2019). Tai, kas vyksta mažiausioje valstybės ląstelėje – šeimoje, persikelia į valstybę, sudarytą iš tų pačių „ląstelių“. Prievarta gimdo prievartą, smurtas gimdo smurtą, o laisvė tampa – reliatyvi, tokia, kurią diktuoja valdžia. „Užmuštas“ vaikas pjesės pabaigoje pavirtęs grėsmingu milžinišku kiškiu sako „svarbų“ monologą: „*Tokį svarbų ir rišlų kaip kad įprasta mūsų valstybėje mūsų valgykloje seime turguje*“ (SSB 2019). Skyrybos ženklų eliminavimas atskleidžia šio sakinio esmę – kalbos, sakomos seime ar valgykloje, turguje yra tapačios savo rišlumu ir svarba, kaip kad ir „Atimto“ vaiko piešinyje meilės tėvynei tema nupieštas „senis besmegenis“ tampa alogiškų valdžios sprendimų, reformų, nurodymų atitikmeniu.

Paulinos Pukytės *Kalno poza*: mediakratijos kuriamos realybės (de)konstravimas

Masinių medijų kuriamos viešosios nuomonės formavimo aplinka tampa Paulinos Pukytės kūrybos medžiaga. Ne paslaptis, kad sąmoningas žaidimas žanrais, kontekstais, intertekstais būdingas tiek vizualinei, tiek literatūrinei Pukytės kūrybai. *Abejonė*, savaip implikuojanti pasirinkimo laisvę, jos tekstuose – yra ir reikšminis žodis, kuriantis neapibrėžtumo, neapsisprendimo būseną, į kurią įtraukiamas suvokėjas; kartu nurodo į pukytišką meninės strategijos principą – derinant nesuderinamus dalykus išgauti dviprasmybę, sukurti priešpriešą ar ją panaikinti taip produkuojant vis naujas prasmes. Reikšminė frazė „laisvė pasirinkti“ labiau figūruoja ne tiek tematikos lygmenyje, kiek tai sąmoningai nukreiptas gestas į suvokėją, kuriam suteikta galimybė pačiam susikurti savo prasmių iškodavimo strategiją draminiame Pukytės reikšmių tinkle.

Šis principas akivaizdus ir *Kalno pozoje*²⁰, išsiskiriančia kiek neįprasta savo sąranga, – ir didaskalniais teksto sluoksniais, ir dialogais, sudarytais iš citatų. Krinta į akis, kad daugelis veikėjų replikų išskirtos kabutėmis, informuojančiomis apie svetimų tekstų citavimą. Nors šia praktika siekiama pabrėžti atotrūkį tarp kalbos šaltinio (citos autorius) – personažo ir jo pasakymo, tačiau Pukytės pjesėje nei citatų autoriai, nei jų tekstai nėra nurodomi. Tokiu būdu kabutės kaip citavimo ženklas draminiame tekste tampa tam tikromis didaskalijomis, kurios nurodo į atvirą koliažo technikos panaudojimą (Adham 2007: 259), tuo pačiu provokatyviai kelia autorystės klausimą („Du netikri zuikiai“ / „Ar kiškiai?“). Regis, Pukytės teksto koncepcija remiasi tuo, kad adresato suvokimas gali visiškai atitikti, iš dalies atitikti arba neatitikti tos citatų dialogais išsakomos minties, kuri reiškia iš viešosios erdvės (t. y. internetinių svetainių, žurnalų, pasisakymų, parodų lankstinukų, straipsnių) surinktomis citatomis (jos, beje, atsineša ir savo prasminius kontekstus). Kadangi atskirai paimtas sakiny (citata) gali turėti daugybę – n skaičių – aktualizacijų, tai keičiant sakinio aktualiąją sklaidą, keičiasi ir jo prezupozicijos, ir, priešingai, esant skirtingoms prezupozicijoms, atitinkamai kinta ir aktualioji sklaida. Tad kiekvienas dramaturgės pasiūlytą pasaulio sampratą atkurs savaip, jungdamas tai, ką randa ir suvokia tekste, konkrečioje dialogo situacijoje priklausomai nuo savo gyvenimiškos patirties ir laisvės pasirinkti.

²⁰ Analizuojamas pjesės variantas, publikuotas *Metų* žurnale, jis kiek skiriasi nuo varianto, išspausdinto P. Pukytės knygoje *Lubinas ir seradėlė* (2021).

Trumpiau tariant, suvokėjas yra įtraukiamas į „ar-ar“ žaidimą, pats yra užkrečiamas abejone. Ji implikuota net „didaskalizuotame“ veikėjų sąrašė:

KIRKĖ – ragana
 SCILĖ – pabaisa
 ODISĖJAS – poetas¹
 HOMERAS – aklas (?) pasakorius
 DIRBTINIŲ AKIŲ PARDAVĖJAS
 ŠIAIP DU ŽMONĖS
 DU NETIKRI ZUIKIAI²

¹ Kam ta abejonė?

² Ar kiškiai? (KP 2020: 38)

Veikėjai sudaro dvi tarpusavyje susijusias, tačiau skirtingas grupes. Pagrindiniai, atsidadę sąrašo viršuje – Antikos pasauliui priklausantys veikiantieji – Kirkė, Scilė, Odisėjas ir Homeras. Po jų rikiuojasi „antraeiliai“ – dabartinę realybę atstovaujančios abstrahuotos figūros²¹. Visi jie turi dvilypumo požymį, kadangi atsiduria ne tik senosios Graikijos mitologinių vaizdinių, literatūros, bet ir medijuotos XXI a. realybės sankirtoje. Veikėjų sąrašė implikuota abejonė iškelia suvokimo ir interpretavimo problemą draminiio teksto struktūros lygmenyje (pvz.: ODISĖJAS – poetas¹ / išnaša: „kam ta abejonė?“; DU NETIKRI ZUIKIAI / išnaša: „Ar kiškiai?“, KP 2020: 38), sykiu išryškina ir metadialoginį, ir metadraminį šio parateksto (vėliau ir dialogų) išnašų aspektą²², be kurio pradinė šios pjesės dialogo situacija būtų nelengvai atpažįstama. Dialogo pradžioje užsimenama apie „kovą“ tarp Scilės ir Kirkės, kurios priežastys draminiame tekste ne tik kad neatskleidžiamos, bet išnašomis ir „neutralizuojamos“ („Kam taip kabinėtis prie žodžių“, KP 2020: 38), ir akcentuojamos („Iš karto riejas kaip katės“, KP 2020: 38). Graikų mitologijos kontekste šie veikėjai vienokiu ar kitokiu būdu yra susiję, o šie ryšiai, nors ir Pukytės transformuoti, vis tik išlaiko mitinių istorijų pamatą draminiam

²¹ Dirbtinių akių pardavėjas, Šiaip du žmonės, Du netikri zuikiai yra antraeiliai, atliekantys papildančiąją funkciją – išryškinti kontekstines detales, arba sukurti tam tikrą veiksmo foną.

²² Išnašos turėtų priklausyti sceninių nuorodų sričiai, juolab kad draminiame tekste aptinkame dar keletą skirtingo šrifto remarkų variantų. Kursyvu ir sumažintu šriftu pažymėtos sceninės nuorodos atlieka įprastą tarnybinę funkciją: pirmosiomis siekiama suteikti intonacinę prasmę replikoms; antrosios atlieka inscenizacinės sugestijos vaidmenį – nurodo personažų judėjimo trajektorijas, atliekamus veiksmus ir pan. Tačiau išnašos yra tarpinėje zonoje – tarp didaskalijų ir „užkadrinių“ Odisejo ištarų, kurios gali būti ištariamoms, arba ne, nes tipografiškai žymėtos kaip nebūtinai tiesiogiai dialogams priklausančios replikos, veikia kaip apartė – komentaras, skirtas skaitytojui / žiūrovui, bet ne draminiame vyksme dalyvaujantiems veikėjams.

vyksmui rutuliotis. Jų vardai pjesės skaitytojui tampa punktyrišku (užuo-
minomis grįstu), bet sąmoningai klaidinančiu suvokimo žemėlapiu, tačiau
draminio teksto struktūros požiūriu – leidžia dramaturgei šias būtybes, juolab
kad „pagrindinius vaidmenis“ atlieka Scilė ir Kirkė, paversti nūdienos aktua-
lijas įgarsinančiomis sakymo instancijomis, revizuojančiomis ne tik masinės,
bet ir akademinės kultūros sukurtus stereotipus. Teminis laukas platus – nuo
medijų peršamo kūno tobulumo, moteriškumo standartų iki mizoginijos, nuo
moterų kūrėjų marginalizacijos iki pseudo patriotiškumo ir pan.

Priešybės įkūnijančios pabaisa Scilė ir burtininkė Kirkė²³ (Pukytės pjesėje
– ragana, „kerėtoja“, prisistatanti Lenos Lolašvili savipopuliarinimo interviu
citatomis²⁴ – aferistė, pakraunanti vandenį, ar „paprasta“ moteris) pjesės kon-
tekste yra Scilės, norinčios atgauti savo moteriškumą, gyvenimo „vedlė“. Jei
pirmoji – ta, kurios „visi bijo“, vadinasi, kitokia, – neatitinka žiniasklaidos per-
šamo nuolankios moters, visų pirma kaip gražaus *kontempliuojamo objekto*
įvaizdžio, tai antroji – žinanti, kas tai yra, ar bent jau besistengianti būti *mo-
teriška*. Dramaturgė šmaikščiai charakterizuoja Kirkę: jai būdingas „dvasin-
gumas“, kurį įkūnija vien mokėjimas pratisai tęsti žodžius „Kūūūūūūūūūnas“,
„siseeeela“; ji persismelkusi valingo kvėpavimo galia (kai „vizualizuojant pran-
nos tekėjimą iš ir į bindu, žadinamas sąmonės dvasinis potyris“²⁵, KP 2020:
40), įvaldžiusi „moterų kūno kalbą“ ir tikrai žinanti, kad norint užkariauti
vyrą, yra „toks dalykėlis kaip nefritas makščiai“ (KP 2020: 40). Trumpiau
tariant, šiuose koliažiniuose Scilės ir Kirkės dialoguose ataidi ir vyrų žinovės
Joanos, dalijančios patarimus kaip suvilioti vyrą²⁶, ar moteriškumo stereotipus
gvildenančio anonimo²⁷, kurio publikacija puikuoja katalikiškos pakraipos

²³ Priešpriešos tarp Scilės ir Kirkės priežastis, nedetalizuota Pukytės pjesėje, yra aprašoma
Ovidijaus *Metamorfozėse*, kai Kirkė, paprašyta jūrų dievo Glauko meilės gėrimo gražuolei nimfai
Scilei pavergti, iš pavydo ją pavertė pabaisa. Anoji: „<...> [s]enovėj ji buvo mergelė / Piršosi jai
ne vienas tuomet, bet visiems ji atsakius / Dėjosi nimfų draugėn (vandenyno nimfos ją mė-
go) / Ir vis kalbėjo visoms, kaip vyrų meilę atstūmė (Ovidijus, 1990: 282). O Kirkė Ovidijaus
vaizduojama kaip „meilės išalkusi taip, ir to priežastis gal ji pati <...>“ (Ovidijus, 1990: 289).
Kitaip tariant, Pukytės pjesės fabula remiasi tik esminėmis šių mitologinių būtybių priešpriešas
sudarantiomis ypatybėmis.

²⁴ „Lena Lolišvili: „Esu paprasta moteris, labai mylinti Dievą“ <https://www.santarve.lt/lena-lolisvili-%E2%80%99Eesu-paprasta-moteris-labai-mylinti-dieva%E2%80%99C/> [2005 03 24].

²⁵ Kirkės replika – tai citata iš internetinio straipsnio „Valingo kvėpavimo galia“, par. Mindaugas
Lučka <https://teiwas.eu/2015/10/valingo-kvepavimo-galia/>

²⁶ Žr. „Moterų kūno kalba: kaip suvilioti vyrą“ <https://pasmama.tv3.lt/straipsnis/moteru-kuno-kalba-kaip-suvilioti-vyra-710>

²⁷ Žr. „Moteriškumo stereotipai, arba Kas tas moteriškumas?“ <https://www.bernardinai.lt/2015-03-07-moteriskumo-stereotipai-arba-kas-tas-moteriskumas/>

Bernardinų svetainės, ar Moteris.lt., Delfi puslapiuose, balsai. Įdomu tai, kad šiuos „balsus“ įgarsina bulvarinės žiniasklaidos gaminami ir produkuojami socialiniai imperatyvai kaip akcentuojami „linija“, „forma“, „orgazmas“, „grožis“ ir pan., atliekantys kūno *normalizavimo* misiją, grįstą patriarchaliniu (žinoma, ir sėkmingai jį perėmusios grožio industrinės komercijos) požiūriu į moterį kaip į artefaktą, gebantį tik žavėti vyrą:

KIRKĖ <...> „Atsiminkite – nereikia mėginti su vyrais konkuruoti. Antra, nereikia stengtis pakeisti pasaulio – moteris turi būti pasyvi. Trečia, nereikia visais klausimais turėti savo nuomonę, verčiau paglostyti vyro savimeilę apsimetant kvailesne, nei esi“. (KP 2020: 42)

Bravūriškai nuskambėjęs Kirkės patarimas, patvirtinamas užkadrine Odisėjo ištara „Šventa tiesa“, subtiliai ironiškai atveria dar vieną svarbų aspektą, ryškinantį ne tik moterų-stebėjimo objektų, bet ir moterų kūrėjų marginalizacijos problemą. Ji skleidžiasi, kai į Scilės ir Kirkės „moteriškumo edukacijos“ procesą įsitraukia Odisėjas ir Homeras. Pirmasis – nuo pat pradžios balsu už kadro (tipografiškai – išnašomis-komentarais), vėliau, kaip ir Homeras, abu įsitraukia į dialoginį vyksmą. Jie tarsi turi aukštesnį statusą mitinių būtybių atžvilgiu – yra „literatūros lauko“ atstovai, nors abu ir pažymėti abejonę implikuojančiais ženklais. Pavyzdžiui, Odisėjas įvardijamas kaip poetas, kuris pats neleidžia juo kaip „poetu“ abejoti, tačiau abejonė išlieka, nes senovės graikų mitologijoje Odisėjas yra Homero *Iliados* personažas, Itakės karalius, Penelopės vyras, tačiau niekur nėra įvardytas kaip poetas. Be to, pjesės kontekste jo kaip poeto (veikiau grafomano) *amplua* yra labiau „liesti ir liesti“, kad ir dviprasmiškai – „jautrią stygą“ (*Vingiuoja delnais nubrėždamas ore „iškilias formas“*, KP 2020: 47), tad neatsitiktinai Odisėjas yra „įgarsinamas“ jį apibūdinančia literatūrologės A. Peluritytės citata: „Pasaulis yra gyvas tiek, kiek dalinasi erosu, kaip ir prieš tūkstančius metų, taip ir dabar“²⁸ (KP 2020: 44). Ironiška, kad įsivaizduojamas moteriškas jausmingumas ar jusliškumas, stereotipiškai priskiriamas moterų literatūrai, yra perkeliamas Odisėjo ir nebūtinai šioje pjesėje aklo Homero, tačiau apie viską turinčio savo tvirtą nuomonę, nuostatoms, atstovaujančioms vyriškajai intelektualo vaizduotei ir požiūriui (svarbiausi tampa: „Ar turi antrą pusę?“, „O ar žinote, merginos, kuo skiriasi pasileidėlė nuo ištvirkėlės?“ ir pan.). Odisėjas-poetas

²⁸ Žr. „Erotikos atspalviai lietuvių literatūroje: gyvą erosą pagauna ir mūsų rašytojai“. Edita Maželytė kalbina A. Peluritytę-Tikuišienę <https://www.delfi.lt/kultura/naujienos/erotikos-atspalviai-lietuviu-literaturoje-gyva-erosa-pagauna-ir-musu-rasytojai.d?id=67226048> [2015 02 20].

ironiškai Kirkės vertinamas už „gyvas emocijas“, „nuoširdumą“, „širdies atvėrimą“, „tikrumą“, sykiu paminint, kad kaip poetas jis „aktyvus – švietėjiškas, nuotaikingas, inteligentiškas, taktiškas ir veiklus“ (KP 2020: 51), tačiau vos išgirdęs, kad Scilė yra poetė, Odisėjas ima kalbėti lietuvių filosofo A. Šliogerio balsu apie „mergelių kompaniją“, teigdamas, kad „kai moterys pasisavina kalbą, tai ją ir numarina“ (KP 2020: 47):

ODISĖJAS „Man net juokinga. Kai žvilgteliu į knygynų vitrinas, apstulbštu: beveik visa makulatūra, kuri ten guli (o ten beveik viskas yra makulatūra), parašyta vien tik bobelių! Vyksta ne tik visuomenės, bet ir kalbos feminizacija. Mano nuojauta negera – iškart prisimenu dekadentišką helenizmo epochą, kai visose gyvenimo srityse irgi buvo pradėjusios vyrauti moterys, tačiau, kaip žinote, tas aleksandrietiškas karnavalas labai greitai baigėsi tamsybių ir barbarybės triumfu.“²⁹ (KP 2020: 47)

Kai Pukytės tekstiniame koliaže viešosios nuomonės formavimo aplinkoje atsiduriančios akademinio diskurso nuotrupos, pjesės kontekste transformuojasi į „murmeles“ (pvz.: A. Šliogerio apie „bobelių kuriamą makulatūrą, kuri virsta ne tik visuomenės, bet ir kalbos feminizacija, literatūrologo R. Tamošaičio ar V. Daujotytės reakcijomis, apie akivaizdų estetinės raiškos nuosmukį, arba atotrūkį nuo nacionalinės lietuvių literatūros šaknų, A. Peluritytės – apie privačią eroso patirtį kaip sudėtingą išbandymą literatūros procesui“ ir pan.), tai literatūros, meno kritikų balsai taip pat tampa ir semantinės prasmės viena iš gijų, ir citatų dialogų parodija.

Šios pjesės esminis kontrapunktas tas, kad draminiame tekste justai, jog susiduria, tačiau „nekonfliktuoja“, dvi skirtingos meno (kūrybos) paradigmos – tradicinė „gelminė“, „gyvybinga“, turinti „substanciją ir archetipinį turinį“, ir eksperimentinė, kuriai atstovauja Scilė³⁰ ir jos Alterego – veikėjų sąrašė paminėti „Du netikri zuikiai“ (taip pat paženklinti abejonės ženklų), – savotiška retrospekcinė pačios autorės autoreferencija, tarsi iš šalies savikritiškai reflektuojanti ir savo rašymo procesą („Mozaikiškas dramaturgų „mąstymas“

²⁹ „Kalbos pabaiga?/ Pokalbyje dalyvavo Viktorija Daujotytė, Vytautas Rubavičius, Arvydas Šliogeris, Regimantas Tamošaitis, Metai 2009, 3 <http://www.tekstai.lt/index.php/zurnalas-metai/509-2009-nr-3-kovas/4283-kalbos-pabaiga-pokalbyje-dalyvavo-viktorija-daujotyte-vytautas-rubavicius-arvydas-sliogeris-regimantas-tamosai-tis-2.html>. [2010 08 25].

³⁰ Buvo minėta, kad Pukytės kūryboje abejonė – vienas iš atraminių žodžių, išreiškiamia tipografiniais ženklais, įskliaudžiamas klausukais, formuluojamais klausimais, o kalbant apie personažus – abejonė (kritinis mąstymas?) labiausiai būdingas Scilei, sukėlusiai visus nunešančią audrą.

tik statiškai iliustruoja reiškinių, o ne suskaldo jį į priešybes“ (KP 2020, 39)? „Du Netikri Zuikiai“ – tai ne tik intertekstinė nuoroda į dramaturgės knygą *Netikras zuikis* (2008), o veikiau į jos pasirinktą meninę strategiją (metaforiškai „persirengimo“, arba nuolatinės kaitos procesą), kurią rodo ne viršelyje esančio meškiuko kiškio kostiumu faktas, o tai, kad šioje pjesėje „Šiaip Du Žmonės“ persirengdami virsta „Netikrais Zuikiais“ ir sako paskutinį dialogą, apie abejotiną pasirinkimo galimybę: „O kas geriau – žiūrėti ar matyti?“, „O kas geriau – lova ar stalas?“, „O kas geriau – bedalis ar labdarys?“ ir pan.

Kalbant apie neapibrėžtumo santykį implikuojantį jungtuką *ar*, reikia pastebėti, kad pagrindinė jo reikšmė – skiriamoji. Visiško išskyrimo atveju turimos dvi galimybės, iš kurių vienai virtus realybe, antroji turi atkristi („Kas geriau – meilė ar mirtis?“, „Kas geriau – dvasia ar siela?“). Neapibrėžtumo santykiu vienaarūšės sakinio dalys būna susijusios tada, kai jos pasako abejotinas galimybes, kurių viena galėtų turėti ryšį su realybe (Zuikis ar kiškis? Durnas ar kvailas?). Atsiranda komplikacija, nes abu pasirinkimai yra galimi – kiškis yra zuikio sinonimas, tačiau skiriasi niuansai. Pasirinkimo atveju šie žodžiai tarsi nesudaro pernelyg daug reikšmės, tačiau jie gali tapti reikšmingi, jei kalbama apie šių sinonimiškų žodžių prasmingumo reliatyvumą tam tikro konteksto atžvilgiu (panašiai, kaip pjesėje „klijuojant“ skirtingų reikšminių kontekstų citatas ir įskeliant tarp jų ironijos, netgi parodijos santykį, kai anoniminė bulvarinės žiniasklaidos citata ima ironiškai veikti akademinio diskurso atstovų teiginius). Pukytės meninė strategija – provokuoti skaitytoją/žiūrovą mėginti atsakyti – o kas geriau? – presupozicijų (t. y. konceptualių prielaidų) apie pasaulį atžvilgiu, tačiau paliekant pačiam galimybę pasirinkti.

Vietoje išvadų

Šių trijų labai skirtingų lietuvių dramaturgų – Kunčiaus, Zavedskaitės ir Pukytės – pjesėse žodis „laisvė“ (jo interpretacijos interpretuojamos nevienareikšmiai) vienaip ar kitaip „įžeminamas“, arba remiasi masinės kultūros kodu, o šis leidžia atskleisti ne tik skirtingai dramaturgų interpretuojamas moralines, etines šiuolaikinės vartotojiškos eros dilemas, bet ir kritiškai vertinti mediakratijos kuriamą naują realybę, nes žiniasklaida beatodairiškai ir be pertrūkio gamina socialinę patirtį ir pačią socialinę tikrovę, taip konstruodama ne tik socialinę, bet ir kultūrinę bendriją. Ją groteskiškai reprezentuoja Kunčiaus Reporterė – žiniasklaidos atstovė ir Jonas Paulius. Dramaturgas dvejetainis laisvės sampratas, ieškodamas atspirties taško praetyje, kad galėtų

kalbėti apie dabartį; Zavedskaitei rūpi dabartis, kur laisvė visų pirma yra prigimtinės ir teisinės sąvokų sankirtoje, pirmąją nusveria uždaras prievartos, smurto ir agresijos prieš vaikus ir visuomenę ciklas; Pukytės tekste, laisvės tematika įaudžiama į tekstą, tai sąmoningai nukreiptas gestas į suvokėją, kuriam suteikta galimybė pačiam susikurti savo prasmų iškodavimo strategiją draminiame jos reikšmių tinkle.

Šaltiniai

KUNČIUS, Herkus. 2020. Rojaus prieangyje. In: Herkus Kunčius. *Nušviesta. Komunistinės dvasios dramos*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 124–158.

PUKYTĖ, Paulina. 2020. Kalno poza. *Metai* 8–9, 38–62.

ZAVEDSKAITĖ, Dovilė. 2019. Sniego senis besmegenis <https://dramokratija.lt/lt/pjesiu-archyvas/2019/sniego-senis-besmegenis/>

Sutrumpinimai

RP – KUNČIUS, Herkus. 2020. Rojaus prieangyje. In: Herkus Kunčius. *Nušviesta. Komunistinės dvasios dramos*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 124–158.

KP – PUKYTĖ, Paulina. 2020. Kalno poza. *Metai* 8–9, 38–62.

SSB – ZAVEDSKAITĖ, Dovilė. 2019. *Sniego senis besmegenis* (rankraštis).

Literatūra

ADHAM, Leïla. 2007. „Vers la fin de la représentation? Didascalies sans dialogue. Étude des *Hamlet* de Carmelo Bene“. In: *La didascalie dans le théâtre du XXe siècle. Regarder l'impossible*. Textes réunis par Florence Fix et Frédérique Toudoire-Surlapierre. Dijon: Editions Universitaires de Dijon, 257–266.

BAUMAN, Zygmunt. 1995. *Life in Fragments: Essays in Postmodern Morality*. Oxford, Cambridge: Blackwell.

BAUMAN, Zygmunt. 2011. *Vartojamas gyvenimas*. Iš anglų k. vertė Kęstas Kirtiklis, Giedrė Kadžiulytė. Vilnius: Apostrofa.

DAUGIRDAITĖ, Solveiga. 2015. *Švystelėjo kaip meteoras. 1965-ieji su Simone de Beauvoir ir Jeanu Pauliu Sartre'u*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

DAVIDONYTĖ, Birutė, ČERNIAUSKAS, Šarūnas, PANCEROVAS, Dovydas. 2018. „S. Skvernelis apie sunaikintą įrašą: visuomenės teisė žinoti nėra absoliuti“ <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/s-skvernelis-del-sunaikinto-iraso-su-savo-pasisakymais-aiskinasi-seime-56-1045024> [2018 10 16].

GENETTE, Gérard. 1997. *Palimpsests: Literature in the Second Degree*. trans. Channa Newman, Claude Doubinsky. Lincoln, London: University of Nebraska Press.

GIDDENS, Anthony. 2000. *Modernybė ir asmens tapatumas*. Iš anglų k. vertė Vytautas Radžvilas. Vilnius: Pradai.

GIRNIUS, Juozas. 1942. XI. 14. Dabarties nuotaika ir ateities mintis. *I laisvę* 1942. XI. 14, 267, 5 <https://www.epaveldas.lt/object/recordDescription/KVB/C130000977075^>

KARBAUSKIS, Ramūnas. 2019. Pokštas su užrašu ant taikinio „Gabrielius“ – užribinis humoras <https://www.15min.lt/naujiena/aktualu/lietuva/r-karbauskis-pokstas-su-uzrasu-gabrielius-ant-taikinio-uzribinis-humoras-56-1086774> [2019 01 12].

Lexique du drame moderne et contemporaine. 2010. Sous la direction de Jean-Pierre Sarrazac, assisté de Catherine Naugrette, Hélène Kuntz, Mireille Losco, David Lescot. Belval: Circé.

LIPOVETSKY, Gilles. 2013. *Tuštumos era. Esė apie šiuolaikinį individualizmą*. Iš pranc. k. vertė Elena Belskytė. Vilnius: Mintis.

MORKŪNIENĖ, Jūratė. 1976. Humanizmo principai J. P. Sartro „Dialektinio proto kritikoje“. *Problemos* 1(17), 68–77.

OVIDIJUS. 1990. *Metamorfozės*. Iš lot. k. vertė Antanas Dambrauskas. Vilnius: Vaga.

WOŁOWSKI, Witold. 2016. *Didaskalia i didaskaliczność w dramacie i nie tylko*. Lublin: Wydawnictwo KUL.

ŽMEGAČ, Viktor, 2000. Montažas/Koliažas. In: *Pagrindinės moderniosios literatūros sąvokos*. Dieter Borchmeyer, Viktor Žmegač, sud. Vilnius: Tyto alba, 217–221.

Neringa Klišienė

Vilniaus universitetas

Filologijos fakultetas

Literatūros, kultūros ir vertimo tyrimo institutas

Lietuvių literatūros katedra

Universiteto g. 5

LT-01513 Vilnius, Lietuva

neringa.klisiene@flf.vu.lt

Balss atgūšana: triju represētu latviešu dzejnieku likteņi

ANDA KUDUMA
Liepājas Universitāte

To Regain the Voice: The Fates of Three Repressed Latvian Poets

The article aims to describe the fate of three repressed poets in the context of complex historical and socio-political events and evaluate the reception of traumatic personal experiences in two periods of their creative process: 1) the period of losing their voices after the exiles (end of the 1950s – 1980s); 2) the period of regaining their voices in post-Soviet Latvia (after 1990). The poets' traumatic experience caused by the repressive mechanism of the Soviet totalitarian regime has influenced the development directions of their work and opportunities for it, which, from the point of view of postcolonial criticism, raises the issue of representation. In the 1980s and 1990s, Latvian literature actualises and evaluates the traumatism of historical experience in the autobiographical and biographical genre. An active and productive process of recovering the muted voice begins, overcoming the problems of representation previously established by official censorship. The kinship of the destinies of the three poets reveals the aspirations and difficult paths of individual and national freedom throughout the 20th century, forming an overview of historical memory. The article highlights the importance of memory and remembrance in overcoming individual and collective trauma.

Keywords: Skuja, Gūtmanis, Zihmanis, repression, trauma, memory

Rakstā pieteiktā tēma iezīmē 20. gs. 50.-80. gadu latviešu padomju perioda literatūrā raksturīgo radošā subjekta paškolonizācijas tendenci, ko inspirē politiskā laikmeta izvirzītie ideoloģiskie noteikumi. Padomju kultūrtelpā minētajā laika posmā dominējošie radošā procesa ierobežojumi un kompromisi mākslinieku radītāju traumatizē un vērš pašcenzorā jeb mākslinieciskās patiesības līmeni pašierobežojošā subjektā. Pētījuma mērķis ir aktualizēt un raksturot triju represētu, ar Latvijas rietumu reģionu Lejaskurzemi, konkrētāk Liepāju, saistītu dzejnieku – Harija Skujas (1927–1984), Olafa Gūtmaņa (1927–2012), Modra Zihmaņa (1927–2021) – likteņus sarežģītu vēsturisko un

sabiedriski politisko notikumu peripetiju kontekstā. Izvēlēto autoru likteņstāsti rakstā izgaismoti salīdzinošā aspektā, izvērtējot traumatiskās personiskās pieredzes recepciju radošajā procesā tipoloģiski divos periodos – 1) balss zaudēšanas pēcizsūtījuma padomju periodā (1950–1980); 2) balss atgūšanas postpadomju periodā (sākot ar 90. g). Raksta teorētisko un metodoloģisko pamatu veido postkoloniālisma, kā arī kultūratmiņas teorētiskie pētījumi. Rakstā pieteikta arī reģionālistikas perspektīva, akcentējot kultūras identitātes jautājumus, reģionālās kultūras vērtību izpētes aktualitāti un iespējas mūsdienās (Hofstede 2011).

Visi trīs dzejnieki dzimuši 1927. gadā, taču ar Liepāju saistīti katrs savā veidā un dzīves posmā. Gūtmanis vienīgais no viņiem ir ne tikai dzimis, bet arī visu savu mūžu, izņemot divkāršā Sibīrijas izsūtījuma laiku, nodzīvojis Liepājā un netālajā piekrastes Jūrmalciemā. Skuja ir dzimis liepājnieks, Liepājā pavadīta bērnība un pirmie skolas gadi, kas kā nozīmīgs un atmiņā paliekošs emocionāli spilgts dzīves laiks radis rezonansi arī dzejā. Trauksmais un sarežģīts pārmaiņu laiks sākas, Skujas ģimenei pārceļoties uz Rīgu 1941. gadā, Otrajam pasaules karam sākoties. Savukārt Zihmanis ir zemgaliētis, dzimis Tērvetes pusē, Liepājā ir ienācējs, kad pēc atbrīvošanas no ieslodzījuma padomju soda izciešanas (gulaga) nometnēs 1964. gadā apmetas uz dzīvi Liepājā un sāk strādāt metalurģijas rūpnīcā. Liepājai bijusi svarīga loma visu triju dzejnieku personības un radošā procesa formēšanās procesā, Lejaskurzemes ainava un satiktie cilvēki guvuši mākslinieciski spilgtu iedzīvinājumu gan dzejā, gan prozā.

Represijas

Visu triju dzejnieku likteņus skārušas padomju totalitārā režīma represijas.

Skuja pēc 1942. gadā uzsāktajām mācībām Rīgas Valsts tehnikuma elektrotehnikas nodaļā, pēc iesaukuma Vācu armijas Latvijas teritorijā organizētajos Gaisa spēku izpalīgos (*Luftwaffenhelfer, Flakhelfer*) 1944. gadā, pēc neveiksmīgiem bēgšanas mēģinājumiem no okupētās Latvijas, karam beidzoties (1945./46. g.), gan uz Zviedriju, gan Vāciju, turpina mācības Rīgas Industriālajā politehnikumā. Mācību laikā iesaistās Latvijas Jaunatnes Demokrātiskajā pretošanās kustības organizācijā (LDPKO). 1947. gada 16. jūlijā par pretpadomju darbību tiek apcietināts, notiesāts un izsūtīts uz soda izciešanas nometni Krievijas ziemeļos – Noriļskā, Krasnojarskas novadā. 1956. gadā Skuja ar PSRS AP Prezidija lēmumu tiek atbrīvots. Lai arī sodāmība ir noņemta, rehabilitēts savas dzīves laikā dzejnieks tā arī netiek. Pēc atgriešanās Latvijā līdz pat savai

nāvei (1984) dzīvo Rīgā, strādā dažādus darbus (par sanitāro tehniķi, vēlāk savā profesijā – par elektriķi). 1962. gadā pabeidz Rīgas 7. strādnieku jaunatnes vidusskolu. Pamazām iesaistās rakstniecības procesā, pievēršas latviešu dzejas tulkošanai un popularizēšanai Vācijā, Dānijā, Norvēģijā, interesējas un iestājas par lībiešu valodas un kultūras saglabāšanu Latvijas teritorijā, aizraujas ar esperanto valodu un tās popularizēšanu. Taču kopumā Skujas pēcizsūtījuma dzīves laiku iespējams definēt kā grūtu un sarežģītu savas personiskās brīvības apzināšanās un atgūšanas procesu.

Zihmanis brīvības ideju apliecinājis vairāk kā 40 gadu garumā kā aktīvs brīvības cīnītājs. Šo pārliecību nostiprina pirmais padomju okupācijas gads (1940) un 1941. gada notikumi – 14. jūnija represijas un kara sākums. Izsūtīto skolas biedru un karā ierautās dzimtenes liktenis ierosina pusaudža prātā grūti atbildamu jautājumu – „kur mums patverties ar savu mazo Latviju, kur?” (Zihmanis 1998: 141) Tādēļ likumsakarīga, mācoties Jelgavas un Rīgas valsts tehnikumos (1944–1946), ir Zihmaņa iesaistīšanās Latvijas jaunatnes Triju zvaigžņu organizācijā, kas uztur sakarus ar nacionālajiem partizāniem. Pēc organizācijas atklāšanas 1947. gadā jauniešs iekļaujas nacionālo partizānu aktīvajā pretošanās darbībā. Dzejnieks ir pārliecināts, ka „karš nav zaudēts, kamēr nav aprakts pēdējais karavīrs” (Zihmanis 1998: 164). Zihmanis piedalās pēdējā asiņainajā 1949. gada 17. marta kaujā pie Īles un ir viens no nedaudzajiem izdzīvojušajiem. Tiek apcietināts, tiesāts un 15 savas dzīves gadus (1949–1964) pavada dažādās politieslodzīto soda izciešanas vietās – Urālu, Javas, Irkutskas, Vladimiras cietumos un Džezkazganas nometnēs. Arī soda izciešanas vietās dzejnieks turpina cīņu par politieslodzīto tiesībām un brīvību, līdzdarbojas un iesaistās tā saucamajā *lēģeru atmodas kustībā*, kad, sākot ar 1952. gadu, Gulaga nometņu politieslodzītie organizē slepenas pretošanās grupas, organizē politieslodzīto streikus utt.

Gūtmanis atšķirībā no abiem iepriekš aplūkotajiem dzejniekiem nav aktīvi iesaistījies Latvijas brīvības cīņās, taču kopā ar ģimeni represēts divreiz. Pirmoreiz Gūtmaņu ģimeni skāris 1941. gada 14. jūnija deportāciju vilnis. Gūtmanis kopā ar vecākiem tiek izsūtīts uz Krievijas ziemeļiem (1941–1947). Tēvs no ģimenes nošķirts un nokļūst Vjatkas nometnē, bet Olafs ar māti nonāk dažādās nometinājuma vietās Krasnojarskas novada Sovetskas rajonā – Taimiras pussalā, Ustjportā, Kazancevā u.c. Tur veic dažādus fiziski smagus darbus – strādā par kurinātāju, plostnieku un zvejnieku u.c. 1947. gadā Gūtmaņu ģimene nelegāli atgriežas Latvijā, bet jau 1950. gadā seko otrreizējs izsūtījuma laiks (1950–1956) Krasnojarskas novadā Taimiras pussalā aiz Polārā loka – Ustjportā, Tjuhtjetā, Čuļskā.

Balss zaudēšana

Visus trīs dzejniekus vienojošā padomju totalitārā režīma represiju mehānisma radītā traumatiskā pieredze būtiski ietekmējusi viņu radošās biogrāfijas un daiļrades attīstības virzienus un iespējas, kas postkoloniālās kritikas skatījumā aktualizē reprezentācijas problemātiku (Čakravorti-Spivaka 2014: 14) konkrētajos politiskajos apstākļos.

Skuja no izsūtījuma atgriežas 1956. gadā un visai sarežģīta ir dzejnieka iekļaušanās latviešu padomju literatūras procesā, kuru 20. gs. 50. gadu vidū pēc Josifa Staļina (*Иосиф Виссарионович Джугашвили/Сталин*; 1878–1953) nāves skāruši gan sociālistiskā reālisma kanona sabrukšanas un pirmie redzami atveseļošanās simptomi, gan jau jūtamās Ņikitas Hruščova (*Никита Сергеевич Хрущёв*; 1894–1971) politiskā atkušņa (1956–1959) beigu fāzes un Leonīda Brežņeva (*Леонид Ильич Брежнев*; 1906–1982) valdības laika (1964–1982) stagnācijas sākuma posma traumatiskās svārstības, periodiski mijoties nosacīti brīvākiem un ideoloģiski nospiedošākiem intelektuālās un kultūras dzīves posmiem. Atgriežoties no izsūtījuma, dzejnieks sastop citu, svešu sabiedrības modeli, ko formē jaunās padomju ideoloģijas apguve un integrēšanās padomju dzīves kārtībā. Skujam tas nozīmē būt nemītīgā konfrontācijā ar savu sirdsapziņu, kad iekšējā nepārejošā konfliktā ir represētā identitāte un jaunā topošā padomju dzejnieka identitāte. Debijas dzejas krājuma *Pavasara ceļš* (1963) dzejoli *Tam, kas svešumā* dzejnieks pauž bailes un šaubas par savu atbilstību jaunajam padomju dzejnieka standartam. Dzejoli kompozicionāli ievada un noslēdz nosacījuma konstrukciju ieslēdzoša dzejas rinda – „ja tava sirdsapziņa skaidra ir, [...] Atgriezies!/ Ja vien tava sirdsapziņa skaidra ir!” (Skuja 1963: 39). Aktualizējas jautājums, kā attiekties pret traumatisko pieredzi, kas saistāma ar kultūrteorētiķes Aleidas Asmanes (*Aleida Assmann*) definēto dialogiskās atmiņas fenomenu, kad indivīds nostādīts starp „prasību aizmirst un atcerēšanās nenoraidāmību” (Asmane 2018: 143). Kā sekas tam ir indivīda atmiņas iesaldēšanas tendence, kas savukārt ved pie nacionālās atmiņas iesaldēšanas fakta. Vienīgā dzejas daļa, kurā autors var būt maksimāli godīgs pret savu sirdsapziņu ir ar Liepājas pusi saistīto bērniības atmiņu mākslinieciski spilgts iedzīvinājums. Gandrīz katrā no dzīves laikā iznākušajiem dzejas krājumiem ir kāds dzimtajai pusei veltīts dzejolis, kurā dzejnieks savās domās atkal no jauna atgriežas bērniības zemē, tieši tāpat kā domās sarunājas ar māti vienmēr, kad ir smagi: „Simts reižu no tevis projām gājis,/ simts reižu esmu atgriezies/ uz ielas stūra, pie sarkanās mājas” (Skuja 1974: 34). Visspilgtākās bērniības atmiņas saistītas ar māti kā pašu tuvāko

cilvēku, arī ar Pērkones kapos dusošo vecomāti. Jūra Skujas atmiņu dzejā ir nemitīgi klātesoša robežšķirtne starp reālās dzīves sarežģītajām norisēm, problēmām un iedomāto ilgu un sapņu pasauli, kurā dvēselei iespējams rast patvērumu, mieru un iedrošinājumu, arī aizaugošais Liepājas ezers atgādina par atmiņas mehānismu nemitīgā aizmiršanas un atcerēšanās konfrontācijā. Taču kopumā Skujas dzejā dominē politiskajam laikmetam raksturīgās paškolonizācijas tendences, ko raksturo zināmas pakāpes mīmikrija jeb pielāgošanās jaunajā padomju realitātē dominējošajai kultūrformai (Laurušaitē 2015), tās atdarināšanas pazīmes atbilstoši ideoloģiskajām prasībām, kas izvirzītas kultūrai, tostarp literatūrai. Skujam problemātiski ir izvērtēt un sakārtot savas dzīves un biogrāfijas svarīgos mezgļpunktus traģiskajās laikmeta pārmaiņās. Savas dzīves traumatiskās pieredzes izvērtējumā sirdsapziņas fenomens kļūst par būtisku Skujas liriskā es pārdzīvojuma formētāju un sirdsapziņas motīvs – par vienu no centrālajiem dzejas tematiskajiem caurviju pavedieniem, atklājot dzejnieka sarežģītās attiecības ar vēsturisko laikmetu. Arī izsūtījuma sekas dzejnieks izjūt visa mūžā garumā gan aizkavētu publikāciju, gan pilnībā noraidītu un npublicētu darbu (oriģinālsacerējumu, tulkojumu) u.c. veidā. Vissāpīgāk dzejnieks pārdzīvo noraidījumu viņu uzņemt Latvijas PSR Rakstnieku savienībā 1976. gadā.

Līdzīgs ir Gūtmaņa daiļrades formēšanās process, ko būtiski ietekmējis divkāršais Sibīrijas izsūtījums. Pēc atgriešanās Latvijā no otrreizējā izsūtījuma 1956. gadā viņš strādā dažādus darbus, tostarp Liepājas ostā par dispečeru, dodas jūrā arī kā zvejnieks. Taču paralēli iesaistās arī Liepājas kultūras dzīvē. Mācās Liepājas mūzikas vidusskolā un dzied Liepājas teātra muzikālās trupas korī (1959–1962). Iesaistās arī Liepājas jauno autoru apvienības darbībā un 1960. gadā Liepājas laikrakstā *Kurzemes Vārds* (tolaik *Komunisti*) publicēts pirmais Gūtmaņa dzejolis. Vēlāk līdz 1982. gadam ar pārtraukumiem dzejnieks arī pats kā žurnālists strādā Liepājas un rajona laikrakstos *Kurzemes Vārds* un *Kursas Laiks* (tolaik *Leņina Ceļš*). Taču atšķirībā no iepriekš aplūkotajiem autoriem – Zihmaņa un Skujas – Gūtmaņa dzīvē un daiļradē iespējams runāt par īpašu Sibīrijas pieredzes fenomenu un tā atspoguļojumu daiļradē – kā dzejā, tā prozā. Gūtmanis vairākkārt arī pēctrimdas periodā (1967–1983) atgriezies Sibīrijā kā mednieks un zvejnieks, kā ceļinieks un dabas vērotājs, vietējo ļaužu dzīves tradīciju un stāstu uzklusitājs un pierakstītājs. Tādējādi padomju daiļrades nosacītajā balss zaudēšanas periodā galvenokārt prozā – stāstu un atmiņu tēlojumu krājumos *Mednieku zemē* (1969); *Aiz ziemeļblāzmas* (1971); *Vectēva alnis* (1971); *Brieža dziesma* (1977); *Tur, Haijarlika ciedru silos* (1982); *Tundras un taigas stāsti* (1984) – rakstnieks fokusējies uz Sibīrijas krāšņās

dabas varenības aprakstiem, satikto dažādu tautību cilvēku dzīves stāstiem, personības iekšējās brīvības un garīgās pilnveides jautājumiem, distancējoties no sava represētā traumatiskās pieredzes stāsta, dažkārt nepārprotami un likumsakarīgi uzrādot naivu, ideoloģiski ierobežotu skatījumu jaunās sociālpolitiskās situācijas sabiedrisko notikumu atspoguļojumā. Savukārt padomju perioda dzejas krājumos *Stiprie mežgli* (1964); *Zilā glūda* (1972); *Disonanse* (1977); *Atgriešanās ceļš* (1981); *Saulgrieži* (1985); *Pēdu puķes* (1987) jūtama smeldze un rezignācija par zaudēto dzimteni, par Sibīrijas taigā palikušajiem tautiešiem, par zaudēto jaunību un indivīda nepiepildītām brīvības alkām, kaut poētiski pastarpināti, arvien izteiksmīgāk un intensīvāk izmantojot latviešu tautas folklorā un mitoloģijā balstītus saturiskos un mākslinieciski stilistiskos elementus.

Balss atgūšana

20. gs. 80. g. beigu un 90. g. sākuma posms, kas iezīmē nacionālās atmodas 3. posmu Latvijā, pamazām signalizē par pakāpenisku balss atgūšanas perspektīvu. Latviešu literatūrā iezīmējās viena no aktīvākajām minētā perioda tendencēm, kas saistās ar traumatiskās vēsturiskās pieredzes aktualizāciju un izvērtējumu gan dzejā, gan prozā, dominējot autobiogrāfiskas un biogrāfiskas žanriskas ievirzes tekstiem – dokumentāriem, memuārtipa, atmiņu stāstiem, dienasgrāmatām u.c. Tādējādi viens no būtiskākajiem jautājumiem saistās ar vēsturiskās atmiņas pieredzes marķējumu, iezīmējot objektīvu un subjektīvu apstākļu noteiktos individuālās un kolektīvās atmiņas krustpunktus. Ir sācies aktīvs un produktīvs *apklusināto balss atgūšanas* process, pārvarot iepriekš oficiālās cenzūras noteikto reprezentācijas problemātiku, postkoloniālisma teorētiķes Gajatri Čakravorti-Spivakas (*Gayatri Chakravorty Spivak*) vārdiem runājot, tas ir brīdis, kad „apspiestie un mēmie sāk runāt” (2014: 14). Tas ir brīdis, kad „latenti saglabātā pagātne” pamazām tiek izcelta no klusēšanas un aizmirstības zonas. Vēsturiskās traumas sagrautā atmiņa pamazām izlīdzina iepriekš nepārvaramo robežu starp Asmanes definētās dialogiskās atmiņas atšķirīgajiem līmeņiem, proti, vispirms lai atcerētos un nekad neaizmirstu un nākamajā fāzē – atcerētos, lai pārvarētu (2018: 35).

Gūtmaņa un Skujas balss zaudēšanas un atgūšanas ceļš bijis krietni sarežģītāks kā Zihmanim. Neraugoties uz likteņa traģiskajām peripetijām, savā radošajā darbībā Zihmanim nekad nav bijis jāizvēlas kompromisu ceļš, jo publicēšanās atļauja un iespējas sakrīt ar Latvijas neatkarības atgūšanas laiku

20. gs. 90. gados. Tādējādi dzejniekam nekad nav bijis jābūt pretrunā ar savu sirdsapziņu, taču aizkavētais publicēšanās laiks vienlaikus stipri ierobežojis daiļrades pilnveides un attīstības iespējas. Nozīmīga ir dzejnieka/brīvības cīnītāja darbība 20. gs. 80. gados, kad briest un veidojas Latvijas Trešās atmodas kustība, ko būtiski ietekmē un virza Tautas frontes dibināšana (1988) un tās ierosinātie politiskie procesi. Zihmanis aktīvi iesaistās Tautas frontes Liepājas nodaļas izveidē un tās darbībā. Kopš 90. g. ir Latvijas Nacionālo partizānu apvienības un trimdas latviešu organizācijas „Daugavas Vanagu” Liepājas nodaļu biedrs. Tādējādi jāsecina, ka Zihmaņa brīvības cīnītāja identitāti raksturo ceļš no nacionālā partizāna 20. gs. 40. gados līdz Tautas frontes dalībniekam 80. gadu beigās. Līdzīgi kā Skujam radošā procesa aizmetņi vērojami jau skolas gados, savukārt izsūtījuma laika radošās piezīmes ir pamats Zihmaņa daiļrades formēšanās procesa noslēguma fāzei jau pēc Latvijas neatkarības atgūšanas 20. gs. 90. gados. Visa Zihmaņa daiļrade projicē un reprezentē Latvijas valsts veidošanās un attīstības sarežģītos laiku lokus, aptverot gan brīvvalsts tapšanu starp diviem 20. gs. pasaules kariem, krievu un vācu okupācijas periodus un visilgāko un grūtāko ceļu līdz Latvijas neatkarības atgūšanai cauri pēckara padomju režīma sarežģītajiem gadiem (Meistere 2007). Tas ir dziļi personiski izstāstīts nacionālā partizāna un gulaga gūstekņa dzīves stāsts gan autobiogrāfiskas ievirzes prozā, gan dzejā, kas izvirza būtiskus individuālās un nacionālās brīvības un identitātes problēmjautājumus, ievirzot aktīvu diskusiju par patriotisma jēdziena izpratnes kapacitāti mūsdienās. 1959. gadā Džezkazganas cietumā rakstītās dzejas rindas – „katrai dzīvei viena māla/ katrai mīlai viena zeme.../ Katrai bēdai viens krusts” (Zihmanis 1995: 18) kļuvušas par atslēgas kodu Zihmaņa daiļrades tematiskajai gultnei gan nosacītajā balss zaudēšanas/klusēšanas periodā, kad publicēties nav bijis iespējams, kaut dzeja rakstīta regulāri arī soda nometnēs un cietumos, gan atklātības un publicēšanās laikā 20. gs. beigās un 21. gs. sākumā.

Zihmaņa dzīves un daiļrades likločus iezīmē šobrīd iznākušās piecas prozas grāmatas – atmiņu un stāstu krājums *Nemesīdas gūstā* (1998), dokumentālais romāns *Nāves paradīzē* (2003), romāni *Jensenu pils noslēpums* (2004) un *Bandu bērns* (2007), *Igreks un Iksa: stāsti un tēlojumi* (2011), kā arī pieci liriskās dzejas krājumi – *No manas asinsgrupas* (1995), *No mīlestības pergamentiem* (1997), *Tēvzemei un jaunībai* (2000), *Vēstules Margrietiņai* (latviešu 2008 un ungāru 2009 valodās), bilingvāls dzejas krājums latviešu un vācu valodā *Sibīrijas smagais roks* (2009). Rakstnieks pēcatmodas periodā regulāri Liepājas un Rīgas, arī trimdas periodikā publicējis gan dzeju, gan atmiņu stāstus un tēlojumus, feļetonus un esejas, apceres par latviešu un pasaules kultūru

un literatūru, kā arī publicistiskus rakstus par dažādiem aktuāliem sabiedriski politiskiem jautājumiem. Tulkojis arī krievu un lietuviešu valodās. Aktīvi darbojies Liepājas un Lejaskurzemes novada kultūras un literatūras procesa veidošanā, bijis viens no Liepājas un rajona literātu un radošo mūziķu kluba „Helikons” dibinātājiem (2001) un tāda paša nosaukuma žurnāla veidotājiem un redkolēģijas locekļiem. Kopš 1994. gada ir Latvijas Rakstnieku savienības Liepājas nodaļas biedrs. Par nopelniem Latvijas neatkarības un brīvības izcīņā rakstnieks un nacionālais partizāns apbalvots ar Triju Zvaigžņu ordeni (1997), V šķiras Viestura ordeni (1999), Latvijas Valsts Aizsardzības fonda Goda zīmi „Lāčplēsis”, Barikāžu dalībnieka medaļu (2008), Igaunijas Aizsardzības spēku komandiera brigādes ģenerāļa Riho Terrasa piemiņas balvu (2012) u.c. Ieguvis Gada liepājnieka (2007) un Goda liepājnieka (2017) titulus.

Izgaismojot un raksturojot Skujas brīvības balss atgūšanas faktu attieksmē pret savu represētā likteni, akcentējami divi aspekti. Pirmkārt, izmantojot jaunā vēsturiskuma, postkoloniālisma un biogrāfiskās pieejas teorētiskās nostādes literāra teksta interpretācijā, iespējams jauns Skujas padomju periodā sešos krājumos publicētās dzejas – *Pavasara ceļi* (1963), *Zeme, piederu tev* (1970), *Pavasara poēmas turpinājums* (1974), *Virš kalnu pārejām* (1977), *Kosmeja vējos* (1981), *Mans ķeizargrieziens* (1984) – lasījums, paplašinot konkrētās vēsturiskās situācijas konteksta robežas, dzejas zemtekstā uztveramo, tādējādi atklājot noklusēto par autora dzīves sarežģītajiem likločiem, kā arī izgaismojot valdošā režīma ideoloģiskos nospiedumus literatūrā un kultūrā, kurus skārusi totalitārisma realizētā atmiņu „dzēšanas” un amnēzijas politika (Hanovs 2016). Un, otrkārt, aktualizējot faktu, ka pilnībā dzejnieks savu balsi atgūst tikai pēc nāves, kad 1990. gadā beidzot tiek publicēts dzejas krājums *Kāvu gaisma*, kurā apkopota atmiņu un pārdomu dzeja no Skujas arhīva, kas nosaukta par Sibīrijas novelēm dzejā. Pēc dzejnieka nāves publicētajā krājumā dokumentēta izsūtījuma gadu traģiskā pieredze un tas veltīts „Staļina personības kulta upuriem – dzīviem un mirušiem” (Skuja 1990). Kā atceras Skujas līdzgaitnieks un radošās darbības pētnieks Ilgonis Bērsons (1931), savai Sibīriādei veltītos dzejoļus dzejnieks dažos eksemplāros mašīnrakstā bija izdevis pats vēl savas dzīves laikā 80. gadu sākumā, proti, iesējis vākos, vienu eksemplāru uzdāvinot arī Bērsonu ģimenei ar 1982. gada 31. oktobra datētu ierakstu:

„Miļie Guna un Ilgoni, pieņemiet kā dziļas cieņas un uzticības apliecinājumu šo manuskriptu, kurš, domājams, nekad nepārvērtīsies grāmatā, bet, kurā izteiktās domas nezīnot, par manu daiļradi var rasties gluži greizs priekšstats.” (Bērsons 1990: 66)

Kad ar Bērsona gādību vienā no 1987. gada literārā žurnāla *Karogs* numuriem tiek gatavota dzejas kopa no šī manuskripta, atļauja tās publicēšanai netiek saņemta. Tātad arī vēl nacionālās atmodas procesu sākuma etapā 20. gs. 80. gadu beigās dzejnieks joprojām ir svešais starp savējiem. Krājuma *Kāvu gaisma* iznākšana zināmā mērā reabilitē dzejnieku Skuju un kardināli maina priekšstatu par viņa dzejas kopainu. Tā ir grāmata par totalitārā režīma salauztiem likteņiem, izpostītām dzīvēm, par cilvēku mokām un pazeļojumiem, bezvainīgu cilvēku bojāeju. Taču ne tikai. Tā ir arī grāmata par draudzību un pašaieliedzību, par mīlestību, brīvības alkām un ticību dzīvei, jo tajā iedzīvināts dzejnieka jaunības laiks, aktīvs savas identitātes meklējumu un ideālu apliecinājuma laiks. Tā ir grāmata, kurā izsūtījumā satiktie svešie kļūst par savējiem, identificējot kopīgu likteni neatkarīgi no tautības, nacionālās piederības, vecuma, izglītības, profesionālās pieredzes un pasaules uzskata. Grāmata izgaismo un atgriež paša dzejnieka padomju laika dzejas krājumos tikai daļēji atklāto vai noklusēto patiesību par savas dzīves faktoloģiju, ieslodzījuma un pēcieslodzījuma laikā piedzīvoto un pārdzīvoto. Tā inspirē dzejnieka dzīves laikā publicētās dzejas pārskatīšanu, revīziju attieksmē pret pirmajā dzejas krājumā visai neskaidri ieskicēto Krievijas ziemeļos pavadīto savas dzīves laiku, tur nokļūšanas apstākļiem un motīviem, kā arī ievieš tiešas un nepārprotamas konsekvences ceturtajā dzejas krājumā *Virskalni pārejām* (1977) jau viegli ieskicētajā izsūtījuma un trimdas pieredzes stāstā atbilstoši piedzīvotajam un pārdzīvotajam. Šajā krājumā publicētais episkais dzejojums ar nosaukumu *Kāvu gaisma*, kas iekļauts arī pēdējā krājumā ar tādu pašu nosaukumu, nepārprotami atklāj svešatnības un nošķirtības dzīves laika īstos apstākļus – „kad ceļš bija galā, / sandalēs un vieglās vasaras drānās / no vagoniem iekāpām tieši 20 grādu salā” (Skuja 1977: 44), norādot, ka Noriļska, Kolima, Komsomoļska u.c. nometinājuma vietas kļūst par daudzu jaunu cilvēku pārliecības un ideālu „pieminekli” – četri mieti, pirmās barakas, vilku dziesmas, kāvi un Ziemeļu zvaigzne, draudīgais Šmita kalns, kas ietver mītisku priekšstatu apvītas, noslēpumainas dabas bagātību krātuves un reizē bezkaislīga daudzu tūkstošu cilvēku dzīvību ņēmēja ambivalenci. Tādējādi Skujas dzejas centrā pozicionētais sirdsapziņas fenomens aktualizē atmiņas un atcerēšanās nozīmi individuālās un kolektīvās traumas pārvarēšanā, lai „par upuriem padarītie [...] var atgūt un nostiprināt sava subjekta statusu” (Asmane 2018: 28).

Gūtmanis, kā daudzi izsūtījumu pārcietušie, pēc Latvijas neatkarības atgūšanas 20. gs. 80./90. gadu mijā ar saviem atmiņu stāstiem mēģina ierakstīt arī savu balsi noklusētajā vēsturē ar sevis paša kā autora, savas un attēloto cilvēku

identitātes konstruēšanas un formulēšanas mēģinājumu. Arī Gūtmanis beidzot atklāti var runāt par savu represētā trimdinieka identitāti, kas atklājas autobiogrāfiskajos atmiņu tēlojumos, apcerēs, filozofiskās refleksijās, dienasgrāmatu pārdomās vairākās grāmatās – *Dzīves grāmata* (1992), *Dzērvju dejas* (2003), *No klaidoņa par svētceļnieku* (2005), kā arī *Rakstu 3. sējumā* (2007), kas nosaukts par *Sibīrijas grāmatu*. Dzejas krājumā *Godavārti* (1996) apkopota pirmsatmodas gadu nepublicētā lirika, savukārt dzejas krājums *Visa laba jāņuzāle* (2001) ir ne tikai mīlestības apliecinājums dzimtās Lejaskurzemes dabai un cilvēkiem, bet arī nacionālās brīvības un pašapziņas, patriotisma apliecinājums. Gūtmaņa autobiogrāfiskuma caurstrāvotais vēstījums par padomju deportāciju pieredzi stilistiski atšķiras no daudziem atjaunotās Latvijas brīvvalsts laikā tapušajiem atmiņu stāstiem ar savu izteikti romantizēto vēstījumu – „mēs paradīzi izsapņojām sniegā/ un elli ledū iztēlojāmies” (Gūtmanis 2006: 220), Sibīrijā pavadīto gadu atmiņām pārklājoties, variējoties, sintezējoties, veidojot izvērstu un plašu, personiskajā pieredzē balstītu laiktelpu. Sibīrijas laiks un tā rūdījums ir bijis nozīmīgs Gūtmaņa garīgās pilnveides, dzīves pamatvērtību un pasaules uzskata veidošanās un nostiprināšanās laiks (plašāk skat. Kuduma 2018). Gūtmanim trimdas zemes atkārtota pieredzēšana un pieredzes pārkausēšana jaunradē ir sava veida pašterapija, kas iezīmē pagātnes traumatisma dziedināšanas un dvēseles pieaugšanas procesu, ko pats rakstnieks definējis kā ceļu „no klejotāja par svētceļnieku” (Gūtmanis 2005). Gūtmanis līdzīgi kā Zihmanis aktīvi veido Liepājas sabiedriski politisko, kultūras un literatūras dzīvi politiskās atmodas (20. gs. 80. g. beigās) un jau neatkarības periodā 90. gados. Bijis Latvijas Tautas frontes Liepājas nodaļas valdes priekšsēdētājs. Ar Liepāju cieši saistītā komponista Imanta Kalniņa (1931) komponētais Gūtmaņa 1989. gadā sarakstītais dzejolis *Veltījums LTF* kļūst par Latvijas Tautas frontes himnu:

„[...] Pie pleca plecs kā ierindnieki,
Vēl tikko saukti zaldātos.
[...] pie pleca plecs ar īstiem brāļiem,
Bez elkoņiem – pie pleca plecs.
[...] Kur izšķirošā kauja dun,
Kur cīnījušies mūsu senči,
Un tagad jācīnās ir mums.” (Gūtmanis 2007: 25)

Kopš 1973. gada Gūtmanis ir Latvijas PSR Rakstnieku savienības biedrs. Kad 1988. gadā nodibina Rakstnieku savienības Liepājas nodaļu, dzejnieks

kļūst par tās pirmo vadītāju. Būtiska ir Gūtmaņa kā dzejas konsultanta loma Liepājas un Lejaskurzemes vairāku jauno dzejnieku paaudžu audzināšanā un izglītošanā, Liepājas literatūras un kultūras dzīves veidošanā.

Noslēgums

Noslēgumā jāsecina, ka visu triju rakstā aplūkoto dzejnieku – Skujas, Gūtmaņa, Zihmaņa – likteņu un radošās darbības attīstības virziena un likteņu radniecība atklāj un izgaismo individuālās un nacionālās brīvības centienus un sarežģītos ceļus visa 20. gadsimta griezumā. Dzejnieku individuālajiem pieredzes stāstiem iepļūstot kolektīvajā pieredzē, veidojas pilnīgāka vēsturiskās atmiņas kopaina. Visu dzejnieku radošo biogrāfiju formēšanās procesā akcentējama atmiņas un atceres nozīme individuālo un kolektīvo traumu pārvarēšanā.

Bibliogrāfija

ASMANE, Aleida. 2018. *Jaunais īgnums par memoriālo kultūru*. Rīga: Zinātne.

BĒRSONS, Ilgonis. 1990. Lai nebūtu greiza priekšstata. *Karogs* 2, 66.

ČAKRAVORTI-SPIVAKA, Gajatri. 2014. *Vai pakļautie spēj runāt?* Rīga: Mansards.

GŪTMANIS, Olafs. 2005. *No klaidoņa par svētceļnieku*. Liepāja: LiePa.

GŪTMANIS, Olafs. 2006. *Raksti 1*. Liepāja: LiePa.

GŪTMANIS, Olafs. 2007. *Raksti 3*. Liepāja: LiePa.

HANOVŠ, Deniss. 2016. Kolektīvās atmiņas Eiropas kultūrtelpā: konflikti un iekļaujošais potenciāls. In: Mārtiņš Kaprāns, Gustavs Strenga, Norberts Bekmans-Dirkess, ed. *Atmiņu kopienas atceres un aizmiršanas kultūra Latvijā*. Rīga: LU Filozofijas un socioloģijas institūts, 17–52.

HOFSTEDE, Geert. 2011. Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Readings in Psychology and Culture*, 2(1) <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1014> [20.02.2013]

KUDUMA, Anda. 2018. „Vēl taigas grāmatu lasu”: Olafa Gūtmaņa Sibīrijas pieredzes fenomens. *Aktuālas problēmas literatūras un kultūras pētniecībā* 23, 51–64.

LAURUŠAITĒ, Laura. 2015. *Tarp nostalgijos ir mimikrijos: lietuvīu ir latvīu pokario išeivijos romanai*. Vilnius: Lietuvīu literatūros ir tautosakos institutas, 115–134.

MEISTERE, Daina. 2007. Ar dzeju pret nāves spriedumu. Intervija ar Modri Zihmani <https://www.liepajniekiem.lv/zinas/kulturvide/ar-dzeju-pret-naves-spriedumu/>

SKUJA, Harijs. 1963. *Pavasara ceļš*. Rīga: LVI.

SKUJA, Harijs. 1974. *Pavasara poēmas turpinājums*. Rīga: Liesma.

SKUJA, Harijs. 1977. *Virš kalnu pārejām*. Rīga: Liesma.

SKUJA, Harijs. 1990. *Kāvu gaisma*. Rīga: Liesma.

ZIHMANIS, Modris. 1989. *Nemesīdas gūstā*. Liepāja: Kurzemes Vārds.

ZIHMANIS, Modris. 1995. *No manas asinsgrupas*. Rīga: Sol Vita.

Anda Kuduma

Liepājas Universitāte

Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte

Kurzemes Humanitārais institūts

Kūrmājas prospekts 13

LV-3401 Liepāja, Latvija

andakuduma@inbox.lv

Laisvės kaina: Lietuvos antisovietinio partizaninio karo dalyvių patirtys šeimų atmintyje

GRETA PASKOČIUMAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

The Price of Freedom: The Experiences of the Participants of the Lithuanian Anti-Soviet Partisan War

The article focuses on four stories of partisan children produced in the years 2019–2021. Lying at the heart of the deliberations is the memory of the partisan war in families. It is believed that involvement in the partisan war has directly affected the fate of members of the fighters' families and their attitudes towards occupation and resistance. The challenges faced by families during the struggles for freedom and the repressive experience that followed were severed or completely broken ties, dilemmas of the formation and maintenance of identity, and difficulties in communicating the lived-through experiences. The conclusions formulated in the article allow us to look in some detail at the difficult situation of partisan families both in the occupied country and after the restoration of independence.

Keywords: narrative, partisans, partisan war, second generation

Partizaninio karo dalyvių patirtys

Pagrindinis Lietuvos antisovietinio partizaninio karo (1944–1953) dalyvių išsikeltas tikslas buvo valstybės nepriklausomybės ir laisvės atkūrimas. Partizanai, sinonimiškai vadinami laisvės kovotojais, daug rašė apie laisvę viešumai ar tarpusavio bendravimui skirtuose tekstuose, taip pat laisvę kaip vertybę akcentavo asmeniniuose užrašuose. Buvo suvokta, kad kaina, kurią teks sumokėti siekiantiems laisvės, yra didelė – tai partizanų ir jų artimųjų saugumas, įprasto gyvenimo atsisakymas, galiausiai gyvybė. Dainavos apygardos partizanas Lionginas Baliukevičius, slapyvardžiu *Dzūkas*, 1948 m. lapkričio 10

d. dienoraštyje užrašė žodžius, liudijančius pasiryžimą tęsti kovą nepaisant tvyrančių grėsmių: „Aš jaučiu, jog aš savo kraštą pamilstu vis labiau ir labiau. Jeigu man šiandien kas pasiūlytų laisvę Amerikoje, aš neišvažiuočiau. Geriau žūti čia garbingai kovojant, negu rankas sudėjus laukti kažko iš kažkur nukrintant. Pagaliau mūsų kraujas nenueis veltui. Mes turėsime teisę visiems žiūrėti tiesiai į akis, nes mes savo tėvynės neapleidom. Na, ir kas gi mus nugalės, jei mes mirti nebijom, jeigu mes nugalėjome ir mirtį.“ (Kašėta 2008: 57). L. Baliukevičius žuvo kovose, taip ir nesulaukęs nepriklausomybės atkūrimo. Partizaninio karo dalyviai, išvengę žūties, sulaukė kitų represijų – areštuoti, įkalinti lageriuose, net ir atlikus bausmę traktuoti kaip nusikaltėliai. Tai, kas nutiko partizaninio karo metais, netruko tapti visuotine paslaptimi, neleidusia visuomenei suvokti įvykusių kardinalių pokyčių. Įprastai norint suvokti praėjusį karą yra būtini jį išgyvenusiųjų pasakojimai bei valstybės valia juos patvirtinti kaip teisingus – tik taip privačiame ir viešajame gyvenime egzistuojančios tiesos gali pradėti derėti tarpusavyje (Jackson 2013: 66). Partizaninio karo atveju to nebuvo, buvę kovotojai oficialiai vadinti banditais, jais nebuvo pasitikima, jie tebebuvo laikomi potencialia grėsme okupacinei santvarkai.

Kaip teigia JAV psichologinių traumų tyrėjai Jacob D. Lindy ir Robert J. Lifton, Sovietų Sąjungos okupuotoje Lietuvoje net sielvartas ir gedulas buvo areštuoti, užgniaužti, tapę savotiškais tabu (Gailienė 2008: 94). Okupacijos metais tiek viešumoje, tiek privačių pokalbių metu buvo mažai kalbama apie pasipriešinimo ir represijų patirtis (Šutinienė 2008: 131). Kelis dešimtmečius – nuo 1953 metų, kai partizaninis pasipriešinimas iš esmės buvo nuslopintas, iki pat 1988 metų, kai įsikūrė Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis ir nepriklausomybės atkūrimas tapo realus, daugelį partizaninio karo dalyvių šeimų slėgė tylą, baimę, nepasitikėjimas. Devintajame dešimtmetyje viešai prasidėjusios kalbos apie pasipriešinimą okupacijai atsidūrė ne tik politinėje darbotvarkėje, bet ir visuomenės dėmesio centre. Nepriklausomoje Lietuvoje atsirado šimtai, jei ne tūkstančiai, atminimo ženklų partizanų žūties vietose, ieškoti ir laidoti žuvusiųjų palaikai, masiškai pradėtos leisti atsiminimų knygos. Buvę laisvės kovotojai inicijavo įvairias atminimo ir įamžinimo praktikas, bandydami įprasminti savo ir buvusių bendražygių patirtis ir siekti istorinio teisingumo (plg. Petrauskienė 2017). Išslaptinti archyvai, prasidėję teisinės rehabilitacijos procesai bei viešajame diskurse pradėta pasakoti laisvės kovų istorija skatino pasipriešinimo dalyvius dalintis savo istorijomis tiek su visuomene, tiek su artimaisiais, kurių dalis sovietmečiu galėjo tik numanyti, ką patyrė jų tėvai ar seneliai. Kaip pastebi psichologai, tyrę sovietinės okupacijos metais represijas patyrusių asmenų psichologines traumas, patirtų sunkių sukrėtimų

(partizaninio karo kontekste tai būtų areštai, tardymai, tremtis, lageris ar žūtys) padariniai persiduoda vėlesnėms kartoms, nepriklausomai nuo to, ar apie tai yra kalbama šeimoje, ar ne (plg. Gailienė 2008; Mažulytė, Rakovas 2014; Vaskelienė [et al.] 2014). Beveik nebelikus partizaninio karo dalyvių, galinčių pasidalinti prisiminimais, artimieji tampa pagrindiniais pasakotojais, liudijančiais sudėtingą pokario tikrovę bei žiaurius šeimų likimus. Jų perduodamos asmeninės istorijos leidžia pažinti istorijos dalyviams tekusius išbandymus, praskleidžia įvairius pažinimo kelius ir būdus (plg. Thompson 2000: 269). Neabejotina, kad iš kartos į kartą perduodami autentiškų pasakojimų fragmentai tampa artimųjų tapatybės dalimi (Veale, Schilling 2004: 2).

Remiantis keturiais partizaninio karo dalyvių palikuonių pasakojimais, straipsnio autorės užfiksuotais 2019–2021 metais, straipsnyje siekiama apžvelgti rezistencijos ir jos nulemtų represijų patirčių refleksijas, atminimo ir užmaršties procesus, turėjusius įtakos artimųjų požiūriui į laisvės kovas ir sovietinę okupaciją. Pasirinkti pasakojimai iliustruoja skirtingas partizanų šeimų kūrimo aplinkybes bei įvairialypį požiūrį į rezistencines patirtis. Visus pasakotojus jungia tai, kad jie augo ir brendo okupuotoje Lietuvoje, taigi jų pasakojimams didelės įtakos turi ne tik jų pačių ar tėvų asmeniniai patyrimai, bet ir sovietmečiu autoritetų palaikyta kolektyvinė atmintis (plg. Molden 2016: 136), kuri kaip minėta, buvo priešiška partizanų atžvilgiu. Dviejų pasakotojų vyrų, Algimanto (g. 1943) ir Antano (g. 1948), tiek mama, tiek tėvas buvo partizanai, ir abiem atvejais tėvai žuvę, o mamos išgyvenusios, nuslopus pasipriešinimui ar atlikus bausmę atkūrusios ryšius su savo vaikais. Moterų Miglos (g. 1960) ir Laimutės (g. 1962) tik vienas iš tėvų, atitinkamai mama ir tėvas, pasitraukė į mišką būdami labai jauni ir šeimas sukūrė jau grįžę iš lagerio bei tremties. Keliami prielaida, kad laikotarpis, kada gimė rezistentų vaikai, turėjo įtakos šeimos narių tarpusavio santykiui bei partizaninio karo sampratai, todėl ir šioje apžvalgoje varijuoja pasakotojų amžius – nuo gimusių dar neprasidėjus ginkluotai rezistencijai iki gimusių artimiesiems sugrįžus į Lietuvą iš kalinimo ar tremties vietų. Aptariamais atvejais vaikai išvengė represijų, tėvams partizanaujant ar atliekant bausmę augo pas patikimus žmones, o apie tėvus ištikusias negandas sužinojo jau būdami sąmoningo amžiaus. Straipsnyje analizuojami atminties dėmenys – šeimyniškų ryšių palaikymas, tapatybės dilemos bei pasakojimo ir tylos sąveika – sudaro tik dalį tyrimo metu užfiksuotų liudijimų ir refleksijų. Vienkartinių interviu metu respondentų buvo klausama apie pirmųjų žinių apie artimųjų dalyvavimą ginkluotame pasipriešime įsisavinimą, asmenines patirtis, nulemtas tėvų įsitraukimo į rezistenciją, ir vertybines nuostatas partizaninio karo bei jo

atminimo šiandieninėje Lietuvoje klausimais. Nors partizanų vaikų pasakojimų autorės atliekamame tyrime gerokai daugiau, Algimanto, Antano, Miglos ir Laimutės liudijimai pasirinkti kaip atspirties taškas, bandant suprasti, kaip laikas, kuriuo partizaninio karo dalyviai kūrė šeimas, galėjo paveikti jų (ne) kalbėjimo šeimoje apie patirtus išgyvenimus strategijas bei išryškinti iš to kylančias problemas.

Šeimyniškų ryšių palaikymas

Įprastai antisovietinio partizaninio karo dalyviai veikė jiems pažįstamose erdvėse. Savoje teritorijoje buvo lengviau orientuotis ir planuoti veiksmus, taip pat buvo didesnė galimybė sulaukti gausesnės materialinės ir moralinės vietos žmonių pagalbos. Antra vertus, tai buvo nuolatinė grėsmė tiek ginkluotiems kovotojams, tiek jų padėjėjams, tiek šeimų nariams. Nuolat trūkinėjantys ryšiai su artimaisiais partizanus slėgė, tačiau konspiracija vertė kiek įmanoma labiau atsiriboti nuo tokių santykių (Vaitkevičius 2018: 21). Itin sudėtinga buvo išlaikyti tarpusavio ryšius toms šeimoms, kurios susikūrė iki partizaninio karo pradžios.

Algimanto tėvas ir mama į mišką pasitraukė jau turėdami du vaikus. Tarpukariu Lietuvos aviacijos leitenantu tarnavęs tėvas sąmoningai pasirinko partizano kelią, taip tęsėdamas kario priesaiką. Žmona prie jo prisijungė verčiama aplinkybių – sovietų saugumui jos vyro veikla buvo žinoma, tad grėسė pavojus būti areštuotai ir verčiamai išduoti jo buvimo vietą. 1949 metais, sūnui būnant šešerių, tėvas žuvo, o mama areštuota, nuteista kalėti lageryje, iš kurio į Lietuvą grįžo tik 1965 metais. Prisimindamas partizaninio karo metus, Algimanto daug dėmesio skiria epizodiniams susitikimams su tėvais. Kaip įprasta pasakotojams vyrams, ypatingai sureikšminama tėvo figūra (Būgienė 2012: 80). Vaiko atmintyje išlikę dažni pasimatymai su tėvu po daugelio metų yra analizuojami, vertinami kaip išskirtiniai. Pirmiausiai bandoma suprasti tėvo atsargumą bendraujant su sūnumi. Svarstoma, kad artimo ryšio vengta tėvui numatant, kad jo, kaip ir daugelio kitų kovotojų, laukia tragiškas likimas:

„Tėtis matomai žinojo, kokia baigtis laukia, jis galbūt prisilaikė, kad tas ryšys nebūtų labai stiprus su juom, kada jo nebebus. Kad nebūtų man tų išgyvenimų didelių. Aš va taip mėstau. Aš, pavyzdžiui, neprisimenu, kad jis paimtų ant rankų.“ (Algimantas)

Žinoma, kad tėvui žuvus nebebuvo galimybės tėvo ir sūnaus ryšio atkurti, todėl beliko prisiminimai ir bandymai suprasti tai, kas nutiko. Ta praraja, atsiradusi tarp partizano ir jo šeimos, buvo gana gili (plg. Vaitkevičius 2018: 20). Kiek kitoks santykis klostėsi su mama, bandžiusia palaikyti mamos ir vaiko ryšį kiek įmanoma įprastesnį, tačiau ypatingais laikomi epizodai atskleidžia, kad normalumui palaikyti reikėjo ypatingų aplinkybių:

„O vieną kartą ryte atbundu, žiūriu – mama. Atbudau ryte su mama. Tai vienintelis kartas, kai su mama teko atsibust lovoj. Irgi toks jausmas... Mama atsinešdavo baltų miltų, ten darydava kažką man, tuos makaronus iškočiodava ir paskui pjaustydava smulkiai, privirdava man, o aš kažkaip nepratęs prie tokia ir nenoriu. Žinau, mama net biškutį pyka, kad aš ne [juokiasi].“ (Algimantas)

Gyvenimas atskirai nuo tėvų susitikimus padarė ypatingus ir atmintinus. Minimi fragmentai atskleidžia, jog nepaisant dažnų susitikimų, šeimos ryšys buvo sutrūkinėjęs, o įprasti gyvenimo namuose aspektai – maisto gaminimas, miegojimas kartu, švelnus elgesys su vaiku – buvo itin retai įgyvendinami. Įdomu tai, kad dalinandamasis prisiminimais Algimantas yra linkęs akcentuoti ne asmeniškai patirtas skriaudas, nepateisintus lūkesčius ir išblaškytą šeimą, o empatiškai žvelgia į jį supusius žmones – tuos, kurie pasirinko kovoti, ir tuos, kurie pasiryžo prisiimti riziką globoti partizanų vaikus. Atrodytų, jog asmeniniai patyrimai slopinami kaip ne tokie reikšmingi, palyginus su kitiems tekusiais išgyvenimais (plg. Herman 2006: 82):

„Norėčiau apie tuos žmones, pas kuriuos partizanai užeidava ir kurie mane augindava. Aš dabar pagalvoju, kokie tai galėjo būt žmonės. Kokių sielų jie.“ (Algimantas)

Svarbu pastebėti, kad šios šeimos atveju vaikai suprato gyvenantys su svetimais žmonėmis. Tiek Algimantas, tiek jo brolis, o vėliau ir partizaninio karo metais gimusi sesuo, dažnai keitė globėjus ir gyvenamas vietas, tačiau visada žinojo apie tėvų rezistencinę veiklą (kiek ir kaip ją tuo metu suprato, būdami maži vaikai). Iki karo susiformavę šeimos tarpusavio ryšiai buvo nutraukti ar stipriai apriboti, kol patiems vaikams atsirado galimybė apsigyventi su mama tremtyje ir taip bent dalinai kompensuoti ryšio praradimą partizanų karo metais.

Atidėtas ar uždelstas tokio ryšio kūrimas fiksuojamas Antano šeimoje. Tai viena iš šeimų, susikūrusių būtent partizaninio karo metais, kai vyras ir

moteris šeimos santykius pradėjo kurti būdami miške. Abiems partizanaujant, 1948 metais, gimė sūnus, kuris patikėtas auginti tetai. 1951 metais vyras žuvo, o moteris areštuota tik 1957 metais, bet sulaukusi amnestijos išvengė lagerio bei tremties. Nepaisant dažnų susitikimų su tikrąja mama, sūnus ilgą laiką nežinojo gyvenęs ne su savo biologiniais tėvais. Tik konflikto metu išgirsta tiesa, kad jį lankanti teta yra tikroji mama, paskatino įsisąmoninti tik ką Lietuvoje praėjusias laisvės kovas, kuriose žuvo tikrasis tėvas, o mama turėjo įveikti daugelį iššūkių, kad galėtų sugrįžti į legalų gyvenimą ir išgyventi:

„Nežinau, man gal buvo trylika-keturiolika metų, tiksliai nepamenu. Ir vienąkart mama ant manęs taip supyko ir pasakė, kad aš ne jos sūnus. Ir tada aš supratau, kodėl ta teta taip dažnai pas mus būdavo.“ (Antanas)

Šie pavyzdžiai liudija dramatišką partizaninio karo metais susikūrusių šeimų realybę – artimesni tarpusavio santykiai galėjo būti kuriami tik dedant pastangas sąmoningai ir rizikuojant, o ne mezgėsi natūraliai ir netrukdomai. Vis dėlto išgyvenę partizaninio karo dalyviai retai kada galėjo grįžti į ikipartizaninę būseną (Vaitkevičius 2018: 20), o tai kėlė dar daugiau problemų suvokiant savo tapatybę ir ją pristatant vaikams. Taip pat ir vaikams buvo sudėtinga suvokti gyvenimo aplinkybes.

Panašūs iššūkiai teko laisvės kovų dalyvių vaikams, gimusiems jau gerokai po karo. Nors jie negali paliudyti, kas iš tiesų nutiko jų tėvams karo metais, jie yra tapę karo pasekmių liudininkais. Migla, partizanų aukščiausiosios vadovybės ryšininkės duktė, gimė mamai sugrįžus iš lagerio, kuriame ji praleido beveik aštuonerius metus. Priešingai nei Algimanto ar Antano tėvai, jos mama namuose kalbėjo apie pokario rezistenciją, bandydama vartoti vaikams suprantamas metaforas, kurios tapo pasakojimo apie laisvės kovas pagrindu.

„Mes dar buvom visai pypliai su broliu, dar net į mokyklą nėjom, mum jau mama tokią pasaką sekė, kaip gyveno gražioj vietoj pelytės. Kaime kažkur gyveno, pamiškėj, turėjo savo namučius, augino augalus, javus, gyvulėlius ir juos užpuolė didelės, bjaurios žiurkės iš Rytų. Tai va čia mūsų buvo pradžia. Mes taip sužinojom apie komunistinę invaziją.“ (Migla)

Ilgainiui tiek „pelytės“, tiek „žiurkės“ įgavo konkretesnius pavidalus, atsirado partizanai – okupantai skirtis, leidusi susidaryti savitą vaizdą apie tai, kas nutiko Lietuvoje dar prieš Miglai gimstant. Maža to, mamos liudijimas, prasidėjęs kaip pasaka, tapo šeimos narių tarpusavio santykio palaikymu.

Minimi pasakojimų epizodai leidžia toliau svarstyti, kad būtent pasakojimas, praeities įvykių liudijimas, leidžia kurti artimesnius tarpusavio santykius. Tais atvejais, kai pasakojimo nėra arba jis sutrūkinėjęs dėl pažeistų šeiminių santykių, kurti santykį su artimaisiais ir pačia praeitimi gerokai sudėtingiau.

Tapatybės dilemos

Yra žinoma, kad „karai, represijos ir kiti kardinaliai griauinantys įprastinę tvarką bei pasaulio suvokimą įvykiai skatina kurti pasakojimus – žmonės taip siekia įprasinti išorinį pasaulį ir savo gyvenimą naujomis aplinkybėmis“ (Šutinienė 2008: 127). Partizaninio karo dalyviai, kūrę ar palaikę gyvuojančius pokario pasakojimus, įprasmino savo patirtis ir iš esmės kūrė savąją tapatybę. Išgyvenusieji liudijo visos nukentėjusių asmenų grupės vardu (Šutinienė 2008: 133). Būdami tokių pasakojimų liudininkais vaikai ir patys ieškojo atsakymų į klausimus apie savo kilmę. Svarbu pastebėti, kad tokius klausimus skatindavo ir aplinkoje tvyrojusi įtampa. Kaip jau minėta, pasibaigus partizaninėms kovoms visuomenė neturėjo galimybės tinkamai atlyginti nukentėjusiems ir nubausti kaltuosius. Nepaisant to, vietos bendruomenėse gyvavo skirtingi rezistencijos vertinimai, su kuriais teko susidurti ne tik buvusiems kovų dalyviams, bet ir jų palikuonims. Partizanų sūnus Antanas prisiminė iš netoliese gyvenančios moters girdėjęs priešiškas replikas, kurių prasmės iš pradžių nesuprato:

„Vienai kaimynei kažko labai neįtikau. Sakydavo, kad aš bandito vaikas. Bet tada aš net nežinojau, ką tie žodžiai reiškia ir kas tie banditai. Aš jai nieko blogo nebuvau padaręs, kodėl banditas?“ (Antanas)

Neabejotina, kad tokia nepalanki kai kurių aplinkinių reakcija vertė buvusius laisvės kovotojus slėpti savo tapatybę, siekiant apsaugoti ir save, ir vaikus. Ilgus dešimtmečius rezistentus ir jų šeimų narius slėgė nepasitikėjimas kitais, baimė palaikyti pamatinius žmogiškus santykius (plg. Tūtlytė 2018: 20; Herman 2006: 79).

Algimanto, kuriam dalį vaikystės teko praleisti gyvenant su svetimais žmonėmis, tapatybė taip pat buvo išblaškyta. Sovietinės okupacijos metais partizanų vaikai taip pat buvo traktuojami kaip nepatikimi, buvo bando- ma užkirsti kelią aukštesniam jų išsilavinimui ar karjerai. Atkūrus Lietuvos

nepriklausomybę situacija pakito iš esmės. Tai, kad Algimantas yra partizanų sūnus, priartino jį prie kitų partizaninio karo dalyvių, su kuriais jis bandė užmegzti ryšius pastaraisiais dešimtmečiais.

„Dar kiti buvę partizanai kartais bija pasisakyti. Aš taip nepristatinėdavau pradžioj, kad čia Žaibo [tėvo slapyvardis – G. P.] sūnus dalyvauja tam pokalby. Bet jau kada žmonės neatsiveria, tai tada pristatydavau: „Aš esu Žaibo sūnus.“ Tada jau pasakoja viską, ką atsimena, atsiveria taip.“ (Algimantas)

Atrodytų paradoksalu, kad viena vertus, partizanai stengėsi sugrįžti į įprastą gyvenimą ir vengti bet kokio nepageidaujamo vietos valdžios ar bendruomenės dėmesio, tačiau kita vertus, saugojo ir rezistencinės patirties patvirtinimus. Miglos mama sugrįžusi į Lietuvą sukūrė šeimą, susilaukė dviejų vaikų, vieną kurių pavadino savo buvusiu slapyvardžiu. Migla, kalbėdama apie neįprastą vardą, pripažįsta visada žinojusi jo kilmę, tačiau pripažino, jog prireikė laiko, kol šis vardas tapo neatsiejama jos tapatybės dalimi:

„Aš, kai buvau maža, tai man buvo negražus vardas. Nu nebuvo tokių vardų. Visi buvo kažkokie normalūs vardai, tai mano kartoj buvo populiarūs visokios Rasos, Dalios, Jūratės, Nijolės – tai čia mano kartos vardai tokie. Dabar tai nežinau. Vardas [juokiasi]. Net nežinau, ką pasakyt. Dabar man patinka mano vardas, nes kažkaip vis tiek sąmoningėji žmogus kuo tolyn, tuo labyn. Dabar man jisai toks labiau susiejantis su mama.“ (Migla)

Migla suvokė, jog jos istorija yra neatsiejama nuo politinių įvykių, įvykusių dar iki jai gimstant bei formavusių mamos poziciją okupacijos atžvilgiu. Tik turint pakankamą žinojimą partizanavimo patirtis tampa artimesnė ir suprantamesnė vėlesnėms kartoms (plg. Skultans 2005: 1). Daugelyje represuotų asmenų šeimų egzistavo barjerai, trukdę sužinoti, perduoti, įsisąmoninti.

Pasakojimo ir tylos sąveika

Sovietmečiu vyravęs neigiamas antisovietinio partizaninio karo vertinimas Lietuvai atkuriant nepriklausomybę viešumoje sparčiai keitėsi – ėmė dominuoti idealizuotas laisvės kovų pasakojimas (Brazauskas 2013: 249; Matulevičienė 2002: 22). Partizanų vaikų atmintyje gausu kitokių prisiminimų, liudijančių ne romantišką, o greičiau žiaurią ir skausmingą laisvės kovotojų patirtį dalyvaujant rezistencijoje ir pastangas kurti gyvenimą po

represijų. Represuoti asmenys buvo įpratę slėpti savo praeitį net ir šeimoje, kas lėmė susvetimėjimą, izoliaciją bendraujant su artimiausiais žmonėmis (Gailienė 2021: 95). Bendravimas su buvusiais bendražygiais net ir atkūrus nepriklausomybę kai kuriais atvejais atrodydavo pavojingas. Partizanų sūnus Algimantas prisimena norėjęs aplankyti buvusių globėjus, tačiau mama po nepriklausomybės atkūrimo dar ilgą laiką kontaktų atnaujinimo vengė:

„Pačioj pradžioj prasidėja atgimimas tas, sakau, gal pavažiuosim pas tuos žmones, padėkosim, kurie padėjo. Ne, saka, dar per anksti. Saka, aš tokius kankinimus iškenčiau, neišdaviau ir dabar bijau. Ir taip, saka, mes, labai galims dalyks, kad esam sekami.“ (Algimantas)

Iš esmės partizaninio karo dalyvių šeimų patirtyje galima fiksuoti tai, ką pastebi ir Holokausto aukų tyrėjai, – tylos susitarimą (angl. *pact of silence*) (Davidson 1980). Tai situacija, kai abi pusės neinicijuoja pokalbio – vieni nepasakoja (pirmoji karta), o kiti neklausia (antroji karta). To priežastys labai įvairios. Kaip vieną esminių būtų galima minėti vaikų patiriamą sunkumą klausytis tėvų kančios liudijimų iš jų pačių lūpų (Gailienė 2021: 110). Ryšininkės duktė Migla, teigusi, jog nuo vaikystės girdėjo nuotykius primenančius mamos pasakojimus, pripažino, kad paauglystėje nugirstas suaugusiųjų pokalbis apie mamos išgyventą tardymo laiką privertė ją suprasti situaciją buvus daug sudėtingesne, nei buvo bandoma vaizduoti pasakojant vaikams:

„Kai mes mažesni vaikai buvom, tai daugiausiai būdavo tokie visokie kažkokie įdomūs atsitikimai. Ir iš lagerio tenais tokie kaip ir kasdieniški, bet nebaisūs ir nežiaurūs. <...> O jeigu reikia prisiminti žiaurius dalykus, man didžiausią tokį įspūdį padarė. Aš buvau dar mokinė, gal kokioj aštuntoj klasėj, ir tada mes važiom su mama ir mano tėtės seseria. <...> Mano teta klausia, sako ar yra tau tekę gaut mušt? Ir jinai tada sakė, tai kaip tu galvoji, sako taigi, kai mušdavo, užpildavo vandens ir sakydavo jinai medikė, jinai žino, kaip apalpt. Tai jeigu žmogus iš skausmo nualpsta, tai aš nemanau, kad tokius dalykus gali... Tai aš va tik vienintelį tą kartą ir girdėjau apie tokius baisumus ir žiaurumus.“ (Migla)

Šis pokalbis tapo riba, už kurios duktė niekada nebedrįso žengti. Kiti žiaurios patirties epizodai buvo išklausomi iš mamos bendražygių lūpų, perskaitomi spaudoje, o ne sužinomi bendraujant su mama. Gana įprasta, jog šeimose vengta tėvų trauminės patirties aptarimo, net jeigu rezistencinė patirtis kaip tokia buvo neneigiama ar nenutylima (Vaskelienė [et al.] 2011: 92):

„Kažkaip viskas buvo savaime suprantama ir kaip oras, tiesiog gyveni ir viskas. Iš kalbos tai tas išeina, tai tas. Be to, ir laikai gi kitokie, jinai labai ir negalėjo, kol mes nedideli buvom, kad mes ten kur nors nevepteltume kokio nors nereikalingo dalyko. Paskui vėl, kai ten didesni buvom, irgi matomai tiesiog, kad nereikėtų sakyti nu vat aš tau dabar papasakosiu, tik tu niekam nesakyk. Viskas tiesiog kaip į kraują įaugę, mes va šitą sužinom, paskui šitą vėl iš kažkur sužinom, paskui dar tą kažką sužinom, paskui iš mamos bendravimų su draugėm kažką sužinom. Ir viskas kažkaip lipdosi į mozaiką.“ (Migla)

Itin svarbu akcentuoti, kad rezistencijos ir represijų patirtys komuni-kuojamos ne tik verbaliai. Vaikai jaučia šeimos tyrančias nuotaikas, stebi suaugusiųjų bendravimą, kuria interpretacijas tėvų elgesiui ar pozicijai pagrįsti (Gailienė 2021: 156). Sudėtingiausia tada, kai tėvai taip ir neprabyla. Partizano duktė Laimutė neslėpė apmaudo taip ir neišgirdusi partizanų istorijų iš tėvo, nors pati prisiminė pirmuosius savo gyvenimo metus tėvo tremties vietoje ir iš mamos pasakojimų žinojo apie Lietuvoje vykusią anti-sovietinę rezistenciją:

„Tėvelis nesulaukė nei laisvos Lietuvos, mirė jaunas būdamas. Taip, tiek iškentėjęs, ta širdelė kiek gali atlaikyti... Vienas dalykas, ir tremtis, ir partizanavimas, ir lageris, žiauru. Tiktai vat, kas yra baisiausia, kad niekas nieko nepasakojo, iš tėvelio nieko nieko mes neišgirdom, niekada, apie joki partizanavimą, apie joki pasipriešinimą, apie lagerį apskritai – nieko nepasakojo, nes buvo toks laikas, kad tu nieko negalėjai kalbėti, nieko nieko apie tai. Taip ir išėjo su visa savo paslaptim.“ (Laimutė)

Šiuo atveju, kaip ir kai kuriais kitais, buvo noras žinoti ir jis buvo reali-zuotas jau suaugus ir sulaukus nepriklausomos Lietuvos – klausinėjant kitų politinių kalinių istorijų, ieškant informacijos archyve, galiausiai analizuojant atrastus asmeninius tėvo užrašus.

Apibendrinimas

Lietuvos antisovietinio partizaninio karo istoriografijoje daug dėmesio skiriama laisvės kovotojų parengtiems dokumentams, atmintinoms ir lankyti-noms vietoms, nepriklausomoje Lietuvoje užfiksuotiems ar publikuotiems prisiminimams. Vis dėlto svarbu pastebėti, kad tiek rezistencinė veikla, tiek

sovietų taikytos represijos palietė ne tik ginkluotus kovotojus ar jų tiesioginius pagalbininkus, bet ir šeimų narius. Įprastai partizanavimas susijęs su sutrūkinėjusiais tarpusavio ryšiais, iššūkiiais išsaugant tapatybę bei kuriant savitą pasakojimą, atskleidžiantį sudėtingą laisvės kovų realybę. Šie aspektai, neskaitant daugelį kovotojų ištikusios žūties, sudaro laisvės kainą, kuri šeimų atmintyje dažnai reflektuojama kaip itin didelė ir sunkiai kompensuojama. Straipsnyje minimi partizaninio karo dalyvių vaikų pasakojimų fragmentai tampa atspirtimi tolimesniems tyrimams ir gilesnėms analizėms, kaip įsitraukimas į ginkluotą pasipriešinimą veikia atmintį, ir kaip ji perduodama iš kartos į kartą.

Literatūra

BRAZAUSKAS, Nerijus. 2013. „Didysis pasakojimas“ apie partizanų vadus: tarp rezistencijos, atminties ir žinojimo. *Acta humanitarica universitatis Saulensis* 16, 232–252.

BŪGIENĖ, Lina. 2012. Istorijos patirtis ir refleksija Valkininkų krašto žmonių pasakojimuose. *Tautosakos darbai* 44, 121–136.

DAVIDSON, Shama. 1980. Transgenerational Transmission in the Families of Holocaust Survivors. *International Journal of Family* 1, 95–112.

GAILIENĖ, Danutė. 2008. *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos atžvilgiu*. Vilnius: Tyto alba.

HERMAN, Judith Lewis. 2006. *Trauma ir išgijimas: prievartos pasekmės – nuo buitinio smurto iki politinio teroro*. Vilnius: Vaga.

JACKSON, Michael. 2013. *The Politics of Storytelling: Variations on a Theme by Hannah Arendt*. Copenhagen: Museum Musculanum Press.

KAŠĖTA, Algis, ed. 2008. *Liongino Baliukevičiaus – partizano Dzūko dienoraštis*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.

MATULEVIČIENĖ, Saulė. 2002. Pokario atminties formos. *Liaudies kultūra* 2(87), 22–27.

MAŽULYTĖ, Eglė, RAKOVAS, Tomas. 2014. Šeimos kalbėjimosi apie sukrečiančius Antrojo pasaulinio karo ir pokario metų įvykius ypatybės. Pradiniai tyrimų duomenys. *Jaunųjų mokslininkų psichologų darbai* 3, 1–6.

MOLDEN, Berthold. 2016. Resistant Pasts versus Mnemonic Hegemony: On the Power Relations of Collective Memory. *Memory Studies* 9(2), 125–142.

PETRAUSKIENĖ, Aistė. 2017. *Partizaninio karo vietos: įamžinimas ir įpavedinimas nepriklausomoje Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.

SKULTANS, Vieda. 2005. *The Testimony of Lives: Narrative and Memory in Post-soviet Latvia*. New York: Routledge.

ŠUTIENĖ, Irena. 2008. Sovietinių represijų atminties reikšmės lietuvių autobiografijose. *Genocidas ir rezistencija* 2(24), 127–134.

THOMPSON, Paul. 2000. *The Voice of the Past*. Oxford: Oxford University Press.

TŪTLYTĖ, Rita. 2018. Pokario atminties pasakojimai: laisvės kovų dalyvių atsiminimai. *Žmogus ir žodis* 20(2), 4–29.

VAITKEVIČIUS, Vyktintas. 2018. Lietuvos partizanų tapatybės dėlionė. *Liaudies kultūra* 4(181), 11–23.

VASKELIENĖ, Ieva [et al.]. 2011. Komunikacija apie patirtas politines represijas šeimoje: tarpgeneracinis aspektas. *Tarptautinis psichologijos žurnalas: biopsichologinis požiūris* 9, 91–104.

VEALE, Sharon, SCHILLING, Kathleen. 2004. *Talking History: Oral History Guidelines*. Hurtsville: Department of Environment & Conservation.

Greta Paskočiūmaitė

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Antakalnio g. 6

LT-10308 Vilnius, Lietuva

g.paskociumaite@gmail.com

The Gender Contract after the Fall of the USSR: Soviet Woman in Contemporary Lithuanian Film *Stebuklas*

KATARZYNA PASTERNAK
ORCID 0000-0001-9433-739X

The article is devoted to the cinematic depiction of the Soviet gender contract and its implementation exemplified by the heroine of the film *Stebuklas*.¹ The aim of the article is to analyse the female character in the times of the fall of communism and her adherence to the rules that were set by the communist authorities.

Keywords: woman, Lithuania, gender contract, Soviet Union, kolkhoz

Introduction – premises and objectives of the article

Contemporary humanistic research devotes much attention to visual culture. The aspect of creating images of phenomena and spaces seems to be extremely fascinating and requires further study, especially in the context of the research on Soviet and post-Soviet culture. The way in which elements of Soviet culture are shown in contemporary films and television productions of the countries from its former sphere of influence is even more interesting, as exemplified by the Lithuanian film *Stebuklas*, mentioned in the title of this article.²

¹ The analysis of the Soviet gender contract in the contemporary film *Stebuklas* addresses the presence of this very issue and the need for its further analysis that arose at the time. Although the film tells a story from the turn of the era, it is a recent production, so we can assume that the topic has not yet been fully commented on.

² *Stebuklas* [Lithuanian for “Miracle” – KP]; film available at Kino Fondas website: <https://www.kinofondas.lt/filmas/stebuklas-miracle/> [4.12.2021].

One of the main goals of Soviet propaganda, particularly during the Cold War, was to place the Soviet society in contrast to the citizens of the United States and the Western world in general (cf. Hixon 1997). There were many ways in which this goal could be attempted; however, two were the most effective. The first, used by both sides of the conflict, was to downplay the achievements of the opponent through media (Wood 2000: 25). Materials that appeared in press, media, and television not only highlighted the wrong political, social, and technological decisions, but also clearly indicated the hostility of the ideology cultivated on the other side of the barricade. The second way centred around highlighting one's own achievements, or so-called "positive propaganda". In this way one could show the superiority of one system over the other (Brady 2010: 95).

In this context, the concept of the gender contract, but in its Soviet variant, also appears as an important factor. The Soviet woman differed from the Western woman. The changes that took place after 1945 also affected the representatives of the female sex, whose position became one of the most important factors in the social development of the USSR. It is worth noting that this theme had appeared much earlier in the Soviet society, already at the beginning of the 20th century with the Revolution of 1917.³ In the USSR, there was a growing number of women students who wanted to fulfil their personal ambitions outside the home rather than within it. Compared to the U.S. and Western Europe, the emancipation of Soviet women occurred at a much faster pace, even if the traditional pattern of Russian womanhood was not entirely transformed. However, one of the most important roles promoted by the Soviet government was that of the working woman (Reiter 2010: 532). The portrait of the modern working woman, one who also departs from tradition in favour of modernity and progress, appeared in many propaganda film productions such as *Member of the Government* (Член правительства),⁴ *It Happened in Penkovo* (Дело было в Пенькове),⁵ *Yevdokiya* (Евдокия)⁶ (Navailh 1992). This shows that the Soviet authorities recognised the importance of the issue of women's emancipation and depicted their activities at many levels of social life. For this reason, in addition

³ Эмансипация женщин в России, до и после Революции <http://www.1917.com/XML/mOYk+qCCZb4DDLHF-dOztCE6WdE> [4.12.2021].

⁴ *Member of the Government* <https://www.imdb.com/title/tt0032337/> [4.12.2021].

⁵ *It Happened in Penkovo* <https://www.imdb.com/title/tt0050303/> [4.12.2021].

⁶ *Yevdokiya* <https://www.imdb.com/title/tt0175341/> [4.12.2021].

to presenting the modern Soviet woman in the city, it was important to also situate her in a setting where the traditional gender order was still in force and constituted a barrier to development and change in a woman's social position, namely within a village. The Soviet authorities decided to transform the traditional cultural pattern, redefining the responsibilities of men and women, which was evident not only in urban centres, but also in rural areas. This was demonstrated by the establishment of kolkhozes, in which both men and women were offered managerial roles. The new roles and women's involvement in the professional sphere heralded the introduction of a new cultural and political order.

The film *Stebuklas* (directed and written by Eglė Vertelytė, winner of the Silver Crane Award for Best Writing, Directing, and Feature Film) tells the story of not only political, but also social change (Šukaitytė 2021). The film is set in 1992. After the collapse of the Soviet Union, and thus the Lithuanian Soviet Socialist Republic, the political system in Lithuania changes from communist to capitalist. The film's main character is Irena, the owner of a small, nationalised pig farm that is struggling financially. As Irena contemplates closing the business, hope appears on the horizon in the form of an American investor, Bernardas, who claims that Irena's farm once belonged to his parents. Because of his nostalgic feelings for the place he comes from, he wants to invest money and prevent the collapse of the pig farm.⁷

The characters are seen against the background of a collapsing kolkhoz, in early spring, probably March. The days are getting longer and brighter, but winter still doesn't allow itself to be forgotten. The villagers are dressed in dark colours, their surroundings, the interiors of their houses are murky grey. We only notice this when the colourful Bernardas appears in this world. With his red jacket, dyed blonde hair, and a gold earring in his ear, he definitely stands out from the people of Lithuania in transition. The car which Bernardas drives also attracts attention. It is red just like his jacket or tie, a sort of extension of the personality of the Lithuanian American. The car is, of course, synonymous with luxury goods – a Cadillac is a car that has not been seen on Lithuanian streets.

The above-mentioned theme of the Cold War and the two sides in the conflict – the Soviet Union and the United States – has been purposely touched upon in the introduction of this article. The subject of the analysis undertaken in this text is the film *Stebuklas*, which, in short, can be described

⁷ Official website of the film *Stebuklas* <https://www.filmas-stebuklas.lt/#team> [4.12.2021].

as a meeting of these two worlds, so far opposing each other. In the film, however, it is not two women from different cultural backgrounds who meet, but a man and a woman. The woman, Irena, represents Soviet culture, while Bernardas, an American with Lithuanian roots, represents Western culture. Such a juxtaposition allows us to expose the characteristics of the main character that interest us, and more specifically, to discuss how Irena fulfils the Soviet gender contract.

Due to the fact that the cultural text analysed in the present paper is a film, multimodal analysis has been chosen as the primary methodological tool. Nowadays, we are witnessing multichannel and multicode transmission of information combined with interdisciplinarity within the communication processes, which has led to the emergence of the methodology used in the article (Kawka 2016). This interdisciplinarity of film is the argument behind choosing multimodal discourse analysis to conduct cultural studies of motion pictures. As R. Iedema argues, human beings have an innate tendency to be multimodal in the process of meaning-making, and consequently, the multisemiotic development of human beings calls for other semiotic systems besides language (Iedema 2013: 202). Thus, the idea is to emphasise the role of audio-visual means in communication. Since we perceive film as a cultural text, we assume a reading practice. The text as such exists in the process of reading and seems to be co-constituted by this process, by the procedure of understanding, explication, and interpretation. For this reason, in the course of the analysis, we will focus primarily on the dialogues between the characters, because through them we will be able to understand the text (the film) and to inscribe the plot in a certain horizon of cultural experience (Gruszczyk 2015: 16). The methodology has also been enriched with research in the field of women's history and gender (Fidelis 2020: 25-43).

The argument of the article requires bringing together the two overarching issues that form the main axes – the discussion of Soviet gender politics and the analysis of the film. However, this does not change the fact that, in the course of reading, one gets the impression that the film itself is, in a way, an illustration for the general theoretical assumptions. The script of the film has been guided in such a way as not only to present the fate of the heroine, but also to illustrate it against the background of political events. Nevertheless, it is important to remember that the film has its own individual strategy of meaning-making, which will be shown through a detailed analysis of the relationships between the characters, the way they are depicted, the dynamics of the space, etc.

A Soviet village – an outline of issues

The setting of *Stebuklas* is a decaying nationalised pig farm with the propaganda motto “We build affluence by working together” (Lithuanian: *Gėris žemėje sukuriamas darbu*). A brief outline of the history of the Soviet village will be of use here. The very introduction of the division into republics and the incorporation of already existing states into the Soviet Union influenced the identification of population groups living in socially diverse areas. The following factors are considered to have played a major role: the demarcation of new borders, administrative and territorial changes (resulting in mass resettlement), the sedentarisation of nomads, the attempt to introduce the idea of *Homo sovieticus* as a transnational unifying category, and the Russification of every area of life (Książek 2012: 186). These changes resulted in the creation of multi-ethnic states, formed as a consequence of the mobilisation of ethnic and national minorities. This movement of population groups, whether by will or coercion, had an impact on the collective identity component. However, the element that particularly influenced the change of identification was the system of kolkhozes and sovkhozes established in the 1920s and 1930s (Bazyłow, Wiczorkiewicz 2010: 423). The ambitious expansion and industrialisation plan of the Soviet Union forced the authorities to address the ideological and economic contradiction that resulted from the coexistence of two systems – socialist in the city and capitalist in the countryside. In light of emerging crises in agriculture, the collectivisation of agricultural production came to be referenced as a long-term and voluntary process. The plan for the transition “from a small and backward individual farm to a large and leading collective agriculture” and the liquidation of “kulaks” as a social class was announced by Joseph Stalin as early as 1929 (Bazyłow, Wiczorkiewicz 2010: 423). The process was carried out in two stages. The first stage, or “dekulakisation”, involved taking property away from the wealthiest peasants and expropriating all who resisted the changes. The second stage consisted in the creation of cooperative kolkhozes and state-owned sovkhozes, using the inventory and land accumulated during the first stage of transforming the Soviet countryside. Katja Bruisch (2016: 4) writes that as kolkhozniks, the rural population was to participate in the construction of socialism, transforming the countryside into a space of modernity (cf. Leigh Smith 2014).⁸

⁸ Although Lithuania was incorporated into the Soviet Union much later, the plan to expand kolkhozes in Soviet Russia in the 1920s and 1930s was also implemented in Lithuania. The

Kolkhoz members became farmhands working on common land. They were allocated small plots of land where they were allowed to keep individual animals and had their own homes (Bazyłow, Wieczorkiewicz 2010: 424). However, they were not entitled to a permanent wage. Instead of a regular salary, they received a part of what they produced or a part of the money earned by the cooperative for selling products. In sovkhoses, the land was farmed by hired workers who received a fixed wage for their work. All cooperatives were dependent on the state and most often managed by incompetent staff. Regular payments in sovkhoses and kolkhozes were introduced only in the 1960s. It should also be noted that sovkhoses were usually very extensive areas seized from landowners. Kolkhozes, on the other hand, occupied much smaller areas requisitioned from small farmers (Bruisch 2016). In addition, the employees of sovkhoses and kolkhozes did not have passports. They were therefore tied to the land on which they worked and could not move to the city, where life was much better than in the countryside. This situation did not begin to change until the mid-1970s (Любарский 2002).

Both forms of running state farms had many weaknesses. Workers in kolkhozes and sovkhoses were not motivated to do their jobs well. Moreover, there was a lack of economic incentives to rationalise agricultural activities. On the one hand, agricultural production was not sufficiently subsidised by the state, on the other hand – attempts were made to keep the prices of agricultural products low for the Soviet population. The crisis was particularly evident in the 1980s, and then during the system transformation – in the 1990s, which resulted in the collapse of nationalised farms (Hedlund 1984: 161–165). This is precisely the problem which affects the main character of the film *Stebukas*.

The very name “kolkhoz” (Russian: колхоз) is a contraction of *kollektivnoye khozyaystvo* (коллективное хозяйство), which simply means “collective farm”. There were local equivalents of the word in each of the republics.

government began forced collectivisation. The processes that took place during the transformation of villages were also taken up in Vytautas Zalakevičius's 1965 feature film *Nobody Wanted to Die* (Lithuanian: *Niekas nenorėjo mirti*). It seems, however, that in addition to the main theme, the film also clearly depicted the gradual transformation of the Lithuanian countryside. In her book *Poetic Cinematography*, Anna Mikonis writes: “The depiction of a village surrounded by forests, where the perpetrators of Lokys' murder [the murdered father of the main characters – K. P.] are hiding, as well as people in NKVD uniforms, suggests to the viewer that we are dealing with the period of Soviet Lithuania in the time of post-war conflicts between the local, rural Lithuanian partisans (hiding in the forest) and the Soviet authorities. However, the conflict between the locals and the Soviet newcomers is not based only on ideological issues. In the sixth and seventh sequences of the film, which are set in the mill, the scene of the distribution of the flour produced is not without significance” (Streikus 2011: 294; Mikonis 2010: 143–150).

In the Republic of Lithuania, which was incorporated into the Soviet Union in 1940, the words *kolūkis*, *kolchozas*, and *kolektyvinis ūkis* were used. In the case of sovkhoses – *tarybiniai ūkiai*. The first kolkhoz in Lithuania was established in 1941 by merging farms in the villages of Gulbinai, Montaviškiai, and Mažeikiai; it was called the V. Lenin Kolkhoz. After World War II, when Lithuania was once again taken over by the Soviet Union, work at the kolkhoz became an everyday routine for villagers. In 1951, there were 2,923 kolkhozes, but their number was gradually reduced, and by 1989, only 750 were left. Lithuania specialised primarily in animal husbandry and sowing grain for fodder. The motif of animal husbandry also appeared in propaganda materials about the Lithuanian Soviet Socialist Republic.

In the late 1970s, the need to reconcile communist ideology with the realities of the Soviet countryside began to be recognised. In 1977, an article was published in *Pravda* magazine that explicitly stated that private auxiliary agriculture must be an integral component of socialist agriculture (Шмелев 1977: 3). Importantly for the for Soviet society, the article admitted that private food production deserved official recognition. It was acknowledged that kolkhozes and sovkhoses primarily provided grain, sunflower oil, turnips, and potatoes, but that their strength did not lie in running farms focused on meat, milk, and fruit production. Moreover, households began to be given a non-economic value and treated as a form of expression for the rural population or a recreational element. The fact of promoting private economy also became an instrument for educating and giving professional orientation to rural youth (Калугина 1983: 96).

As Katja Buisch (2016: 1) writes, with the end of perestroika, cooperatives and family farming became increasingly promoted and accepted as a way to overcome the lack of productivity and dynamism in agriculture. The Soviet government initiated the creation of a private agricultural sector, allowing citizens to establish cooperatives and lease land. In 1991, the *Law on Peasant Farms (Закон о крестьянских [фермерских] хозяйствах)* was introduced; it is considered a reaction to the spontaneous formation of private farms in the 1980s. The adoption of the law was accompanied by the Land Code, which marked the end of the Soviet state monopoly on land. Farmers could now become the legal owners of their fields. During the transition reforms of the 1990s, the household farm was embraced as a major area of agricultural politics. The preference for large-scale farming, a dominant feature of Soviet ideology since Stalin's turn to collectivisation, ceased to be the dominant frame of agricultural policy.

Gender contract⁹ vs. Tractor Driver Beauty

One of the pillars of communist ideology was social equality and equal rights between men and women. Of course, it was understood differently than in Western countries, which were based on the ideology of enlightened liberalism. Communism preached, above all, class equality; it was not an ideology built on the concept of gender equality, although it was introduced after the October Revolution in a top-down and unprecedented way. Gender equality became a phenomenon of state stature, appearing in the Russian legal sphere immediately after the October Revolution (Fidelis 2020). According to Vladimir Lenin, all existing social inequalities, including those between women and men, were to disappear with the overcoming of class inequality. In reality, however, the Soviet authorities did not pursue a consistent policy aimed at advancing the interests of women (cf. Gradskova 2007). At the end of World War II, together with the Red Army, communism arrived in East-Central Europe, at that time already understood as a political system. In its Stalinist form, it was a champion not only of equal rights, but also of pro-natal values, through which Soviet society was to grow stronger. The introduction of the new system, which in Lithuania took place in the 1950s and 1960s, was supposed to initiate radical social changes, such as promotion opportunities for peasants and workers and mass employment of women. The communists saw the mass women's movement as a tool of political influence, in line with the doctrine and the need to "productivise" women (Leszczyński 2020: 520). As we know, Communist Party policy changed on average every five years, depending on the goals of the state and the assumed roles of men/women in the construction of the state/communism (from pulling women out of the home into the factories to trying to bring them back into the home by reaffirming

⁹ The concept of the "gender contract" was developed in the 1990s by Scandinavian feminist researchers to describe the dominant types of gender relations and their dynamics. The contract is defined as the rules of interaction, rights, and obligations governing the division of labour according to gender in the areas of production and reproduction and the reciprocal relations between women and men characteristic of different generations. Reproduction refers to actions and judgments, behaviours and feelings, responsibilities, and relationships connected to daily life. The basic gender contract was based on the woman's fulfilment of the role of housewife, while the man played the role of breadwinner. In the history of the development of Russian feminism, the concept of the "gender contract" gained popularity after the collapse of the Soviet Union, when the idea of femininity and the social roles of women in the Soviet period, when the communist regime played a special role, began to be questioned. According to feminist scholars, in the Soviet implementation of the "gender contract", a woman combined two roles – worker and mother, also taking care of raising children and caring for a partner (*Гендерный контракт*; Здравомыслова 2009).

their role as housewives). What is relevant to the analysis undertaken in the article is the fact that the Soviet authorities never sought to liberate women for their own sake, but rather to weaken family ties and put the party in the position of control instead of the husband. Women's politics in the Stalinist period were not oriented towards the emancipation of the individual but organised as a form of control and a way of extending the power of the state into the private space of the home, which was a way of encroaching on personal life and taking control of it; a kind of collectivisation of the family in which the man loses his traditional role (Praspalauskienė 2006: 310–311). According to Anna Krylova, Soviet women developed a new way of perceiving gender identity because they did not interpret the gender division in a strictly binary way. They rejected the division into male and female roles. This approach characterised the generation of women who experienced the events of World War II (cf. Krylova 2010).

After 1945, women went to work en masse, which brought about enormous changes on many levels – in everyday life, in the identity of men and women, in social relations, and in state policy. The most visible change was that women began to work in factories, but also to occupy leadership positions. Women were promoted in the kolkhozes as well, but there this change was not quite as visible. Of course, according to the propaganda, communism enabled women to carry out men's jobs, operate agricultural machinery, and so on. Official announcements in all kinds of publications, not only commercial but also scientific, stated:

[...] the main defining moment of real equality for women in society is their participation in social work. Work is the basis of women's emancipation, their economic independence. Work contributes to the development of a woman's personality, enhances her role in society and the family, and provides moral satisfaction (*Женщины мира в борьбе за социальный прогресс* 1972: 44–45).

It should be noted that women from the peasant class had always worked in the countryside and were delegated to all types of work, even the heaviest. Consequently, women's labour in rural areas followed a different course, and ideological and political changes influenced their work in a different, more limited way than in the city, despite many technological improvements. This was certainly in part due to rural culture, which strictly defined a woman's place in the community while not allowing her too much freedom (Fidelis 2020: 151). The emancipatory and modernising trends intensified in the 1960s,

which was also helped by the “Khrushchev Thaw” that took effect in 1956. At that time, a significant proportion of villagers began to aspire to an urban lifestyle, which contributed to the activation of women in the process of village modernisation. Thus, women began to work as farmers and gain knowledge about farming.

The aspect of a woman’s transformation from the traditional pattern in which she plays the roles of mother and wife unavoidably brought with itself aesthetic changes within the image of the modern, working woman in the USSR. With the advent of socialist realism as the prevailing aesthetic doctrine, Western approaches to fashion and beauty were increasingly criticised. The reason for this was primarily the policy of mobilising women for the labour market. Magazines addressed to women, e.g. *Rabotnitsa*¹⁰ or *Krestyanka*,¹¹ gave direct advice on dress, taste, body care, and sewing. The scene in which the protagonist of the analysed film appears on the cover of *Krestyanka* (0:21:30) is an example of how influential such publications were at that time. The press also promoted the newly established Central Institute of Cosmetics and Hygiene in Moscow, described the daily life of female factory workers in Moscow or the functioning of dormitories for working women in the Soviet capital, thus attesting to the efforts of the communist authorities for the emancipation of women (Gradskova 2007: 69). Despite images of women in work uniforms appearing on the covers, the body was still aestheticised. A woman was supposed to be strong and healthy, dressed modestly and simply, which put her in opposition to the image created in the West – a delicate woman wearing a fitted dress. The opposition of images of women became complementary to the ideology of the “Cold War” (Fidelis, Stańczak-Wiślicz 2020: 419–421). A change took place during the Thaw, when, among others, the image of the “kitten” began to be promoted (Fidelis, Stańczak-Wiślicz 2020: 419–421). As the Communist Party’s views and policies toward women and the family changed, so did the content of women’s magazines. Once it became clear that the party could not support its vision of fully socialised childcare in which the state would assume responsibility for the youngest Soviet citizens, these publications began to consistently encourage increased education about proper childcare practices addressed to women (see Linhardt 2011).

The inclusion of women as active citizens was associated with certain obligations imposed by the communist authorities. Despite assurances of

¹⁰ *Работница* (Russian). Magazine published from 1914 to the present.

¹¹ *Крестьянка* (Russian). Magazine published from 1922 to 2015.

gender equality in the Soviet Union, policies related to women's presence in the public sphere were conditioned by earlier traditions that shaped patterns of feminine culture. My research on the formation of patterns of femininity in Russia indicates that communism can be considered the source of a new pattern within which new social roles were created that allowed for women's participation in public life. It is worth noting once again that women's involvement in the political life of the state was primarily an ideological move aimed at modifying the traditional model within which Russian women functioned. The solution to the women's question proposed by the Soviet authorities, i.e. the introduction of gender equality, did not bring about the expected social changes. Officially, the goal was to relieve women of their previous duties: taking care of the household, cooking, and raising children. Even though women took over male social roles due to the political and economic situation, especially in the war and post-war period, in reality they were not freed from playing the roles traditionally assigned to them (Рябов 1999: 254–269). Women, entering the public, masculine, and thus professional sphere, which for many centuries had been inaccessible to them, were obliged to fulfil the Soviet version of the gender contract, which imposed on them the obligation to perform professional work and to play the roles of the wife, mother, and housewife (Здравомыслова, Темкина 2003(a): 312). This contract in Soviet reality consisted of combining the traditional role of the mother and the working woman. However, cultural mechanisms were ignored – the traditional, i.e. patriarchal-Orthodox, cultural pattern from which the role of the mother arose was eliminated from the cultural space, and no new pattern of femininity was proposed. Instead, the pattern of masculinity was used, and the role of the woman was inscribed into it. This clash and modification of pre-existing cultural patterns took place in Soviet times, but the aftermath of these processes still has a hold today, not only in the way society functions, but also in contemporary cultural texts, as evidenced by the case of the film *Stebuklas* analysed in the article.

It is worth noting that the Soviet gender order combined two aspects: official and unofficial. According to the former, the woman fulfilled the contract of a working mother, with the state supporting her by creating institutional facilities such as nurseries, kindergartens, and schools. In reality, however, this contract was carried out outside of state regulations and consisted rather in attempts to adapt it to harsh conditions. The woman was responsible for raising children, caring for the elderly, performing household chores, and compensating other family members for the inconvenience resulting from

the lack of adequate social services and constant material shortages; concomitantly, she was expected to find gainful employment that would bring economic benefits to the state. Moreover, it is also important to emphasise that the obligation to fulfil the contract also rested with those women who were raising children outside of marriage (Темкина, Роткирх 2007: 7).

***Stebuklas*, which means “miracle”. The end of the era of Soviet Lithuania**

Anna Mikonis, in her book *Poetic Cinematography*, points out that the political upheaval of 1989 in Eastern Europe made it necessary for filmmakers to define their position on the past as well as the future. The task was not easy, as the ideological changes were accompanied by both euphoria and awareness of the need to carry out deep reforms in the political, economic, and social domain (Mikonis 2010: 195). It seems that the film *Stebuklas* is yet another example of the attempts to deal with the Soviet past and to reinterpret it. The film takes up several important themes related to social change, atheism, the Soviet countryside, or the Cold War. As mentioned, it transports us to the reality of 1992, to a seemingly new Lithuania in a systemic transition from communism to capitalism. Although this theme is the warp of the film, from our perspective the most interesting issue is the unconscious enactment of the gender contract by the film's main character, Irena, who functions within the male cultural model. The production highlights the mechanisms of the cultural pattern which are still present in Lithuanian culture today and function as a legacy from the Soviet Union. It can be assumed that taking up this topic is also an attempt to cope with the changes that have taken place within the pattern of femininity.

The first and the final scene of the film are a demonstration of both the character's downfall and her beginning on a new path. The audience meets Irena while she is burying her beloved champion pig Curly-tailed. Symbolically, this image can be interpreted as the burial of the communist system, as the death of the medal-winning pig is, in a way, a sign of the end of an era.¹² In the new times, the pig will grow even faster and will not have

¹² However, the pig does not appear here out of context. In Lithuanian literature, Juozas Grušas's work makes a reference to the figure of the pig, particularly in two of his works: the novella *Nuogi atrodonegražiai* and the tragicomedy *Cirkas*. In the novella, there is a subtle parallel between the world of the circus and human society, where one can easily recognise the hallmarks of *Homo sovieticus*. During the slaughter of the piglet of a long-time circus performer,

time to win awards. In addition to Curly-tailed, Irena has her husband Juozas – an insecure alcoholic whom she employs on the farm. They are distant from each other; their marriage does not really exist. Because of her job, she has to deal with the jealousy of the villagers, who suspect her of enjoying certain privileges due to the party's support for her farm:

Laima: Gosh, and I thought it was just gossip.

Irena: No, no, no.

Laima: The whole sausage? It turns out you're pretty fucked up already. After all you've done you want to buy me for one sausage? You know, if there wasn't a single sausage in the world, I'd rather bite my own arm off.

Irena: Laima, but it was their decision to give me an apartment, not mine. I was waiting in line too.

Laima: How long? A year? And I waited ten.¹³

The shop where the discussion takes place fully represents the Lithuanian reality of the time. It is a multi-branch shop where literally everything can be purchased. The décor is dark, the room is cold, and the influence of the fallen regime is visible, but there has been a change in the approach to customers – you have to queue, and the shop assistant is extremely polite, even wishing good health to the underage boy who has come to buy cigarettes.

In order to properly analyse the content of the film, it is necessary to study how the main character operates in the space of the male cultural pattern, both in the personal sphere (within the family, in the role of a wife and mother) and in the public sphere (professional). It is also important to trace her daily duties, which reflect the implementation of the Soviet gender contract. On the one hand, the woman is obliged to participate in professional life – she is the director of a collective pig farm; on the other, she plays a role associated with the traditional model of femininity: she is a wife, but not a mother, which, in a way, is something she is expostulated with:

Irena: Someone who wants to live in peace and take care of their children.

Bernardas: But you don't even have children. Why are you doing all this?¹⁴

the clown accuses the pig of being a pig, and at the end of his speech he declares that he was only reporting what was true, but he did not tell the truth. The writer also compared the Soviet Union to the figure of a pig (Mačianskaitė 2002: 96).

¹³ Dialogues translated by the author of the text. *Stebukas*, 0:11:57.

¹⁴ *Stebukas*, 0:58:25.

If a woman is strong and a man wants to form a relationship with her, the woman is most often forced to pretend to be weak, so she has to give up exhibiting the qualities ascribed to the male pattern. Irena, however, does not submit to her husband Juozas; on the contrary, she is his boss:

Irena: How many times have I told you, I can't take it anymore! If you're not at work in an hour, you'll see!

Juozas: Are you going to fire me?¹⁵

The heroine cannot give up the role of the boss in her private life. The continuous attempts to control her husband end in failure. Juozas is not an active part of the relationship, he is submissive and solves his problems by drowning his sorrows in alcohol. Irena, although she is not a mother herself, tries to bring up her husband with reprimands. Juozas is a representative of the next generation of men who are facing a crisis of masculinity. In all the countries belonging to the Soviet Union, this problem became more acute with the onset of another crisis, primarily an economic one, since it was tied to the inability or inadequacy to perform traditional male roles. Men's struggle to find themselves in the new conditions and adapt to the new reality was reflected in shorter life expectancy than that of women, self-destructive practices expressed by "bad habits" (drunkenness, alcoholism, smoking, overeating), propensity for accidents, and higher morbidity rate (cf. Уралнис 1978). The problem of widespread alcoholism among men is portrayed several times in the film. Already in one of the first scenes (0:02:27), a drunken Juozas rolls into the house arguing at the door. Another example is the scene in which one of the kolkhoz workers, Antanas, drinks away all the money he received from the American, Bernardas, for his shares in the farm (0:30:50). The main character's family is also befallen by a series of economic and social failures which eventually lead to the breakup of the marriage of Irena and Juozas, a relationship in which the heroine took on the role of caretaker and assumed the responsibilities of the man – she maintained the house and was successful in her professional life.

It is worth noting that Juozas takes a renewed interest in Irena once he starts to feel threatened. The mentioned American, Bernardas, suddenly appears in the life of the couple, enters their house, and begins to pay closer attention to Irena, treating her not only as a business partner, but also as a woman:

¹⁵ *Stebuklas*, 0:03:45.

Juozas: Good evening. I don't want to disturb you, but I remembered that today is Women's Day, and my wife is a woman after all.

Bernardas: A very beautiful woman.

Juozas: [hands out flowers] These are for you. Take them. Come on, take them.

Irena: Stop this circus, okay?¹⁶

The heroine seems to have forgotten that she also has the right to have feelings. When Bernardas shows interest in her, she runs away (0:33:17). Juozas senses the threat from the strange man and becomes jealous of his wife. However, this jealousy also partially stems from the gossip which starts to circulate around the village:

Juozas: [wearing Bernardas's suit] Do you like me? You like me now, huh? You, after all, are attracted to old men with an earring. You like them. Baby, come here, come here.

Bernardas: Leave her alone, I'm telling you! Leave her alone!

Juozas: You leave her alone!

Bernardas: What are you talking about?

Juozas: The whole village is saying that an American asshole is fucking my wife.

Bernardas: Juozas, this is all a business relationship.

Juozas: I'm going to punch you in the head right now and you will have a business relationship.¹⁷

The cited scene indicates that Juozas is in fact primarily interested only in himself. On the one hand, he does not believe his wife when she assures him that nothing is going on between her and Bernardas, on the other hand, he is actually concerned about what the neighbours and co-workers are saying about him. It seems that the way to do this, to regain the masculine role as the active party in a relationship, is to follow the romantic model whereby a man must seek the favour of his beloved wife. However, this method does not work because Irena does not retreat into the shadows or allow herself to be subordinated to her partner. The only positive aspect is that the man is accompanied by a sense of fighting for his territory, and his actions are taken for a specific purpose.

¹⁶ *Stebuklas*, 0:34:29.

¹⁷ *Stebuklas*, 1:03:25.

It is extremely important to highlight the models of masculinity represented by Irena's husband and Bernardas's "Western man". Their characters intersect with each other, they are clearly each other's opposites. Irena assumes a dominant position towards her husband and becomes submissive under Bernardas's influence. In the film, we essentially see a society without men – at its centre are women who are running their own lives, while the men are weak and drunk. So why does Irena, a strong and independent individual, succumb to the influence of Bernardas, who has come from another world? Perhaps because his attitude does not match that of the men Irena knows. Nevertheless, Bernardas appears in this society as a typical model of "masculinity", so to speak, demonstrating power and therefore able to immediately take control of the community (with his attitude, money, flirting, etc.). This is another consequence of collectivisation, where a man no longer has the ability to act independently but awaits instructions from the more powerful and where, if the position of power is taken by Bernardas and his money, individuals begin to listen to him without a second thought. His self-confidence also sways Irena, despite her earlier opposition.

The characterisation of female roles presented in the film clearly emphasises the existence of two spheres – private and public. Thanks to the film's perfectly tailored screenplay, the viewer can clearly determine whether there are guidelines according to which a woman should behave within these spheres. Although the film's protagonist – Irena – has a job requiring high qualifications and good organisational skills, she is also often presented in a light that exposes features identified as typically feminine and thus softens her perception. An example of this might be the scene in which the heroine, appreciated and noticed by Bernardas, changes her clothes – from a neatly and modestly dressed kolkhoz director she transforms into a woman wearing an attention-drawing outfit:

Bernardas: You look very pretty in that dress.

Irena: It is very old.¹⁸

The overabundance of responsibilities that fall on Irena, related to the management of the farm and the house, confirms her conviction that nothing would be possible without women's participation. The female character of *Stebuklas*, however, is slightly withdrawn from the domestic sphere, which

¹⁸ *Stebuklas*, 0:45:20.

is why she does not allow Bernardas to enter the space where he has real power. Even after she sells her shares to the American, she rebels against the decisions he has made, trying to prove to everyone that it is really she who holds the power there:

Antanas: Please go away from here.

Irena: What the hell is going on? What are you doing?

Antanas: What was ordered to be done, will be done.

Irena: Who told you that? When?

Antanas: Bernardas told us.

Irena: Bernardas? Those maples were a memory of his parents.

Antanas: I don't give a shit. He said to cut, so we cut.

Irena: And I say stop this.

Antanas: Cut, to hell with it. Cut. She can talk all she wants. We don't have to listen to her anymore.¹⁹

Irena's behaviour and manner capture the essence of the gender contract in the Soviet Union. The woman, born, raised, and living under the conditions created by the communist authorities, attaches great importance to her success. She reinforces the significance of her work by presenting Bernardas with newsreels about the success of her farm (0:15:10). When she meets the American, she has not yet fully recognised that her heyday has passed and that her professional achievements are no longer of interest to anyone:

Irena: Our maximum was 4,655 tonnes in 1984. All the plants in the USSR, you know, have gone bankrupt, all the ones we supplied meat to. Of course, that doesn't mean that people have stopped eating pork. Without it you can't have a wedding or a funeral, without white sausage or *cepelinai*.

[...]

Irena: You know, there is one question. Where do they buy this pork from? It could be our farm. Of course, it could be another one, but then the question is: why not ours? As I mentioned before, this farm is the biggest and most famous in our region. In 1983, we were even filmed by television!²⁰

Irena is proud of the way the farm functioned. She cannot come to terms with its collapse. Her family's memories are also connected with the kolkhoz:

¹⁹ *Stebuklas*, 0:41:37.

²⁰ *Stebuklas*, 0:16:07.

Irena: That's my dad, he was also the head of the kolkhoz and a great hunter.

[Bernardas is looking at Irena's diplomas and medals].

Irena: I have more, but there not enough space for them. This is our Curly-tailed. She is a sire record-holder of the USSR. She had 15 piglets in one litter.

Bernardas: Wow.

Irena: And this is mine. For the best breeder of white pig in Lithuania.²¹

The theme of the family is not only linked to the history of the kolkhoz – arguably, its incompleteness has also conditioned the character of the protagonist. Irena's father prepared her to run a pig farm and brought her up in the communist spirit. She accepted her father's position with conviction and has lived her life according to his guidance. Perhaps here, too, Irena manifests the typical Soviet desire to listen to the dominant person, the authority who governs the life of the collective. However, Irena's life has lacked a mother figure; her mother did not die at birth but was excluded from the family circle due to her unpopular views. Irena learns of her fate from the priest's story (01:14:00). Irena's mother was a very religious person and the heroine herself was baptised. However, due to the risk of Irena's father losing his job because of his wife's faith, he decided to put her in a mental hospital.

Origin, social roles, professions, and passions are given a special dimension in the film *Stebuklas*. The beginning of the 1990s was a watershed moment in Lithuania, when new trends, new ways of life, and new social roles borrowed from Western culture emerged. The end of the 1980s was a moment of many significant changes in the life of communist Lithuania. These transformations, in addition to political events, particularly concerned the private lives of Soviet citizens. As Elena Zdravomyslova and Anna Temkina note, these changes focused on three models of femininity: the working mother, the housewife, and the object of desire. It can therefore be concluded that it is because of long-standing implementation of the gender contract of women, based on the obligation to perform professional and domestic work, that the role of the working mother, which in a way shapes contemporary post-reality, has gained the greatest popularity in post-Soviet countries (Здравомыслова, Темкина 2003(b): 147–150). Although the main character is not a working mother, she is a working woman who has based almost her entire life on running a nationalised pig farm. On the one hand, work is her civic duty; on the

²¹ *Stebuklas*, 0:21:00.

other, it gives her a sense of happiness and fulfilment. She feels responsible for the fate of her employees, who lack proper education to find other work:

Irena: Then maybe I'll go feed the pigs now. Good morning.

Antanas: Oh, the salaries have come.

Barbora: Pay us our salaries. Really, pay us. How long can we wait? We are tired of waiting. We're working, and there is no money.

Antanas: There is no money for cigarettes.

Barbora: Pay up!

Irena: Are you finished yet? Do you think I can't hear? Why should I pay you if none of you works? Go ahead, you can go. You don't have to work. The queue to take your place will still be there today.

Barbora: What should I tell my children?

Irena: Tell them that mommy only finished elementary school and only knows how to feed pigs.

Barbora: Where are you all going to go? Where are you all going to go? Now you have to have a high school education to work in a store. High school! Where will you go? To work, get back to work.

Irena: Barbora, give a bigger portion to the Curly-tailed. She gave birth to ten piglets today.²²

Irena instructs her workers, makes them aware that the new world looks different and is ruled by new laws. She fights for their and her own existence and for the upkeep of the farm:

Irena: I just wanted to ask one question.

Bank employee: Can't you see it's lunch break now, huh? We're human beings too.

Irena: [pulls a sausage out of her bag] Like once there was some left unsold. Take it. Take it. I have more. I wanted to ask about a loan for the cooperative.

Bank employee: We don't give anything.

Irena: How come, nothing?

Bank employee: We don't give loans, simply because. Bankruptcy is just a matter of time.

Irena: We are not going to go bankrupt.

Bank employee: No.²³

²² *Stebuklas*, 0:06:35.

²³ *Stebuklas*, 0:09:57.

The protagonist, a worker and manager, working under the banner of the Communist Party in the name of a new and better tomorrow, becomes a woman who stands out from the other characters. She is strong and decisive, constantly concerned with the well-being of others despite their mistakes. Without a doubt, it is she who organises the life of the family, provides for herself and her husband. It is thanks to her that the employees and other people around her take any action. In the script of the film, one will not find a single element evaluating the professional life of the woman. The fact that her holding a high position, even in a rural setting, is not perceived as surprising also needs to be emphasised. Of course, this “natural” equality is an element of illusion. However, we should note that work itself, and especially in the management staff, was an emancipatory element, growing out of the policies pursued by the Soviet Union.

Despite the official “liberation” of women from household duties, their association with the home and kitchen is common even in the film *Stebuklas*. This is confirmed, among others, by one of the scenes in which the men, Bernardas and Juozas, are drinking vodka while Irena prepares food for them and serves them at the table (0:23:49). A woman’s involvement in professional work does not relieve her of her domestic duties. It seems that traditionally understood family roles are a natural component of her identity. Although her domestic tasks contrast sharply with her functioning in the public sphere, it appears that completely entering the zone originally reserved for men proves to be a more complex, although not impossible, process.

The role of a mother is a somewhat secondary theme in the film *Stebuklas*. In the first scenes, an angel in a dream foretells Irena that she will have a son (0:01:35). Although a woman acquires a higher position in society by becoming a mother, and motherhood itself is perceived as an attribute of femininity, in Irena’s case, it is a marker of the new times, of the coming hope after the fall of the communist regime. In this context, professional work as an expression of women’s liberation becomes a relic of the old system. In the final scene, Irena appears advanced in her pregnancy. After leaving the hospital, she is shown in two places – at home, where she packs up her trophies for her performance in running the pig farm, and at the church. We can surmise that she appears in the church because the farm is no longer there. The farm for Irena was not only a part of everyday life, but also a connection to what we might call sacred life in the communist era. After she finds out that her mother was a believer, Irena also experiences a certain breakthrough – she opens up to religion, just like the “new” world did after the fall of the communist regime.

It is worth recalling once again that we meet Irena as an atheist convinced of her infertility. Irena's claims about the child being the work of the Holy Spirit (01:19:00) seem all the more significant. In this respect, showing up at church seems to be the end of an era – perhaps coming to terms with what has happened and starting a new life. This interpretation is supported by several elements – the time of year, spring, the priest's call for carrying out a joint clean-up in the town, and, most importantly, the close-up on the face of Irena's husband, who remains behind her (1:20:05). The most important motif, however, is that the Soviet woman becomes a woman and, although she is still in the same territory, she has to redefine herself. In a way, the scene in which Irena walks out in front of her husband is also an attempt to interpret human relationships in an era of transformation. Many scholars agree that this period saw a return to so-called “traditional values” in which the male is the leader (Buckley 1997). It seems that the director of the film disagrees with the entrenchment of such attitudes and places Irena's character in opposition to the phenomena taking place in the early 1990s.

Summary

In the article “‘In My Opinion, Work Would Be in First Place and Family in Second’: Young Women's Imagined Gender-Work Relations in Post-Soviet Lithuania”, Herwig Reiter points out that Lithuania is one of the best examples of a country where we can observe the relationship between gender and employment and thus also the persistence of the Soviet gender contract in society. Among the post-Soviet countries of the so-called “New East” in Europe, Lithuania's transformation towards liberal economy and social order was one of the most radical, especially against the background of the countries which became members of the European Union in 2004 (Reiter 2010: 532). According to Reiter (2010: 532), for Lithuania and other countries with a similar past, the fall of the Soviet Union began the second major transformation of gender relations in the 20th century. The first took place with the beginning of the Soviet occupation in 1940. In liberated Lithuania, the dominant Catholic-conservative family model promoting the role of the woman as a devoted housewife was gradually replaced by the new communist ideology. It in its early stages, it promoted the image of a woman freed from the yoke of domestic labour and focused on working to build a new and better Soviet future (Purvanckienė 1998: 50). The right and duty to work was the core of the socialist vision of

communist society. Herwig Reiter (2010: 532), citing a text by Claus Offe, writes that the state played the role of the employer, so the vast majority of citizens were really “citizen-employees” of a large enterprise managed by communist power (cf. Offe 1996: 235). The author, referring to a text by Sarah Ashwin, continues: the family responsibilities assigned to women, in addition to their work as “breadwinners”, implicitly grounded their role as worker-mothers within the Soviet gender order (cf. Ashwin 2002: 119). Therefore, gender equality, theoretically existing in Soviet law, was never established in practice. The division of social tasks, whether private or public, on the basis of gender was never questioned. This left women juggling their multiple roles as workers, mothers, and housewives (cf. Pascall, Lewis 2000: 373).

As Reiter writes, the second transformation of gender relations took place in Lithuania in the early 1990s, during the democratisation of the state and the change of the employment structure. This affected not only the gender order in society, defined as the historically constructed pattern of power relations between men and women and definitions of masculinity and femininity, but also the gender regime that constitutes the key political logic of welfare states (Reiter 2010: 532–533).

In her book *Poor but Sexy. Culture Clashes in Europe East and West*, Agata Pyzik reminds us that the prefix “post-” in the word “post-communism” should be treated in the same way as in the word “post-colonialism”, which obliges us to ask about the relations of subjectivity (Pyzik 2018: 25). In the case of the Eastern Bloc, it is sometimes difficult to determine precisely who was the “coloniser” and who was the “colonised”. Nevertheless, after many years of “democracy”, at least on the declarative level, manifestations of obsessions and fears resulting from the experience gained during the previous regime are still visible. It is worth emphasising, however, that an important aspect here is the pace of change at the turn of the 1990s, which undoubtedly was not indifferent for the post-Soviet states either. All these factors have shaped their present-day reality and influenced the formation of mechanisms according to which post-societies function. There is no doubt that one of these factors was the implementation of the Soviet gender contract.

The above analysis of the Soviet government’s gender policy and the subsequent emancipation of women led to the development of the sociological-anthropological type of “super woman”, the role of a working woman (Rotkirch, Temkina 1997). A woman found her place in the public sphere, but she was also constantly present and even dominant in the sphere of the home. In this aspect, a man may have seemed incomplete in relation to her. Feminine traits

such as submissiveness and gentleness, as well as dependence on the male breadwinner and protector, were partly supplanted by economic independence from male representatives – a father or husband. For this reason, the position of a man in a family was degraded and his title of the representative of the “strong sex” became outdated, which was already pointed out by researchers back in Soviet times (Харчев 1979: 209).

The research tasks set out in this paper have been accomplished and substantiated by providing numerous examples in the form of quotations from the film *Stebuklas*. Although the film itself opens several avenues of interpretation, the focus of this paper has been to discuss how it exposes the implementation of the Soviet gender contract at the moment of Lithuania’s transformation. It seems that Irena’s story may be somewhat universal, and the main character’s enactment of her role as a working woman is a reflection of the fates of other Lithuanian women. The protagonist’s marriage is unsuccessful, because to be able to create a happy relationship with a man, she should have at least seemingly submitted to him, that is, behaved in such a way as to make him feel strong and fulfilled. Irena does not do this; her life is dominated primarily by the public sphere associated with holding a high (by rural standards) position. The couple’s inability to have children causes the woman to slowly withdraw from the space of the home. For this reason, Juozas withdraws from the relationship, feels removed from the space of the masculine pattern, and his complexes and failures, also in reproductive terms, lead him to escape into entertainment, carelessness, and addiction. Despite her attachment to the former political system, Irena allows herself to be seduced by the American who comes to the village, both metaphorically and literally. Without a shadow of a doubt, she accepts almost all of his ideas, which can be seen as a sign of uncritical faith in the achievements of the West and the American dream. Even if she tried to rebel against his ideas, she would not gain support among the other farm workers. This is evidenced by the reform of the farm carried out by Bernardas, who has probably never had anything to do with pig breeding before. However, he looks and talks differently than Irena. Although he lies, he is more attractive than grey communism:

Irena: Good morning. I have invited you to talk about the future of the farm. As you know, in recent years the farm has not worked very well. Exports have fallen by 100% and pig production has increased by 70%. So, we have to look for new ways to overcome this crisis as soon as possible. I invited a man – Bernardas Rimoniš from America, whose parents...

Bernardas: Thank you, Irena. I'll introduce myself. Hi, everybody! There once were three piglets who lived together: NifNif, NufNuf, and NafNaf. NifNif built a house out of straw, NufNuf out of branches and leaves, and NafNaf out of stone and clay. Which house do you think the wolf could not blow down?

Vytas: How about the one made of stone?

Bernardas: Great, good answer. Of clay and stone. So, yes, that was the most durable house. Would you like to have one too? But building a house is not fun. In the past, you built a house out of straw. The house collapsed. Now you are trying to build a house out of branches. This one will also collapse, and the piglet will be eaten by the wolf. I invite you to build a house of stone and clay together. I will be the clay, and you will be the stones. You raise the pigs, and I will take care of business. A strong house is a happy you, is a happy piglet, is a happy me.

[Applause]

Antanas's wife: Sit down, sit down!

Irena: The honourable Bernardas and I would like to...

Barbora: Irena, get out! You've done your time!

Bernardas: Irena is a great professional; we can't build the house without her. I'm the owner, and Irena is the manager. [To Irena] And why is the piggy so sad?

Irena: I didn't ask for your help.²⁴

Bernardas, unlike Irena, convincingly and attractively puts forward his new vision of running the farm to the villagers, for whom Irena embodies fallen communism but is also someone indispensable for improving the operation of the farm. Consequently, entrusting the farm to a man with insincere intentions leads the "home" created by Irena and her father to ruin. The interpretation can be taken a step further. Bernardas does not enjoy success only because of his origin, but also (or perhaps above all) because he is a man.

Irena's escape from the traditional model and her attempt to enter the masculine realm are proof that she cannot function in the masculine space while behaving fully as a woman. In the professional sphere, Irena is bossy and pursues her desired goal. Despite the multi-generational efforts of Soviet and post-Soviet women, men were subconsciously looking for the embodiment of the romantic model in the representatives of the fair sex, a model which was displaced in the Soviet Union under the influence of political and cultural

²⁴ *Stebuklas*, 0:25:31.

transformations. It is necessary, however, to point out that the changes that occurred following the attempts to modify the traditional pattern allowed women to at least partially determine their own destiny. The very fact that the heroine of the film *Stebuklas* is the president of a kolkhoz is an expression of women's emancipation. Nevertheless, the transformation of Soviet society was superficial, because the traditional models of femininity and masculinity were not completely rooted out, but only partially modified. This means that changes were introduced only inasmuch as they were considered useful by the authorities. The result was women performing heroic work that met the expectations of both the state and society.

The cultural text analysed in the article – the film *Stebuklas* – proves to us the topicality of the subject. The very issue of the performance of the Soviet gender contract among Lithuanian women does not appear only in academic works but is also present in popular culture. The year 1991, in which the film is set, is precisely the moment of a breakthrough that directly affects the main character, rooted in the Lithuanian countryside and devoted to her work for the development of a once state-owned farm. She is affected not only by the change in the political system, but also by the change in the gender order and the redefinition of the tasks socially assigned to women. The need to take up this topic points to the unresolved problem of the Soviet gender order in Lithuania, present to this day.

Bibliography

ASHWIN, Sarah. 2002. A Woman in Everything: The Reproduction of Soviet Ideals of Womanhood in Post-Communist Russia. In: Al Rainnie, Adrian Smith, Adam Swain, ed. *Work, Employment and Transition: Restructuring Livelihoods in Post-Communist Eastern Europe*. London: Routledge, 100–117.

BAZYŁOW, Ludwik, WIECZORKIEWICZ, Paweł. 2010. *Historia Rosji*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

BRADY, Anne-Marie. 2010. *Marketing Dictatorship*. Plymouth: Rowman & Littlefield Publishing Group Inc.

BRUISCH, Katja. 2016. The Soviet Village Revisited: Household Farming and the Changing Image of Socialism in the Late Soviet Period. *Cahiers du monde russe* 57(1), 81–100 <http://journals.openedition.org/monderusse/8332>

BUCKLEY, Mary. 1997. *Post-Soviet Women: From the Baltic to Central Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.

CONNELL, Rayewyn. 2014. *Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics*. Cambridge: John Wiley & Sons.

Delo bylo v Penkove <https://www.imdb.com/title/tt0050303/>

FIDELIS, Małgorzata. 2020. Gender, historia i komunizm. In: Katarzyna Stańczak-Wiślicz, Piotr Perkowski, Małgorzata Fidelis, Barbara Klich-Kluczevska. *Kobiety w Polsce 1945–1989. Nowoczesność, równouprawnienie, komunizm*. Kraków: Universitas, 25–44.

GRADSKOVA, Yulia. 2007. *Soviet People with Female Bodies: Performing Beauty and Maternity in Soviet Russia in the mid-1930–1960s*. Stockholm: Stockholm University.

GRUSZCZYK, Tomasz. 2015. *Czytanie filmu – oglądanie literatury. Propozycje interpretacji do działań edukacyjnych*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

HEDLUND, Stefan. 1984. *Crisis in Soviet Agriculture*. London, Sidney: Croom Helm; New York: St. Martin's Press.

HIXON, Walter. 1997. *Propaganda, Culture and the Cold War 1945–1961*. New York: St. Martin's Press.

IEDEMA, Rick. 2013. Multimodalna analiza dyskursu. Resemiotyzacja na potrzeby dyskursów użytkowych. In: Anna Duszak, Grzegorz Kowalski, ed. *Systemowo-funkcjonalna analiza dyskursu*. Kraków: Universitas, 197–227.

KAWKA, Maciej. 2016. Dyskurs multimodalny – nowa kategoria badawcza? *Zeszyty Prasoznawcze* 2(226), 294–303.

KRYLOVA, Anna. 2010. *Soviet Women in Combat: A History of Violence on the Eastern Front*. Cambridge: Cambridge University Press.

KSIĄŻEK, Joanna. 2012. Struktura i idea kołchozu a wspólnoty lokalne tradycyjnych społeczeństw Azji Środkowej. *Zeszyty Wiejskie* 17, 183–194.

LEIGH SMITH, Jenny. 2014. *Works in Progress: Plans and Realities on Soviet Farms, 1930–1963*. Yale: Yale University Press.

LEONARD, Carol S. 2011. *Agrarian Reform in Russia: The Road from Serfdom*. Cambridge: Cambridge University Press.

LESZCZYŃSKI, Adam. 2020. *Ludowa historia Polski*. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B.

LINHARDT, Angela Estelle. 2011. The Image of Motherhood in *Rabotnitsa i Krest'ianka, 1922–1928* https://dukespace.lib.duke.edu/dspace/bitstream/handle/10161/3782/Linhardt_duke_0066N_10855.pdf?sequence=1&isAllowed=y

MAČIANSKAITĖ, Loreta. 2002. Tiesos kaukės Juozo Grušo kūryboje. In: Loreta Mačianskaitė, ed. *Juozas Grušas: mokslinės konferencijos, skirtos Juozo Grušo 100-osioms gimimo metinėms, medžiaga*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 88–100.

MIKONIS, Anna. 2010. *Poetycki kinematograf. Nurt artystyczny w kinie litewskim*. Warszawa: Oficyna Naukowa.

Member of the Government <https://www.imdb.com/title/tt0032337/>

NAVAILH, Françoise. 1992. The Emancipated Woman: Stalinist Propaganda in Soviet Feature Film 1930–1950. *Historical Journal of Film, Radio and Television* 12(3), 203–215.

OFFE, Claus. 1996. *Modernity and the State. East, West*. Cambridge, Oxford: Polity Press, 235.

PASCALL, Gillan, LEWIS, Jane. 2000. Gender and Social Policy: Comparing Welfare States in Central and Eastern Europe and the Former Soviet Union. *Journal of Social Policy* 10(3), 240–266.

PASCALL, Gillan, LEWIS, Jane. 2004. Emerging Gender Regimes and Policies for Gender Equality in a Wider Europe. *Journal of Social Policy* 33(3), 373–394.

PRASPALAUSKIENĖ, Rima. 2006. Women's Activism in Lithuania: 1945–1985. In: Edith Saurer, Margareth Lanzinger, Elizabeth Frysak Böhlau. *Women's Movements – Networks and Debates in Post Communist Countries in the 19th and 20th Centuries*. Köln: Böhlau, 307–317.

PURVANCKIENĖ, Giedrė. 1998. Women in the Domestic Domain. In: Suzanne LaFont, ed. *Women in Transition. Voices from Lithuania*. Albany: State University of New York Press, 48–59.

PYZIK, Agata. 2018. *Biedni, ale sexy. Zderzenia kulturowe na wschodzie i zachodzie Europy*. Gdańsk: Wydawnictwo w Podwórku.

REITER, Herwig. 2010. "In My Opinion, Work Would Be in First Place and Family in Second": Young Women's Imagined Gender-Work Relations in Post-Soviet Lithuania. *Journal of Baltic Studies* 41(4), 531-551.

Stebuklas <https://www.kinofondas.lt/filmas/stebuklas-miracle/>

STREIKUS, Arūnas. 2011. Kierunki polityki pamięci na Litwie Sowieckiej. *Politeja* 2(16), 281-308.

ŠUKAITYTĖ, Renata. 2021. Istorija Lietuvos režisierių moterų dokumentiniuose filmuose: faktai, emocijos, asmeninė perspektyva. In: Natalija Arlauskaitė, Lina Kaminskaitė, *Fokuse: moterys Lietuvos kine*. Vilnius: Lapas, 189-212.

WOOD, James. 2000. *History of International Broadcasting*. Vol. 2. London: IET Digital Library.

Yevdokiya <https://www.imdb.com/title/tt0175341/>

Гендерный контракт. In: *Тезаурус терминологии гендерных исследований*. http://www.owl.ru/gender/Lexsim_files/0068.htm.

Женщины мира в борьбе за социальный прогресс. 1972. Москва: Мысль.

ЗДРАВОВОМЫСЛОВА, Елена, ТЕМКИНА, Анна. 2003(a). Государственное конструирование гендера в советском обществе. *Журнал исследований социальной политики* 3/4, 299-321.

ЗДРАВОВОМЫСЛОВА, Елена, ТЕМКИНА, Анна. 2003(b). *Трансформация гендерного гражданства в современной России*. Санкт Петербург: Европейский Университет в Санкт-Петербурге, 147-150.

ЗДРАВОВОМЫСЛОВА, Ольга. 2009. Гендерные исследования как опыт публичной социологии в России. *Гендерные исследования* 19, 121-128 http://www.intelros.ru/pdf/gender_issledovaniya/2009_19/07.pdf

КАЛУГИНА, Земфира. 1983. Политика советского государства в отношении личного подсобного хозяйства: характеристика и социальные результаты. In: Людмила Хахулина, ed. *Современное развитие сибирского села: Опыт социологического изучения. Сборник научных трудов*. Новосибирск: ИЭОПП СО АН, 94-106.

ЛЮБАРСКИЙ, Коронид. 2002. Паспортная система и система прописки в России. Демоскоп Weekly 93–94 <http://www.demoscope.ru/weekly/2002/093/архив01.php>.

РЯБОВ, Олег. 1999. *Русская философия женственности (XI–XX века)*. Иваново: Юнона, Ивановский государственный университет.

ТЕМКИНА, Анна, РОТКИРХ, Анна. 2007. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России. In: Елена Здравомыслова, Анна Темкина, ed. *Российский гендерный порядок: социологический подход*. Санкт Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт Петербурге, 169–200 http://www.academia.edu/446219/Soviet_Gender_Contracts_and_Their_Shifts_In_Contemporary_Russia

УРАЛЬНИС, Б. 1978. И снова: берегите мужчин! *Литературная газета* 1978/07/07.

ХАРЧЕВ, Анатолий. 1979. *Брак и семья в СССР*. Москва: Мысль.

ШМЕЛЕВ, Гелий. 1977. О личном подсобном хозяйстве. *Правда*, 1977/09/10.

Эмансипация женщин в России, до и после Революции <http://www.1917.com/XML/mOYk+qCCZb4DDLHF-dOztCE6WdE>

Katarzyna Pasternak
Independent researcher
katarzynapasternak26@gmail.com

Dvēseļu putenis (*Burza dusz*) w reżyserii Dzintarsa Dreiberģsa jako filmowa narracja tożsamościowa

ILYA TSIBETS

Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Łódzkiego
ORCID 0000-0001-6056-0673

Blizzard of Souls by Dzintars Dreiberģs as a Cinematic Identity Narrative

In this article, the author attempts to conduct a film analysis through the prism of the original concept of film identity narratives. The concept is based on the hermeneutic reasoning of narrative identity by Paul Ricoeur combined with metahistoric and historiophotic reflection by Hayden White and the amplification of Mieke Bal's focalisation theory accomplished by Robert Birkholc. The analysis pertains to Dzintars Dreiberģs' full-length feature film *Blizzard of Souls* (*Dvēseļu putenis*, 2019), which is based on Aleksandrs Grīns' novel and commemorates the 100th anniversary of Latvian independence. Dreiberģs' film is a war drama which concentrates on the fate of young Artūrs Vanags, who joins the ranks of Latvian Riflemen and fights for his own and, consequently, his homeland's freedom. The film shows the time of the First World War and the period of the Latvian struggle for independence. The article consists of two significant parts – a methodological and an analytic one.

Keywords: film narrative, identity, Latvian cinema, metahistory, focalisation

Prezentowany artykuł jest próbą analizy filmowej – pod kątem tytułowej koncepcji filmowych narracji tożsamościowych – przeprowadzonej na podstawie pełnometrażowego debiutu łotewskiego reżysera Dzintarsa Dreiberģsa *Burza dusz* (łot. *Dvēseļu putenis*) z 2019 roku. Jest to dramat wojenny, a jednocześnie ekranizacja dwutomowej powieści o tym samym tytule autorstwa Aleksandra Grīnsa, która ukazała się w pierwszej połowie lat trzydziestych minionego wieku. Film ukazuje okres walki Łotyszy o niepodległość obejmujący lata 1915–1920, czyli czasy I wojny światowej oraz łotewskiej wojny o niepodległość. Szesnastoletni Artūrs (w tej roli Oto Brantevics) po śmierci matki wstępuje

w szeregi formacji strzelców łotewskich Cesarskiej Armii Rosyjskiej i decyduje się na walkę o pierwotnie nieokreśloną wolność. Dramatyczne wydarzenia wojenne są tłem procesu dorastania i rozwoju samoświadomości narodowej głównego bohatera.

Produkcja *Burzy dusz* została sfinansowana z budżetu państwa przy wsparciu instytucji publicznej – Narodowego Centrum Filmowego Łotwy (łot. Nacionālais kino centrs), a o potrzebie powstania takiego filmu dyskutowano na najwyższym szczeblu politycznym już od 2012 roku¹. Wątpliwości w środowisku łotewskich filmowców wzbudziła procedura finansowania tego tytułu, ponieważ nie figurował on ani pośród zgłoszeń do konkursu zorganizowanego przez centrum filmowe z okazji 100-lecia niepodległości, ani wśród regularnych wniosków. Był to projekt filmowy o wielkim znaczeniu dla elit politycznych Łotwy, którego powstanie nie zależało od obowiązujących procedur biurokratycznych. Film jednak okazał się sukcesem komercyjnym – przez niecałe dwa ostatnie miesiące 2019 roku w samej Łotwie obejrzało go ponad 225 tys. widzów². Jest to liczba bezprecedensowa dla łotewskiej kinematografii – *Burza dusz* tym samym pobiła rekord oglądalności ustanowiony przez słynnych *Strażników Rygi* (łot. *Rīgas sargi*) Aigarsa Grauby z 2007 roku (dzieło Grauby obejrzało 207 tys. widzów).

Filmowe narracje tożsamościowe – zarys teoretyczny

Analizę poprzedzę zarysem teoretycznym filmowych narracji tożsamościowych. Koncepcja opiera się na hermeneutycznym rozumieniu tożsamości narracyjnej Paula Ricoeura połączonym z metahistoryczną i historiofotyczną refleksją Haydena White’a, a także z elementami narratologii Mieke Bal i jej rozwinięcia w postaci rozważań Roberta Birkholca. Ogólnie rzecz ujmując,

¹ Jak podaje portal informacyjny delfi.lv, w 2012 roku posłowie należący do partii Nacionālā apvienība «Visu Latvijai!» – «Tēvzemei un Brīvībai/LNNK» przeznaczyli 35 tys. euro na produkcję ekranizacji powieści Grīnsa, którą miał pierwotnie wyreżyserować Armands Zvirbulis. W kolejnych latach na produkcję filmu przeznaczano coraz większe kwoty bezpośrednio z budżetu państwa, co kłóciło się z oficjalnymi procedurami finansowania produkcji filmowych na Łotwie. Źródło: <https://rus.delfi.lv/news/daily/story/dushi-v-snezhnom-vihre-chto-nado-znat-o-novom-latvijskom-patrioticheskom-blokbastere.d?id=46732939&page=2> [14.10.2021].

² Wszystkie dane liczbowe pochodzą z raportów rocznych publikowanych na stronie Centrum Filmowego <https://nck.gov.lv>. W 2020 roku film Dreibergsa uplasował się na dziesiątym miejscu z ogólną liczbą ok. 25 tys. widzów.

narracja tożsamościowa mogłaby być konstruktem o charakterze paradygmatu, który artykułuje kognitywistyczne lub hermeneutyczne pojmowanie siebie jako części większej zbiorowości i/lub rzeczywistości. Wchodzi też w grę konstrukt medialny, gdyż narracja może być reprezentowana za pośrednictwem mediów (w tym filmu).

Tożsamość narracyjna jest tożsamością osobową, która rozwija się podczas rozpoznawania, jak pisał Ricoeur, „śladów” refigurujących czas i łączących czas uniwersalny z czasem narracyjnym (Ricoeur 2008: 267–270). Taka tożsamość rozwija się w trakcie „czytania” własnego życia w świetle dzieła środowiska kulturowego (Ricoeur 2008: 227–262). Ważne jest więc uwzględnienie kontekstu kulturowego formującego tożsamość. Na podstawie obszernej teorii Ricoeura można uznać, że tożsamość narracyjna stanowi rezultat ufikcyjnienia (lub narratywizacji) doświadczeń czasowych i historii jako takiej oraz odpowiedniego ich odczytania.

Tożsamość narracyjna wynika z opowieści: „Opowieść buduje tożsamość postaci, którą można nazwać jej tożsamością narracyjną, budując tożsamość opowiadanej historii. Właśnie tożsamość historii tworzy tożsamość postaci” (Ricoeur 2003: 245). Niezbędne jest uwzględnienie treści i formy opowieści, zatem tożsamość narracyjna ujawnia się chociażby przez znaki i symbole, z których składa się tekst narracyjny (a w przypadku filmu tożsamość ta „wyrasta” z narracji filmowej ukształtowanej przez tzw. język filmowy definiujący różnorakie środki stylistyczne właściwe temu medium). Zależność tożsamości od konstrukcji narracji pozwala połączyć dociekania Ricoeura z metahistoryczną myślą Haydena White’a. Tożsamość narracyjna wynika z odpowiednio skonstruowanej, paradygmatycznej narracji. Oparta na tropologii koncepcja White’a jest właśnie próbą paradygmatycznego ujęcia dyskursu fikcyjnego o charakterze narracji historycznej. W pracy *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* White wyróżnia schematy fikcjonalizacji historii (w jego terminologii występuje ukute przez Ricoeura określenie *emplotment*) na podstawie utworów XIX-wiecznej historiografii i zestawia je z odnoszącymi się do tropologii modelami myślenia historycznego, nakreślając jednocześnie ich cechy. Schematowi epickiemu White przypisuje model myślenia oparty na tropie metafory, schematowi tragedii towarzyszy metonimia, komedię zestawia z synekdochą, satyrę natomiast wiąże z ironią (White 1973: 7). Tropologia jest sposobem na teoretyczne opracowanie dyskursu fikcyjnego przez ustanowienie specyficznych powiązań między elementami języka a faktami historycznymi, na których dany dyskurs się opiera.

Na potrzeby dalszej analizy skupię się na schemacie epickim i tropie metafory. Schemat epicki White opisał następująco: „Jest to dramat triumfu dobra nad złem, cnoty nad występkiem, światła nad ciemnością i ostatecznego zwycięstwa człowieka nad światem, w którym został uwięziony przez Upadek” (White 1973: 8–9). Wiktor Werner, interpretując refleksję White’a, tak pisał na temat schematu epickiego:

Opowieść epicka to opowieść o samopoznaniu (*self-identification*) bohatera w świecie, który dostarcza mu doświadczeń potrzebnych do obudzenia jego samoświadomości. Wzorcem dla tego typu narracji są opowieści bohaterskie mówiące o triumfie dobra nad złem, człowieka nad światem (Werner 2004: 73).

Towarzysząca schematowi epickiemu metafora sugeruje relację zasadzającą się na podobieństwie lub różnicy, która wynika z analogicznego postrzegania rzeczy (White 1973: 34). Analizując twórczość historiograficzną Jules’a Micheleta, White lokuje ją w obrębie schematu epickiego i stwierdza, że pisarz ten posługuje się w swoich dziełach modelem metaforycznym, stawia na koherentność zamiast postrzegania bytów funkcjonujących w polu historycznym jako odrębnych symboli, odrzucając tym samym model synekdochy czy metonimii (White 1973: 150). Badacz wskazuje również, że Michelet dualistycznie podchodzi do (sfikcjonalizowanej) historii, czyli wyraźnie przeciwstawia strony „walczące” i ich aksjologie (White 1973: 150). Dalej podkreśla White obecność czytelnych identyfikacji metaforycznych w Micheletowskich opisach rewolucji francuskiej (White 1973: 151).

Konglomerat modelu metaforycznego i schematu epickiego opiera się więc na relacji podobieństwa, koherentnej i czytelnej symbolice, potencjalności relacji przyczynowo-skutkowych (znaczenia wynikają przede wszystkim z dostrzeżenia analogii), obecności wyrazistych opozycji. Są to najczęściej, jak pisze White, dramaty odkupienia (White 1973: 152) zwieńczone zwycięstwem dobra nad złem po wielokrotnych próbach i udęcę. Należy również zaznaczyć, że White nie wykluczał przenikania się tych schematów i modeli myślenia historycznego (White 1973: 7).

Ponadto biorąc pod uwagę myśl historiofotyczną White’a dotyczącą refleksji historycznej w dyskursie audiowizualnym, trzeba stwierdzić, że obraz prawdy historycznej może być ujęty zarówno werbalnie, jak i (audio)wizualnie, czyli – uzewnętrzniony za pośrednictwem filmu (White 1988: 1193–1199). Można przy tym założyć, że zaproponowane przez White’a modele myślenia

historycznego połączone ze schematami fikcjonalizacji mogą stanowić bazę analityczną filmowych narracji historycznych, na poziomie chociażby zastosowanych konwencji filmowych.

Refleksja White'a okazuje się więc swoistym przepisem na opisanie i przedstawianie historii, a bohater takiej historii – mający rozumianą po Ricoeurowsku tożsamość narracyjną – jest funkcją tejże opowieści i jednocześnie „atraktorem” jej elementów lub, by posłużyć się terminem z *Narratologii* Mieke Bal, jest podmiotem fokalizującym, który umożliwia transformację tekstu narracyjnego w fabułę za pośrednictwem środków wyrazu dowolnego medium (Bal 2012: 149–154). Podmiot o tożsamości narracyjnej jest więc fokalizatorem, czyli podmiotem ujmującym opowieść z określonej perspektywy. Przywołując zainspirowaną teorię Bal klasyfikację Roberta Birkholca, można stwierdzić, że tożsamość fokalizatora może być manifestowana w filmie na różne sposoby za pośrednictwem tzw. języka filmowego i uformowanych przez niego środków wyrazu. Birkholc, podążając za Bal, wyróżnia fokalizację zewnętrzną (elementy świata przedstawianego są wówczas ukazane z perspektywy nienależącej do żadnego z bohaterów) i wewnętrzną (to perspektywa jednego z bohaterów). W tej drugiej wskazuje trzy typy występujące w dziełach filmowych: 1. narratywizację – bohater opowiada historię, ale nie jest podmiotem percepcji; 2. personalizację – zawężenie horyzontu informowania odbiorcy do informacji znanych protagonistie, skupianie się na aktach percepcyjnych bohatera bez ujawniania stanów wewnętrznych; 3. subiektywizację – świat diegetyczny jest przedstawiany przez filtr percepcji bohatera, to bohater w jakimś stopniu modeluje narrację (Birkholc 2020: 98–99).

Filmowa narracja tożsamościowa cechuje się więc paradygmatycznością, czyli polega na czytelnym schematach narracyjnych lub konwencjach gatunkowych. Inną cechą jest obecność fokalizatora – podmiotu percypującego wynikającego z narracji filmowej. W większości przypadków fokalizatorem będzie główny bohater, którego tożsamość narracyjna jest wyrażana przez wybrane środki stylistyczne i artystyczne będące swoistym ekwiwalentem narzędzi językoznawczych. Tożsamość fokalizatora filmowego (nawet nieujawnionego, choćby w przypadku narratora wszechwiedzącego) powinna być czytelna i musi również wkomponowywać się w określony paradygmat (lub z niego wynikać) – przykładowo może to być paradygmat oparty na ogólnych wartościach kulturowych albo też je kontestujący. Cechy świadczące o tożsamości fokalizatora są ujawniane przez odpowiednie środki filmowego wyrazu, które jednocześnie definiują charakter narracji. Podsumowując, filmowa

narracja tożsamościowa jest skonwencjonalizowanym ujęciem tożsamości bohatera za pośrednictwem filmowych środków wyrazu. Ważne jest również wzięcie pod uwagę tematyki filmu i kontekstu kulturowego, w którym on funkcjonuje, gdyż umożliwia to skonkretyzowanie składników tożsamości narracyjnej.

***Burza dusz* jako filmowa narracja tożsamościowa – próba analizy na podstawie wybranych fragmentów**

Z punktu widzenia zaprezentowanej koncepcji *Burzę dusz* można nazwać filmową narracją tożsamościową. Mamy do czynienia z ufikcyjnioną narracją historyczną opartą na utworze literackim. Powieściowy charakter zbliża film Dreibergera do epickiego schematu fikcjonalizacji historii. W filmoznawstwie funkcjonuje pojęcie filmu epickiego, które z reguły odnosi się do produkcji spektakularnych, o wielkim budżecie i szerokim zakresie czasowo-tematycznym (obraz Dreibergera wpisuje się w tę konwencję, a jednocześnie opiera się na heroicznej narracji historycznej). Główną postacią jest heros walczący o wolność, która sama w sobie pozostaje wartością pozytywną, co sytuuje tego bohatera właśnie w sferze heroicznej. Podobnie jak w większości filmów epickich fabuła *Burzy dusz* ociera się o narodową mitologię, reprodukując tym samym ważne pod względem ideowym treści tożsamościotwórcze. Akcja filmu rozgrywa się w trakcie wojny i poważnego kryzysu obejmującego dłuższy okres, a rozwiązanie węzłowego konfliktu ma długofalowe skutki. Jest to, by posłużyć się wspomnianym wcześniej określeniem zaczerpniętym z White'a, typowy dramat odkupienia sugerujący zwycięstwo dobra nad złem. W przypadku analizowanego filmu dobrem jest osiągnięcie wolności, którą bohater utożsamia przede wszystkim z archetypicznie rozumianym domem (byciem-w-domu, posiadaniem domu). Domem dla bohatera również stanie się niepodległa Łotwa. Rozwiązanie rodzących się dylematów świadczyłoby o pokonaniu wszelkich trudności, wymarzonej zbawieniu oraz wolności.

Główną postacią analizowanego filmu jest Artūrs Vanags. Nazwisko bohatera brzmi nader wymownie – na polski można by je przetłumaczyć jako Jastrząb. Może to być nawiązanie do łotewskiego XIX-wiecznego eposu narodowego *Lāčplēsis* autorstwa Andrejsa Pumpursa, na podstawie którego w 1930 roku, z okazji 10-lecia niepodległości Łotwy, powstał film o tym samym tytule w reżyserii Aleksandra Rusteikisa, w którym występuje paralela między średniowiecznym wojownikiem Lāčplēsisem walczącym przeciwko Krzyżakom

a Janisem Vanagsem występującym przeciwko rosyjskiej dominacji już w wieku XX. Mamy więc do czynienia nie tylko ze zbieżnością nazwisk, ale też z podobieństwem konstrukcji narracyjnej dzieł (oba filmy dotyczą ważnej tematyki narodowo-historycznej, wpisują się w schemat epicki, operują metaforami, bohaterowie realizują pewne postawy patriotyczno-tożsamościowe, bliskie są im np. wierność ojczyźnie, upór, odwaga w obliczu śmiertelnego zagrożenia itp.).

Film Dreiberģsa zdaje się również realizować ujęty przez White'a metaforyczny model myślenia historycznego przypisywany schematowi epickiemu. Rzeczywiście, w tym dziele filmowym odnajdziemy wiele czytelnych metafor, które na różne sposoby odwołują się do kwestii tożsamościowej i korespondują z bohaterem-fokalizatorem. Fokalizatorem takim, czyli podmiotem, poprzez który percypujemy wydarzenia zobrazowane w *Burzy dusz*, jest Artūrs, co uwypuklono użyciem odpowiednich filmowych środków stylistycznych.

Akcja filmu zaczyna się w 1915 roku, kiedy ludność cywilna jeszcze nie do końca zdawała sobie sprawę z nadchodzącego zagrożenia. Artūrs wraz z bratem wracają z miasta, gdzie uczęszczają do szkoły. Przez chwilę obserwujemy sielankę łotewskiej wsi, obrazom towarzyszą pogodna muzyka i jaskrawe kolory. Po powrocie Artūrsa do domu kamera zaczyna za nim podążać, kierując swoją uwagę np. na rzeczy, na które patrzy bohater. Coraz częściej widzimy jego twarz w dużych zbliżeniach, nie ma więc problemu z identyfikacją emocji mężczyzny. Ukazane jest przywiązanie Artūrsa do matki. Odwołując się do klasyfikacji Bal i Birkholca, można stwierdzić, że w omawianej scenie mamy do czynienia z focalizacją wewnętrzną (ponieważ bohater sytuuje się wewnątrz narracji filmowej), ale jednocześnie to focalizacja dwóch typów – personalizacja (widzimy bohatera, rozpoznajemy kierunek jego spojrzenia i stan emocjonalny ukazany za pomocą odpowiedniego kadrowania, efektów dźwiękowych itd.) i subiektywizacja (wówczas są stosowane ujęcia z punktu widzenia bohatera). Przywiązanie do matki można metaforycznie rozpatrywać jako postawę patriotyczną Artūrsa, miłość do archetypicznie rozumianego domu, do którego będzie chciał później wrócić. Nagle charakter sceny się zmienia – ład zostaje zaburzony przez Niemców, którzy przybywają do domu Vanagsów, gdyż podejrzewają matkę bohatera o ukrywanie rosyjskich szpiegów (którzy w rzeczywistości pracowali w gospodarstwie rodziny). Kobieta każe synowi ukryć się pod łóżkiem – chłopak z ukrycia obserwuje wydarzenia, ponownie z dwóch wspomnianych perspektyw focalizacyjnych. Następnie, po opuszczeniu domu przez matkę i niemieckiego oficera, wychodzi spod łóżka i kieruje się w stronę okna – widzi, jak Niemcy zabijają kobietę i aresztują

domniemanego szpiega. Zdruzgotany Artūrs łapie za strzelbę wiszącą na ścianie, ale po wyjściu na dwór koncentruje się na zabitej matce. Dotychczasowa sielanka się skończyła, a tożsamość została zaburzona.

Centralnym epizodem filmu jest sekwencja przedstawiająca słynne bitwy bożonarodzeniowe (operację mitawską pod koniec 1916 roku). W starciach tych łotewscy strzelcy wykazali się wyjątkowym bohaterstwem, ponosząc jednak straszliwe straty, co zostało również zobrazowane w filmie Dreibergsa. W pierwszej fazie ataku widzimy ubranych na biało łotewskich żołnierzy czołgających się po zaśnieżonej ziemi – dosłownie zlewają się z nią, metaforycznie przynależą do krajobrazu. Pojawiające się drewniane słupy przypominają krzyże, pole bitwy zamieni się wkrótce w zbiorową mogiłę, a krew, która leje się na biały śnieg, jest właśnie tym, co jednoczy żołnierzy na polu bitwy – są Łotyszami, a archetypiczny symbol krwi na śniegu w przypadku Łotwy (ale też Polski) nawiązuje do barw narodowych. Zaczyna się walka, w której co chwilę ktoś ginie, lecz widoczna jest także rosnąca konsolidacja Łotyszy i celowość ich działań. Z chaosu wyłania się Artūrs – kamera skupia się na bohaterze, podąża za nim i towarzyszy jego działaniom. Żołnierze zostają jednak zdziesiątkowani w lesie, ich liczba szybko maleje, a nadzieje na zwycięstwo nikną. Zdezorientowany, przerażony młodzieniec usiłuje rozpoznać i ocalić „swoich”.

Następuje wybuch granatu, w wyniku którego na Artūrsa spada uszkodzone drzewo. Po doznanym ciosie wyraźnie zmienia się sposób portretowania bohatera – kamera ukazuje w dużym zbliżeniu cierpienie na jego twarzy i kieruje swój „wzrok” tam, gdzie patrzy mężczyzna (co można odczytać jako przejaw afektywności), zaś dźwięki stają się przytłumione – orientujemy się więc, że słyszymy w tej chwili to, co słyszy główny bohater. Mamy zatem do czynienia z fokalizacją w typie personalizacji, graniczącą z fokalizacją subiektywizacyjną – perspektywa poznawcza/odbiorcza za pomocą odpowiedniego kadrowania i operowania dźwiękiem zostaje zawężona, ale nie uzyskujemy pełnego wglądu w subiektywne, wewnętrzne doznania bohatera, choć są one dosyć czytelne dla odbiorcy. Po okrzyku dowódcy: „Wstawać! Natychmiast! Jesteście Łotyszami!” Artūrs podnosi się i przez chwilę widzimy zachwiany obraz, który przedstawia dziejący się dookoła chaos – oglądamy to już oczami Artūrsa i mamy tu do czynienia z fokalizacją subiektywizacyjną, co jednoznacznie określa, kto jest główną postacią i podmiotem percypującym. Wspomniany okrzyk przypominający o prawdziwej tożsamości narodowej bohaterów jest mocnym akcentem w filmie – Artūrs, podobnie jak inni, bezwarunkowo reaguje na ten okrzyk i wstaje z ziemi, ponieważ utożsamia się

z łotewskością. Wówczas w tle słyszymy wzniosłą muzykę, a kadr wypełniają gotowi do dalszej walki mężczyźni. Artūrs jako główny bohater i podmiot percypujący staje się w pewnym sensie metaforą ówczesnej, jeszcze nienarodzonej Łotwy – jest młody, nie do końca ukształtowany i tak jak rodząca się tożsamość łotewska przechodzi przyśpieszony i bolesny proces dojrzewania. Właśnie w tej sekwencji uświadamia on sobie, że Łotwa jest jedynie placem broni dla mocarstw.

Duża część strzelców łotewskich poparła po rewolucji bolszewików, co też zostało podkreślone w dziele Dreiberģa. Samoświadomość narodowa Artūrsa jednak ciągle się rozwijała, co sprawiło, że po latach zmagani był zmuszony chronić się również przed bolszewikami. Tymczasowy azyl znajduje w gospodarstwie osamotnionej Marty (w tej roli Grēta Trušiņa), w której zakochał się wcześniej podczas leczenia w szpitalu. Idylliczna miejscowość jest znowu metaforą Łotwy – gospodarstwo położone nad jeziorem w otoczeniu pięknych łąk i lasów przywołuje wyraźne skojarzenia z byciem-w-domu. Bohaterowie razem sadzą ziemniaki, biegają po zalanych słońcem łąkach, próbując zagłuszyć ból po straconych rodzinach – są to próby stabilizacji po chaosie, dążenia, aby stworzyć wymarzony dom i odzyskać poczucie wolności.

Chwile beztroski ponownie przerywa wojna – do gospodarstwa Marty przybywają tym razem oddziały niemieckie. Artūrs deklaruje, że zwerbuję Łotyszy do walki z komunistami, po chwili jednak ostentacyjnie pali ulotki agitacyjne – niemiecką i bolszewicką. Demonstracyjny gest ostatecznie poświadcza wybór tożsamości Artūrsa – odrzuca on wszelkie inne ideologie, skupiając się na wyzwoleniu domu, czyli Łotwy. Żegna się z Martą, ale przed wyruszeniem na kolejną, tym razem już ostatnią walkę (bitwę pod Kiesią w czerwcu 1919 roku) przekazuje ukochanej obrączkę swojej matki – jest to swoista obietnica powrotu, ale też deklaracja przywiązania do Marty i domu.

Ostatnia scena filmu przedstawia uroczystość poświęconą uzyskaniu przez Łotwę niepodległości. Obecny tu Artūrs zostaje nagrodzony orderem za zasługi dla ojczyzny. Kamera ponownie towarzyszy bohaterowi, podążając za nim i ukazując w zbliżeniu twarz, na której możemy przez chwilę odczytać cień rozgoryczenia i smutku – Artūrs uświadamia sobie, jak ogromną cenę zapłacił on i jego poplecznicy w walce o wolność własnego kraju. Po otrzymaniu nagrody mężczyzna zwraca się do ukochanej: „Chodźmy do domu!”. Ta kluczowa fraza kończy *Burzę dusz*. Narracja ulega „rozfokalizowaniu” – ostatni kadr przedstawiający widok zamku ryskiego z powiewającą nad nim flagą łotewską jest ukazany z perspektywy obiektywnej, stanowiąc symboliczne przypieczętowanie, potwierdzenie osiągniętej przez mękę wolności.

*

We współczesnej łotewskiej kinematografii tematyka historyczna jest dosyć rozpowszechniona, co wynika nie tylko ze sprzyjających warunków produkcyjnych, ale również z potrzeby przewartościowania pewnych zagadnień, które tworzą podstawę współczesnej polityki historycznej i tożsamościowej tego kraju. Należy pamiętać, że film fabularny, choć może wiarygodnie przedstawiać wydarzenia historyczne, jest jednak utworem fikcyjnym, opartym na schematach i paradygmatach. Rzecz jasna, *Burza dusz* nie jest jedynym filmem łotewskim, który mógłby zostać zanalizowany w świetle filmowych narracji tożsamościowych. Tożsamość wyrażona przez bohatera za pośrednictwem operowania odpowiednimi konwencjami i stosowania określonych środków stylistycznych przejawia się np. w *Kronice Melanii* (łot. *Melānijas hronika*) w reżyserii Viestursa Kairišsa – dramat łotewskiej rodziny w czasie masowych deportacji w 1941 roku ujęto tutaj przez schemat tragedii i trop metonimii – a w filmie Laili Pakalniņy *Świt* (łot. *Ausma*) o dramacie rodzin spowodowanym propagandą radziecką (jest to aluzja do „działalności” Pawlika Morozowa) dostrzeżemy m.in. elementy schematu ironicznego i tropu satyry. Niemniej jednak *Burza dusz* z uwagi na swój epicki charakter, doniosłość tematyczną i wyrazistość środków stylistycznych zdaje się niemal idealnym przykładem filmowej narracji tożsamościowej.

Bibliografia

- BAL, Mieke. 2012. *Narratologia. Wprowadzenie do teorii narracji*. Tłum. Zespół; Ewa Rajewska, Ewa Kraskowska, red. nauk. tłumaczenia. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- BIRKHOLC, Robert. 2020. Fokalizacja w literaturze i filmie. W poszukiwaniu wspólnej płaszczyzny badań. *Tekstualia* 1(60), 93–112.
- RICOEUR, Paul. 2003. *O sobie samym jako innym*. Tłum. Bogdan Chełstowski; Małgorzata Kowalska, red. nauk. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- RICOEUR, Paul. 2008. *Czas i opowieść*. T. III: *Czas opowiadany*. Tłum. Urszula Zbrzeźniak. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- WERNER, Wiktor. 2004. Wokół metafory wojny. *Pro Libris. Lubuskie Pismo Literacko-Kulturalne* 1(6), 69–82.

WHITE, Hayden. 1973. *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, London: The Johns Hopkins University Press.

WHITE, Hayden. 1988. Historiography and Historiophoty. *The American Historical Review* 5(93), 1193–1199.

Ilya Tsibets

Szkoła Doktorska Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Łódzkiego

ul. Pomorska 171/173

90-236 Łódź, Polska

ilya.tsibets@edu.uni.lodz.pl

Uwalnianie się od choroby w zamówieniach litewskich

TATJANA VOLOGDINA
Uniwersytet Wrocławski
ORCID 0000-0002-5162-1312

Freeing Oneself from Disease in Lithuanian Spells

In folk worldview, disease is presented as a phenomenon that disturbs the balance in the body, mind, consciousness, or subconsciousness of a person, as well as a hostile being. Since the disease interferes with the correct order of life and disturbs the human functioning system, the only solution is to combat it and effectively free oneself from its presence.

There are many treatments and ways to get rid of disease, among which *zagovory* constitute a separate group. In Lithuanian *zagovory*, as well as in all others, we can indicate a system of disease control strategies, which presents ways of influencing the disease in order to combat it (M. Marczevska).

These models of behaviour are perfectly reflected in the texts of Lithuanian *zagovory*. Disease is expelled by the use of correct strategies. In this case, the issue of determining the location of the expulsion becomes an important element of the *zagovor*. The main principle here is to refer the disease to a place from which there is no return or to the place of its origin. That is why it is supposed to be a distant, foreign, untamed, closed, or dead space which belongs to a dimension other than that of a human being.

In Lithuanian *zagovory*, we can indicate several “directions” of disease referral, which are related to the basic spaces of the world – earth, water, and air spheres.

– EARTH – a binary space combining the world of life and fertility as well as the chthonic world, the sphere of dying and death. The disease is assigned to this dimension and sent to it during treatment.

– WATER – mythological and media space; the surface of water is a natural border between the human world and another dimension – the underworld or a parallel world which is inaccessible to humans. This means that it is a suitable place for an expelled disease. What is more, water acts as a substance that cleanses the body physically and mentally, soaks up the disease, and overcomes it (immersion, melting the disease).

– DRY TREES – they belong to the air space because the disease is directed “up”, “high” on dry trees which are no longer alive, to a zone that is already closed and belongs to a different chthonic dimension.

Keywords: *zagovory*, conjurations, healing folk practices, Lithuanian folklore, disease

W ostatnim czasie nasza rzeczywistość uległa radykalnej zmianie – wiele rzeczy zaczęliśmy odbierać inaczej lub patrzeć na nie z innej perspektywy. Dotyczy to również percepcji wolności osobistej i społecznej. Pandemia, lockdowny i liczne obostrzenia sprawiły, że miliony ludzi na świecie poczuły, że ich wolność została naruszona. Dla wielu osób choroba COVID-19 stała się synonimem ograniczenia swobody czy wręcz – niewoli. Ogrom pandemii spowodował, że poczucia utraconej wolności doznaliśmy na poziomach fizycznym, psychicznym, osobistym, społecznym i zawodowym, a nasze potrzeby i możliwości zostały mocno zredukowane.

Wyraz „wolność” (lit. *laisvė*) ma wiele znaczeń w różnych językach, także w języku litewskim. W omawianym kontekście związanym z chorobą trzy znaczenia podane w *Słowniku języka litewskiego* wydają się najbardziej odpowiednie:

- możliwość robienia tego, co się chce, posiadanie możliwości,
- możliwość,
- bycie niezamkniętym, możliwość swobodnego poruszania się (wolność fizyczna) (LKŽ).

Według słownika etymologicznego wyraz „wolny” (lit. *laisvas*) oznacza osobę, która jest wolna, swobodna, niezamknięta, nieprzywiązana, niezmuśzana (Smoczyński 2007: 656).

Zatem każda choroba w pewien sposób więzi człowieka, uzależnia go od zaistniałej sytuacji, pozbawia możliwości normalnego funkcjonowania, robienia tego, co chce. Chory zostaje zamknięty, wyizolowany, nie może się swobodnie przemieszczać, co powoduje liczne problemy natury psychologicznej i fizjologicznej. W przypadku kłopotów zdrowotnych oprócz utraty wolności wszelkie ograniczenia są dodatkowo wzmacniane bólem, lękiem i cierpieniem.

W światopoglądzie ludowym choroba jest przedstawiana w charakterystyczny dla ludowej percepcji sposób – głównym motywem pozostaje uwolnienie się od choroby, jej wypędzenie, szeroko pojęte uzdrowienie. W tejże mentalności chorobę odbiera się jako stan odmienny, wrogi i nieracjonalny: „Ciało i doświadczenie odmienności, jaką jest choroba, pozwala na opisywanie jej w kategoriach czegoś niepożądanego, obcego, wchodzącego w ciało i przebywającego w nim” (Marczewska 2012: 274).

W tym światopoglądzie choroba jest opisywana jako proces patologiczny, destrukcyjny, kojarzący się ze zniszczeniem, psuciem, rozpadem, gniciem, butwieniem. By ułatwić określenie, zrozumienie niszczącego zjawiska i utrwalenie wiedzy na jego temat, choroba była „materializowana” i personifikowana:

konceptualizowana jest przede wszystkim materialnie – jako RZECZ, CIĘŻAR, POJEMNIK, DÓŁ (PRZEPAŚĆ), ale także jako ISTOTA ŻYWA – CZŁOWIEK (KOBIEȚA) – WRÓG/ NAJEŹDŹCA/ PRZECIWNİK, ludzkie ciało staje się nie tylko POJEMNIKIEM NA CHOROBE, ale także POLEM BITWY (metaforyka militarna) (Marczewska 2012: 64).

Wróg, agresor, najeźdźca, okupant – tego rodzaju konotacje i określenia bezpośrednio kojarzą się z pozbawieniem wolności, utratą stanu optymalnego, naturalnego dla każdej istoty ludzkiej. Stąd chorobę można odbierać jako „zaburzenie stanu harmonii i doskonałości” (Marczewska 2012: 276).

Uwolnić się od choroby można natomiast jedynie, przywracając harmonię i równowagę wszystkich połączonych między sobą elementów w ciele i umyśle człowieka oraz współgrających z nimi czynników zewnętrznych. Podobnie jak w naturze składającej się z czterech podstawowych żywiołów – ziemi, wody, powietrza i ognia, które integralnie „połączone są w odpowiednich proporcjach, tak więc harmonia i równowaga między współistniejącymi elementami to jedyny gwarant życia i zdrowia” (Walkowska 2006: 21–22).

Ingerencja choroby w poprawne funkcjonowanie organizmu oraz zaburzenie naturalnego życiowego porządku nie pozostawia innej drogi niż uwolnienie chorego od dolegliwości, jej zwalczenie. Ludzie od zawsze poświęcali ogromną ilość energii na poznawanie sposobów zwalczania lub opanowania chorób. Innymi słowy: „Choroba jest sytuacją kryzysową i jako taka zawsze wymaga zastosowania zabiegów, które umożliwią dokonanie obrzędu przejścia i zmianę stanu” (Marczewska 2012: 286). W medycynie konwencjonalnej określenie „obrzęd przejścia” rozumie się pod bardziej powszechnym w naszych czasach terminem – „leczenie”.

Współcześnie zabiegi pozbywania się chorób są bardzo zróżnicowane, wykorzystują wysoką technologię oraz dorobek nauk ścisłych, medycyny, psychologii itd. Obok tego istnieje niezliczona ilość technik stosowanych w tzw. medycynie niekonwencjonalnej, która wywodzi się częściowo z tradycji ludowej.

Medycyna ludowa odwoływała się m.in. do wiary w leczniczą i zbawienną moc słowa. Michał Federowski, badacz białoruskiej kultury ludowej na Rusi Litewskiej, zauważał:

według mniemania ludu, potęga słów jest tak wielka, że najcięższą chorobę uleczy, lub przeciwnie sprowadzi; śmierć zadać w jednej chwili jest w stanie; obraca człowieka w kamień, lub przemienia w ptaka, albo

w pełzającego gada; odpędza złe duchy i zgubne zarazy; słowem, jeżeli człowiek wie tylko, jak i w jaką porę słowa zażyć, to wszystko jest w stanie zrobić. Jak wymawiać i co czynić, ażeby słowo skutek swój odniosło, o tym wiedzą wróże i guślarze (Federowski 1889: 24–25).

Do formuł werbalnych używanych w procesie leczenia należą zaklinanie (zaklęcia), zażegnwanie, zamowy, zamawiania (odmawianie, odliczanie). Różnica między nimi jest minimalna, czasami niemal niezauważalna (zob. Marczevska 2012: 278–279). W artykule używam określenia „zamówienie”, które najbardziej odpowiada przedmiotowi badania i jest najbardziej zbliżone do litewskiego odpowiednika *užkalbėjimai* (lit. *užkalbėti* – zamówić, zażegnać; *kalbėti* – mówić).

Zamówienia litewskie, podobnie jak u innych narodów, to techniki z pogranicza folkloru, religii, medycyny i magii ludowej. „Przekonanie o skuteczności określonych rytuałów i formuł magicznych w wywoływaniu pożądanych stanów lub zmian w życiu człowieka to charakterystyczna cecha ludowego światopoglądu” (Marczevska 2012: 277; zob. też Leroi-Gourhan 1966: 122; Guriewicz 1987: 155). Według Daivy Vaitkevičienė, autorki największego opracowania zawierającego zbiór ludowych zaklęć litewskich, pojęcie zamówienia obejmuje dwa podstawowe komponenty: formułę słowną i intencję magiczną, która może być wzmocniona magiczną czynnością (np. kadzenie, wiązanie węzłów, rytualne ruchy, wyliczenia i wiele innych). W tym przypadku możemy odbierać zamówienia jako synkretyczną technikę łączącą słowo i czynność. Intencja magiczna jest wyrażana werbalnie w formie wskazania, polecenia, rozkazu, prośby, życzenia i podobnych konstrukcji (Vaitkevičienė 2008: 9–10).

Według Józefa Burszty zamówienia można traktować jako magiczne słowa, których celem jest uwolnienie człowieka od choroby: „Mają to spełniać słowa zaklęcia przy określonych akcesoriach zabiegowych. [...] Słowa zaklęcia są zarówno proszące, jak i grożące, przepędzające złą istotę demoniczną – chorobę” (Burszta 1967: 416).

Marzena Marczevska bardzo trafnie ujmuje tego rodzaju techniki jako strategię: „Ze względu na podstawowy cel zamówień: przepędzenie choroby, konceptualizowanej w języku polskim jako wróg, z którym należy walczyć, użycie terminu STRATEGIA wydaje mi się szczególnie zasadne” (Marczevska 2012: 288). Według tej autorki „w teksty zamówień wpisane są strategię zachowaniowe pokazujące sposoby reagowania człowieka wobec choroby” (Marczevska 2012: 290).

Badaczka wymienia osiem takich strategii, w które doskonale wpisują się zamówienia litewskie. Przyjrzyjmy się im pokrótce.

1. Rozkazy (kierowane do choroby), najczęściej w takich zamówieniach są używane czasowniki w trybie rozkazującym ze znaczeniem „idź, odejdz, zniknij”:

*Eik šalin nuo manęs, kokliau! (V, 124)¹/ Idź precz ode mnie, kokluszu!
Atsitrauk nuo manęs, nelaboji, kad daugiau tavęs nematyčiau! (V, 129)/
Odsuń się ode mnie, siło nieczysta, żebym więcej ciebie nie widział!
Saulės vardu, perkūno grausmu tau, drugy, insakau, tavi varau nog žmonių,
nog gyvulių, nog paukščių... (V, 148)/ W imię słońca, grzmotu pioruna,
rozkazuję ci, malario (gorączko), ciebie wypędzam od ludzi, od zwierząt,
od ptaków...*

2. Zakazy, zakazywanie chorobie działania, poruszania i rozprzestrzeniania się:

*Šventas Petras jį barė ir ligų iš jo tep varė: „Nei an žmonių, nei an gyvulių,
aik, pasiucimas, an sausų medžių, an kietų akmenų!” (V, 151)/ Święty Piotr
jego (wściekłego psa) ruga i chorobę z niego tak wygania: „Ani na ludzi,
ani na zwierzęta, idź, wścieklizno, na suche drzewa, na twarde kamienie!”
Pumpok, Pašup, tu nebliesi, tu niebkąsi, tu man pikto nebdariesi... (V, 170)/
Pumpok, Paszup², nie będziesz włąziła, nie będziesz kąsała, ty nic złego mi
nie zrobisz...*

3. Prośby bezpośrednie bądź pośrednie, kierowane do choroby lub do sił wyższych – żywiołów, bóstw albo świętych, „którzy pełnią rolę pośredników i są istotami, których siła może wzmacniać działanie prośby” (Marczewska 2012: 290):

*Macyna Švintaja, nunieš [nunešk] tu itų dieglių giliausiasium duobėsun, pa
dzideliais akmenim, kad nigdi nigdziutelių [= niekad niekad] nesugrižtų,
kad dieglius atgalia nesugrižtų! (V, 154)/ Matko Najświętsza, odnieś Ty
ten ból [dieglys – ostry ból np. w klatce piersiowej] do najgłębszego dołu,
pod ogromne głazy, żeby nigdy przenigdy nie powrócił, żeby ból znowu nie
wrócił!*

¹ Tu i dalej cytowane przykłady pochodzą z publikacji D. Vaitkevičienė (2008) pt. *Lietuvių užkalbėjimai*. W nawiasach podano numer formuły.

² Przypuszczalnie imiona żmij.

Galingojo Dievo vardu išeik gražumu, ne varu! (V, 183)/ W imię Potężnego Boga wyjdź po dobremu, nie siłą!

4. Schlebianie (obłaskawianie choroby), delikatne zwracanie się do niej czy też do innych czynników, najczęściej w formie zdrobnień:

Paukštele, aukseli, sidabreli, nevaikščiok po mano atšlaimelį, aš tavį nemušiu lig smerčiai, atsileisk (V, 254)/ Ptaszynko, złotko, sreberko, nie spaceruj po moim podwóreczku, nie będziesz bita do śmierci, odpuść (odejść).

5. Przepraszenie choroby:

Švaistikas³ nuo žirgo nusėdo, gyvatei kalbėjo: „Aš tave užgavau, tu mane užgavai. Atleisk man, dovanok man ir aš tau atleidžiu, dovanoju. Per Švaistiko žodžius dovanok, atleisk, kaip jis tave gyvą atleido” (V, 301)/ Szaistikas zszedł z konia, do źmii mówił: „Ja ciebie zraniłem, ty mnie zraniłaś. Wybacz mi, daruj mi i ja tobie wybaczę, daruję. Przez słowa Szaistika daruj, wybacz, jak on ciebie żywą puścił”.

6. Straszanie choroby siłami potężniejszymi, które mogą jej zaszkodzić i zniszczyć ją:

Rožė balta, mėlyna, raudona! Šventas Tamošiau, Motiejau, Barbora! Galingojo Dievo vardu išeik gražumu, ne varu! Kad neišeisi, užkeiksiu tave, padėsiu ant apieros [= paaukosiu]! Tai Šventojo valia (V, 183)/ Róża biała, granatowa, czerwona! Święty Tomaszu, Mateuszu, Barbaro! W imię Potężnego Boga wyjdź po dobremu, nie siłą! Jeśli nie odejdiesz, zaklnę cię, złożę w ofierze! To wola Świętego.

Angelas ligą perplėš, Perkūnas nuspirs (V, 184)/ Anioł chorobę rozerwie, Piorun kopnie.

Saulės vardu, perkūno grausmu tau, drugi, insakau, tavi varau nog žmonių, nog gyvulių, nog paukščių, nog kiekvieno gyvo garo [...]. Jei manį nepaklausysi, tavi saulės spinduliu išdziovinsiu, saulės kaitru nukamuosiu, gailiu rasu prigirdzysiu, užkerėtu duonu pripenėsiu. Tau liepiu, tau insakau. (V, 148)/ W imię słońca, grzmotu pioruna, każę tobie, malario (gorączko), ciebie wypędzam od ludzi, od zwierząt, od ptaków, od każdej żywej duszy

³ Švaistikas – imię pogańskiego pruskiego boga światła: Svaikstikas (Swayxtix), w litewskiej mitologii odpowiednik bóstwa Aitvaras, który jest kojarzony z „ognistą źmiją” w mitologii słowiańskiej. W omawianym przykładzie to on właśnie komunikuje się ze źmiją. O powiązaniu omawianych bóstw zob. Laurinkienė 2004: 70–77.

[...]. *Jeśli mnie nie posłuchasz, wysuszę cię promieniem słonecznym, słonecznym skwarem (upałem) wymęczone, żrącą rosą napoję, zaczarowanym chlebem nakarmię. Tobie rozkazuję, tobie każę.*

Kolejne strategie zamówień stanowią przykład tego, że różne techniki mogą nakładać się na siebie i mieszać, wzmacniając swoje działanie, np. przez połączenie straszenia z rozkazem.

7. Udzielanie rad, perswazja – wskazanie określonego działania, pokazywanie przykładu, często w formie trybu przypuszczającego:

Kad tu nueitum ant sausų medžių! (V, 127)/ Obyś ty poszedł na suche drzewa!

Kaip naktis dyla, kaip diena dyla ir kaip šita šaka džiūsta, tegul ir ta dervinė išdžiūsta! (V, 687)/ Jak noc znika, jak dzień znika i jak ta gałąź wysycha, niech i ta róża wysycha!

8. Groźenie „innym elementom świata, które niejako pośredniczą między człowiekiem/ zwierzęciem a chorobą” (Marczewska 2012: 291):

Tos prašau išimti, kuri įleidote tą galuonį, o jei neišimsite, tai būsite basliais badžiotos, taukais mozotos [= teptos] ir bizūnais katavotos [= muštos]! (V, 225)/ Tę proszę wyciągnąć, która wpuściła to żądło, a jeśli nie wyciągniecie, to będziecie kołkami klute, tłuszczem pomazane, batami bite!

Dagili dagilali, jeigu tu manę nepaleisi, tai ir aš tavęs nepaleisiu. Kai tu mane paleisi, tai tada ir aš tave paleisiu (V, 33)/ Oście, oście, dopóki tu mnie nie uwolnisz, to i ja cię nie uwolnię. Jeśli ty mnie uwolnisz, to i ja cię uwolnię.

Powyższe strategie pozwalają klasyfikować teksty zamówień według kryterium działań podejmowanych wobec kłopotów zdrowotnych. Celem każdej z nich jest wypędzenie choroby. Nasuwa się zatem logiczne pytanie o miejsce – DOKĄD?

Podstawową regułą w tej kwestii jest to, że choroba musi być odesłana daleko i skutecznie, żeby nie miała możliwości powrotu. Dlatego musi to być przestrzeń obca, odległa, nieoswojona przez człowieka lub taka, do której wstęp jest zakazany. Marczewska takie miejsca określa jako mediacyjne, a „pozostawienie zaś choroby w miejscu mediacyjnym, odległym, jest wstępem do unicestwienia zła ucieleśniającego się w postaci określonej dolegliwości” (Marczewska 2012: 99).

Ziemia

W zamówieniach litewskich można wyznaczyć kilka „kierunków” wypędzania chorób. Jednym z najczęściej wymienianych jest ziemia. Zarówno w mitologii bałtyckiej, jak i w innych mitologiach ziemia jest oczywiście świętym żywiołem, ukazującym się w sakralnych obliczach Matki Ziemi, Wielkiej Matki (Magna Mater, zob. Laurinkienė 2013: 98), Ziemi Rodzicielki oraz postaci bogini ziemi – Żemyny. Wyraz „Żemyna” w języku litewskim funkcjonuje jako synonim „ziemi” oraz jako imię bogini ziemi, która odpowiada za urodzaj, płodność, odrodzenie i cykliczność natury (zob. Gimbutienė 1985: 160–161; Laurinkienė 2013: 97).

Jest to jednak tylko jedno oblicze Żemyny. Tak samo ważne okazuje się jej inne rozumienie – jako równoległej przestrzeni ziemskiej, strefy podziemnej, obejmującej zaświaty i przestrzeń chtoniczną. Takie binarne postrzeganie ziemi lub jej bóstwa jest charakterystyczne dla wielu dawnych religii i kultur. Związane przede wszystkim z agrarną kulturą bóstwa ziemi mają w swoim władaniu nie tylko roślinność i świat ziemski, ale też „pozaziemską sferę zmarłych, która znajduje się pod ziemią i jest odbierana jako chtoniczna część jej królestwa” (Laurinkienė 2013: 20). Ziemia jest więc postrzegana na dwóch związanych ze sobą, niemal nierozłącznych poziomach znajdujących się po obu stronach powierzchni ziemskiej. W takim dualistycznym ujęciu ujawnia się typowe dla światopoglądu mitologicznego przekonanie o koegzystencji/ łączności/ cykliczności życia i śmierci. Jak pisze Nijolė Laurinkienė: „Nieskończoność nieba i wypatrywany w niej poziom transcendentny kojarzył się z jego niewymierną wysokością i lśnieniem ciał niebieskich, a nieskończoność ziemi – z tajemnicami tkwiącymi w jej głębinach i panowaniem ciemności” (Laurinkienė 2013: 87).

Dwupoziomowe panowanie Żemyny – pod powierzchnią ziemi i na niej – wynika z odmiennych funkcji bogini, które obejmują jej ambiwalentną naturę: panuje nad wszystkim, co wiąże się z życiem, jego poczęciem i rozwojem, a równocześnie nad tym, co należy do sfery umierania i śmierci. „Nie jest tam [pod ziemią] możliwe normalne życie, to świat obcy, daleki, inny, nieswojony przez człowieka. To przestrzeń zaświatów, miejsce ciemności, chłodu, pustki, do takiej przestrzeni bowiem przyporządkowana jest choroba i śmierć” (Marczewska 2012: 100).

W kontekście zamówień zrozumiałą jest zatem wątek wypędzenia choroby do ziemi, będącej przestrzenią chtoniczną, zaświatami, z których raczej się nie wraca. Warianty określenia kierunku są różne – *ant žemės* (na ziemię), *žemelin, į žemę, į žemyną, į žemę žemybę* (w ziemię, do ziemi), *požemem* (pod ziemię), *žeme juodoji* (do ziemi czarnej).

*Aik ont žemes, kuo pre žmuogaus kabinies! (V, 123)/ Idź na ziemię, czego człowieka się czepiasz! [zamówienie na różę]
 Dagilio dagilialio, skradžiais žemalan, sausom šakelam, žaliais lapeliais! Ir nusispyraudavusi (V, 126)/ Oście, oście, znikaj do ziemi, suchymi gałgzkami, zielonymi listkami! [przykład zamówienia na bóle]*

Mogą być to również sformułowania opisowe, np. „na twarde kamienie”, „do najgłębszego dołu”, „pod ogromne głązy” itd. W tego rodzaju zamówieniach bardzo często niezbędnym elementem rytuału jest plucie na ziemię.

Słynny polski etnograf Henryk Biegeleisen dosyć szczegółowo opisał ten obrzęd oraz rolę śliny w zamówieniach leczących i przy odczynianiu uroków: „ślina ma władzę oczyszczającą [...], a także ma wpływ nie tylko na uroki, ale w ogóle duchy, [...] może duchy odegnać od osoby” (Biegeleisen 1929: 245). Najczęściej należy trzykrotnie splunąć na ziemię, „aby wszelkie nieszczęście, co je ma spotkać, spłynęło na ziemię” (Biegeleisen 1929: 245). Również tu widać bardzo archaiczne wierzenie w możliwość wyplucia choroby, które wiąże się z wypływaniem trucizny np. po ukąszeniu żmii (zob. Zavjalova 1998: 79).

*Žemė žemybė, ant tos žemės kirmėlė, ant tos kirmėlės geluonis, ant to geluonio tručyzna (nuodai). Vardan Dievo Tėvo, ir Sūnaus, ir Dvasios Šventosios – tručyzna, eik į geluonį, geluonis, eik į kirmėlę, kirmėlė, lišk į žemę žemybę! (V, 168)/ Ziemia, ziemisko, na tej ziemi robak, na tym robaku język, na tym języku trucizna. W imię Ojca i Syna i Ducha Świętego – trucizno, idź do języka, język idź w robaka, robak, włącz do ziemi, ziemiska!
 O piktoji šitoji kirmėlė, išeik iš žmogaus kūno ir gulėk po žemėm, kur tave žmogus nelieštų. (V, 176)/ O, niegodziwy ty robaku, wychodź z ciała człowieka i leż pod ziemią, gdzie ciebie człowiek by nie dotknął.
 Žeme juodoji, pasimk sava bjaurybę! Iš kur buvai, ti ir vėl eik! (V, 189)/ Ziemia czarna, zabierz swoją brzydotę! Gdzie byłaś, ty tam idź!*

Powyższe zamówienia stanowią przykłady najbardziej reprezentatywnej i najliczniejszej grupy zaklęć litewskich – od ukąszenia żmii. W publikacji Daivy Vaitkevičienė znajdziemy ponad 320 tego rodzaju formuł (Vaitkevičienė 2008: 23).

W pierwszym przykładzie mamy do czynienia z bardzo archaicznym schematem, w którym zostają wyznaczone etapy pozbawienia się lub usunięcia choroby, w tym przypadku trucizny. Choroba może być wypędzana stopniowo, „droga” wyjścia z ciała człowieka jest wskazywana przez wymienianie

chorych bądź uszkodzonych części ciała, ma odejść poprzez pośrednika (żmiję, robaka, węża) do miejsca wypędzenia. W podanym przykładzie zamówienia etapy „wyjścia” trucizny i wyleczenia się z ukąszenia żmii to: trucizna, język żmii, żmija, ziemia.

Woda

Następnym specjalnym miejscem wypędzenia choroby jest obszar wodny. Przestrzeń ta jest dobrze znana w mitologii bałtyckiej i słowiańskiej, postrzegana jako miejsce odległe, niedostępne, do którego zamawiacz musi bezpowrotnie wypędzić chorobę. Po pierwsze, woda stanowi tu naturalną granicę między światem ludzkim a innym wymiarem (podobnie jak w przypadku ziemi) zamkniętym dla człowieka. W różnych kulturach znane są wróżby związane z wpatrywaniem się w taflę wody w celu uzyskania nieznanych, zakazanych informacji lub przepowiadania przyszłości. Po drugie, woda występuje jako substancja oczyszczająca ciało fizycznie i mentalnie, wsiąka lub „zmywa” chorobę oraz ją zwycięża (zanurzenie, topienie, zmywanie choroby).

W zamówieniach mogą być to drobne akweny lokalne: jezioro, rzeka, bagno, nawet kałuża – *eikit balon* (V, 145)/ *idźcie do kałuży; per baisias balas* (V, 153)/ *przez straszne kałuże*. Zdarza się również wymienianie nazw własnych – Puzinas (jezioro w okolicach Šimonys), Dunojus (Dunaj). Jednak najczęściej choroba jest wysyłana za morze (*i/ per/ už jūres, marias/ do morza, za morze, przez morze, w morze*). Znaczące i wymowne w tym kontekście pozostaje podobieństwo w języku litewskim wyrazów *marios* (pol. morze, zalew) i *maras* (pol. dzuma, mór), z których ostatni stał się synonimem śmierci w ogóle (pomór, zaraza, epidemia). W litewskiej kulturze ludowej określeniem *maras* nazywano nie samą chorobę, ale ogólnie zwiększony stopień zakażeń i umieralności oraz ciężkie objawy schorzenia.

W ludowych wierzeniach istotne jest miejsce pochodzenia mitycznych stworzeń, których działania wywołują różne skutki, w tym choroby. Przestrzanią tą zazwyczaj staje się świat podziemny, daleka kraina za morzami, piekło, ale równie często woda – powierzchnia będąca strefą pogranicza między dwoma światami. Według opinii Radvilė Racėnaitė i Ludmiły Vinogradovej zbiorniki wodne w ogóle są powiązane ze światem pośmiertnym, w którym także przebywają stwory przynoszące epidemie i śmierć – wierzono, że jest to jedno z miejsc, skąd wrogie istoty mityczne przychodzą i dokąd powracają (Виноградова 2000: 106; Racėnaitė 2007: 85).

W zamówieniach znajdziemy różne formy miejsc związanych z wodą, do których wypędzano choroby:

Aik iš Paulinos, griziau. Tu čia nebūk, tu čia nesėdėk. Aik an mėlyną marių, ant pilko akmenio. Amen. Pa šiai gerai dienai. (V, 141)/ Idź z Pauliny, przepuklino, Ty tu nie bądz, ty tu nie siedź. Idź do niebieskiego morza, na szary kamień. Amen. Do siego dnia.

Bardzo często wątek akwenów występuje wraz z kamieniem. Motyw szarego (lub białego) kamienia jest dobrze znany w słowiańskiej mitologii – uważa się go czasami za kosmologiczne centrum, a sam kamień postrzega jako ołtarz, na którym przepuklina czy inna choroba przypadnie, zginie lub zostanie zniszczona.

Tėve mūsų (pūtė bonkon su vandeniu). Omen, omen, omen (pučia). Tegul atjoja šv. Jurgis ir nuneša per jūres mares, kur geležies nekala, kuolų nekala, tvorų netveria (V, 155)/ Ojczy nasz (dmucha na stoik z wodą). Omen, omen, omen (dmucha). Niech przyjedzie św. Jerzy i zanieś przez morza zalewy, gdzie żelaza nie kują, kołków nie wbijają, płotów nie stawiają.

Najczęściej choroba jest wypędzana na pustkowie, martwy obszar, w którym zatrzymują się wszelkie czynności natury, zwierząt i człowieka – gdzie nikt nie chodzi, ptaki nie latają, psy nie szczekają, koguty nie pieją. W zacytowanym zamówieniu pojawia się również wątek cywilizacyjny – opisana przestrzeń to obszar, w którym nie ma miejsca na działalność człowieka, nie wyrabia się żelaza, a tym samym narzędzi do uprawy ziemi, nie wytwarza się broni i innych przedmiotów z metalu; ziemia tam nie jest ogrodzona, oznaczona – jest niczyja.

Ėjo Ponas Jėzus keliu ir sutiko tris rožes: vieną baltą, kitą geltoną, trečią raudoną. Baltą paleido į vandenį, geltoną – į pievą, raudoną – į kelią. Tegul visi skausmai nuo baltų dantų eina į vandenį, nuo nesveikų dantų eina į pievą, o nuo supuvusių dantų eina į kelią. (V, 156)/ Szedł Pan Jezus drogą i spotkał trzy róże: jedną białą, drugą żółtą, trzecią czerwoną. Białą wypuścił do wody, żółtą na łąkę, czerwoną na drogę. Niech wszystkie choroby z białych zębów idą do wody, z niezdrowych zębów idą na łąkę, a ze zgniłych zębów idą na drogę.

W litewskich tekstach częstym motywem jest zatopienie choroby. Wypędzenie zostaje tutaj zastąpione przez zanurzenie w wodzie.

*Eikit bolon, eikit Puzinan [ežeras Šimonių apylinkėje], eikit šalin! (V, 145)/
Idźcie do kałuży, idźcie do jeziora Puzinas [jezioro w okolicach Šimonys/
pol. Szymańce], idźcie precz!*

Podobne sformułowania można zaobserwować we frazeologicznych powiedzeniach ludowych: *Eik tu po balumais!* (Jasiūnaitė 2005: 115)/ *Idź ty pod kałuże; Suk tave bala!* (LKŽ, hasło *bala*)/ *Żebyś wlaź w kałużę; Kad tu pelkėms nueitum!* (LKŽ, hasło *pelkė*)/ *Żebyś szedł przez bagna!*

Suche drzewa

Następne charakterystyczne miejsce wypędzenia choroby to drzewa, ale zazwyczaj tylko uschnięte, martwe. To z jednej strony odniesienie do strefy powietrza, ponieważ wyznaczono kierunek przemieszczenia choroby „do góry”, właśnie „w powietrze”. Z drugiej strony jednak ważnym aspektem jest to, że mamy do czynienia z przestrzenią drzewa już nieżyjącego, należąca do innego wymiaru.

Drzewo w światopoglądzie ludowym ma status sakralny, jest żywe, uduchowione samo w sobie, odgrywa rolę pośrednika między przestrzeniami powietrza, ziemi i podziemia. Może być również uprzedmiotowieniem bóstwa lub miejscem jego zamieszkania. Mając na myśli drzewo w pradawnych wierzeniach Bałtów i „skupiając uwagę na wyobrażeniach dotyczących budowy świata, w szczególności na jego podziale, widzimy, że podział ów najdoskonalszy swój wyraz znalazł w obrazie Drzewa Kosmicznego, wytyczającego kierunek wertrykalny świata, będący symbolem łączności trzech sfer – ziemskiej, niebiańskiej i podziemnej (chtonicznej), oraz horyzontalny, związany ze wszystkimi aspektami działalności człowieka” (Stryczyńska-Hodyl 2015: 57).

Zatem choroba jest wypędzana na drzewa nieżyjące, przestrzeń już zamkniętą, należąca do chtonicznego wymiaru:

Ankstų rytą keliuos, gailiu rasu prausiuos, saulį kalbinu, Džievų garbinu. Ligos, pro šalį, priepuoliai, pro šalį, nog manį in sausus medzius, in gilus raistus, kur žmonės nevaikščioja, gyvuliai nebraidžioja, paukščiai nelakioja! (V, 149)/ Wstaję wczesnym rankiem, ciepłą rosą umyłam się, do słońca zagaduję, Boga wysławiam. Choroby precz, ataki precz ode mnie na suche drzewa, do głębokich mokradel, gdzie ludzie nie chodzą, zwierzęta nie brodzą, ptaki nie latają!

Ajo šventas Petras keliu ir susciko pasiutusį šunį. Šuva snukį pravėrė, už švento rūbo stvėrė. Šventas Petras ranku sumojo, šuva sustojo. Šventas

Petras jį barė ir ligų iš jo tep varė: „Nei an žmonių, nei an gyvulių, aik, pasiucimas, an sausų medžių, an kietų akmenų!“ Reikia tris kartus atkartoti, o paskui sukalbėti triskart „Sveika, Marija“ (V, 150)/ Szedł święty Piotr drogą i spotkał wściekłego psa. Pies pysk rozdziawił, za ubrania świętego schwycił. Święty Piotr ręką machnął, pies zatrzymał się. Święty Piotr go rugał i choroby z niego tak wyganiał: „Ani na ludzi, ani na zwierzęta, idź, wścieklizno, na suche drzewa, na twarde kamienie!“ Trzeba trzy razy wypowiedzieć, a następnie trzy razy odmówić „Zdrowaś Maryjo”. Žmogus, keikdamas ligą, sakydavo: „Kad tu nueitum ant sausų medžių!“ (V, 127)/ Człowiek, klnąc chorobę, mawiał: „Abyś ty odeszła na suche drzewa!“

Wnioski

W światopoglądzie ludowym choroba jest przedstawiana jako wroga istota, zjawisko naruszające równowagę w ciele, umyśle, świadomości czy podświadomości ludzkiej. W związku z tym, że ingeruje ona w porządek życia, narusza układ funkcjonowania człowieka, jedynym rozwiązaniem jest pokonanie jej i uwolnienie się od niej.

Wśród zabiegów i metod pozbywania się chorób zamówienia stanowią grupę osobną. W zamówieniach litewskich, podobnie jak w innych, możemy wyróżnić wiele odmiennych strategii walki z chorobą. Marzena Marczevska wyodrębnia osiem takich sposobów: 1) rozkazy, 2) zakazy, 3) prośby bezpośrednie lub pośrednie, 4) schlebianie (obłaskawianie choroby), 5) przeproszenie, 6) straszenie, 7) udzielanie rad, perswazja, 8) grożenie.

Teksty zamówień litewskich bardzo dobrze wpisują się w wymienione strategie, a ich celem pozostaje wypędzenie choroby. W tym przypadku ważnym elementem jest określenie lokalizacji wypędzenia. Główną zasadę stanowi odesłanie, skierowanie choroby w miejsce, z którego nie ma powrotu, lub w miejsce jej powstania (pochodzenia). Musi być to przestrzeń odległa, obca, nieoswojona, zamknięta, martwa, należąca do innego wymiaru niż ludzki.

W zamówieniach litewskich można wskazać kilka „kierunków” odesłania choroby, które będą związane z podstawowymi przestrzeniami świata – sferą ziemską, wodną, a także powietrzną. Każda z nich ma charakterystyczne właściwości:

– ZIEMIA – binarna przestrzeń łącząca w sobie świat życia i płodności oraz świat chtoniczny, sferę umierania i śmierci. Właśnie do tego wymiaru jest przyporządkowana choroba i to tam odsyła się ją w trakcie leczenia.

– WODA – przestrzeń mitologiczna, medialna; powierzchnia wody stanowi naturalną granicę między światem ludzkim a innym wymiarem: zaświatami czy światem równoległym, niedostępnym człowiekowi. To oznacza, że jest to miejsce odpowiednie dla wypędzanej choroby. Występuje jednak także jako substancja, która oczyszcza ciało fizycznie i mentalnie, wsiąka w chorobę i ją zwycięża (zanurzenie, topienie choroby).

– SUCHE DRZEWA – przestrzeń powietrzna, w tej sytuacji choroba jest kierowana „do góry”, „wysoko” na uschnięte, już nieżyjące drzewa, do strefy, która też pozostaje zamknięta, a jednocześnie należy do chtonicznego wymiaru.

Bibliografia

BIEGELEISEN, Henryk. 1929. *Lecznictwo ludu polskiego*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

BURSZTA, Józef. 1967. Lecznictwo ludowe. In: Józef Burszta, red. *Kultura ludowa Wielkopolski*. T. 3. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 393–436.

ENGELKING, Anna. 1991. Magiczna moc słowa w polskiej kulturze ludowej. In: Janusz Anusiewicz, Jerzy Bartmiński, red. *Język a kultura*. T. 1: *Podstawowe pojęcia i problemy*. Wrocław: Wiedza o Kulturze, 36–45.

ENGELKING, Anna. 2000. *Kłątwa. Rzecz o ludowej magii słowa*. Wrocław: Funna.

FEDEROWSKI, Michał. 1888–1889. *Lud z okolic Żarek, Siewierza i Pilicy*. T. 1–2. Seria *Biblioteka Wisły*. Warszawa: Skład Główny w Księgarni M. Arcta.

GIMBUTIENĖ, Marija. 1985. *Baltai priešistoriniais laikais. Etnogenezė, materialinė kultūra ir mitologija*. Vilnius: Mokslas.

GURIEWICZ, Aron. 1987. *Problemy średniowiecznej kultury ludowej*. Tłum. z j. ros. Zdzisław Dobrzyński. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

JASIŪNAITĖ, Birutė. 2005. Eufemizmai tarmėse ir tautosakoje: problemos ir perspektyvos. *Baltistica*, priedas 6, 101–117.

LAURINKIENĖ, Nijolė. 2004. Gyvatės ryšys su gyvybe ir jos atsiradimu. *Tautosakos darbai XXI(XXVIII)*, 70–77.

LAURINKIENĖ, Nijolė. 2013. *Žemyna ir jos mitinis pasaulis*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

LEROI-GOURHAN, André. 1966. *Religie prehistoryczne*. Tłum. Irena Dewitz. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

LKŽ, *Lietuvių kalbos žodynas* – <http://www.lkz.lt/>

MARCZEWSKA, Marzena. 2012. *Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam... Choroba. Studium językowo-kulturowe*. Kielce: Instytut Filologii Polskiej UJK.

RACÉNAITĖ, Radvilė. 2007. Regimieji mirties pavidalai skirtinguose lietuvių tautosakos žanruose. *Tautosakos darbai* XXXIII, 72–90.

SMOCZYŃSKI, Wojciech. 2007. *Słownik etymologiczny języka litewskiego – Lietuvių kalbos etimologinis žodynas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

STRYCZYŃSKA-HODYL, Ewa. 2015. *Drzewo. Archaiczna koncepcja budowy świata w litewskich bajkach magicznych*. Poznań, Dąbrówka: Wydawnictwo Rys.

VAITKEVIČIENĖ, Daiva, wyb., red. i wstęp. 2008. *Lietuvių užkalbėjimai – Lithuanian Verbal Healing Charms*. Į anglų kalbą vertė Laima Vincė Sruoginis. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

WALKOWSKA, Alfreda. 2006. *Powrót do harmonii. Program zdrowia według św. Hildegardy z Bingen*. Wrocław: Wydawnictwo Atla 2.

ZAVJALOVA, Marija. 1998. Lietuvių ir rusų užkalbėjimų nuo gyvatės pasaulio modelių palyginimas. *Tautosakos darbai* IX(XVI), 62–107.

ВИНОГРАДОВА, Людмила. 2000. *Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян*. Москва: Издательство Индрик.

Tatjana Vologdina

Uniwersytet Wrocławski
Stydium Języka i Kultury Litewskiej
Instytut Filologii Polskiej
Wydział Filologiczny
ul. Pomorska 9/23
50-216 Wrocław, Polska
tatjanavologdina@gmail.com

ISBN 978-83-235-6163-7

9 788323 561637

www.wuw.pl